

Міністерство внутрішніх справ України
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Л. Р. Наливайко
К. В. Степаненко
Є.М. Щербина

МІЖНАРОДНИЙ ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ

Навчальний посібник

Дніпро
2020

УДК 341.231.14
Н 23

*Рекомендовано до друку Науково-методичною радою
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ,
протокол № 5 від 21.05.2020*

РЕЦЕНЗЕНТИ:

доктор юридичних наук, професор **Бобровник С. В.** – завідувач кафедри теорії права та держави юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Коршун А. О. – голова Третього апеляційного адміністративного суду;
доктор юридичних наук, професор **Ільков В. В.** – суддя Дніпропетровського окружного адміністративного суду.

АВТОРИ:

***Наливайко Л. Р.** – д-р юрид. наук, проф., Засл. юрист України, проректор Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ;*

***Степаненко К. В.** – канд. юрид. наук, доц., доцент кафедри загальноправових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ;*

***Щербина Є.М.** – канд. юрид. наук, доц., доцент кафедри цивільного, трудового та господарського права Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара.*

Наливайко Л. Р., Степаненко К. В., Щербина Є. М.

Н 23 Міжнародний захист прав людини : навч. посібник / Л. Р. Наливайко, К. В. Степаненко, Є. М. Щербина. Дніпро : ДДУВС, 2020. 260 с.

ISBN 978-617-7665-66-2

У навчальному посібнику викладено основні теоретичні та практичні підходи щодо міжнародного захисту прав людини, досліджено правовий та соціальний зміст прав людини, а також питання, пов'язані з діяльністю міжнародних органів із захисту прав людини. Розглянуто основні конвенції і процедури ООН щодо прав людини; органи ООН, що займаються питаннями прав людини і діяльність деяких спеціалізованих установ ООН. Надано характеристику основних регіональних систем та організацій (Рада Європи, ОБСЄ, ЄС та ін.) із захисту прав людини. Окрема увага приділяється міжнародному захисту громадянських (особистих) прав людини, прав людини під час збройних конфліктів, а також питанням правомірного обмеження прав людини та відступу держав від своїх зобов'язань у сфері прав людини під час надзвичайного стану, становища або ситуації.

Для студентів та викладачів юридичних вузів (факультетів), практичних працівників, працівників неурядових організацій, а також всіх тих, хто цікавиться правами людини.

ISBN 978-617-7665-66-2

© Автори, 2020

© ДДУВС, 2020

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	4
Перелік умовних скорочень.....	6
Розділ 1. ПРАВА ЛЮДИНИ В СУЧАСНОМУ СВІТІ	7
1.1. Права і свободи людини і громадянина: поняття, еволюція, класифікація.....	7
1.2. Право людини на міжнародно-правовий захист своїх прав і свобод.....	21
1.3. Юридичне оформлення прав людини у міжнародному праві	31
Розділ 2. ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ МІЖНАРОДНИМИ ОРГАНАМИ	47
2.1. Організація Об'єднаних Націй	47
2.2. Універсальні та регіональні органи у міжнародному механізмі захисту прав людини	61
Розділ 3. ЄВРОПЕЙСЬКА СИСТЕМА ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ.....	81
3.1. Європейська Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод.....	81
3.2. Рада Європи та інші органи у механізмі міжнародного захисту прав людини.....	97
3.3. Захист прав людини та громадянина в Європейському Союзі.....	113
3.4. Європейський суд з прав людини в механізмі міжнародного захисту прав і свобод людини та громадянина	125
Розділ 4. ПРАКТИКА МІЖНАРОДНОГО ЗАХИСТУ ОКРЕМИХ ПРАВ ЛЮДИНИ.....	141
4.1. Міжнародний захист громадянських (особистих) прав людини	141
4.2. Міжнародний захист прав людини під час збройних конфліктів	166
4.3. Правомірне обмеження прав людини та відступ держав від своїх зобов'язань у сфері прав людини під час надзвичайного стану, становища або ситуації	183
ДОДАТКИ	202
ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ.....	237
СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	243

ПЕРЕДМОВА

Основою цього видання став навчальний посібник з питань міжнародного захисту прав людини, підготовлений у 2016 році на базі Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ авторським колективом. За цей час дисципліна «Міжнародний захист прав людини» відповідно до Наказу Міністерства освіти і науки України №152 від 07 лютого 2020 року стала однією з базових правничих дисциплін для складання єдиного фахового вступного випробування для вступу на магістерський рівень вищої освіти. Згаданим наказом був запропонований перелік питань з цієї дисципліни, у зв'язку із чим з'явилася необхідність переглянути зміст навчального посібнику та підготувати нову редакцію, адаптовану під вимоги МОН України. Необхідність видання більш повної версії була викликана також постійною потребою висвітлення міжнародних механізмів захисту прав людини, особливо зважаючи на конституційно закріплений стратегічний курс нашої держави на набуття повноправного членства в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору.

Дисципліна «Міжнародний захист прав людини» викладається у Дніпропетровському державному університеті внутрішніх справ для підготовки фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня «магістр», її метою є набуття та поглиблення знань з міжнародного захисту прав людини, формування вмінь та навичок правильного тлумачення і реалізації міжнародних норм та принципів; аналіз сучасної системи міжнародного захисту прав людини та підготовка висококваліфікованих та конкурентоспроможних фахівців з ґрунтовними теоретичними знаннями та практичними навичками для участі у міжнародних відносинах на підставі міжнародно-правового підходу. В рамках курсу передбачено опанування наступних тем: поняття та особливості міжнародного захисту прав та свобод людини; правова основа міжнародного захисту прав та свобод людини; механізм міжнародного захисту прав та свобод людини; ООН та інші універсальні органи щодо міжнародного захисту прав та свобод людини; регіональні органи щодо міжнародного захисту прав та свобод людини; система міжнародних судів щодо захисту прав та свобод людини; Європейський суд з прав людини та процедура розгляду справ в Європейському суді з прав людини.

У навчальному посібнику викладаються основні теоретичні та

практичні підходи щодо міжнародного захисту прав людини, досліджено правовий та соціальний зміст прав людини, а також питання, пов'язані з діяльністю міжнародних органів із захисту прав людини. Значне місце в ньому відведено роботі Організації Об'єднаних Націй в сфері прав людини: розглянуто основні конвенції і процедури ООН щодо прав людини; органи ООН, що займаються питаннями прав людини і діяльність деяких спеціалізованих установ ООН. На додаток до такого огляду дається характеристика основних регіональних систем та організацій (Рада Європи, ОБСЄ, НАТО, ЄС, Організація африканської єдності, Організація американських держав тощо) із захисту прав людини. Окрема увага приділяється міжнародному захисту громадянських (особистих) прав людини, прав людини під час збройних конфліктів, а також питанням правомірного обмеження прав людини та відступу держав від своїх зобов'язань у сфері прав людини під час надзвичайного стану, становища або ситуації. Кожна глава містить питання для самоконтролю, сформульовані відповідно до Програми тесту з базової правничої дисципліни «Міжнародний захист прав людини», затвердженої Наказом МОН України №152 від 07 лютого 2020 року, а також список рекомендованих джерел, що допоможе користувачу більш якісно підготуватися до складання єдиного фахового вступного випробування для вступу на магістерський рівень вищої освіти.

Навчальний посібник розрахований на студентів та викладачів юридичних вузів (факультетів), ним можна користуватися в межах окремих курсів з прав людини, він допоможе студентам якісно підготуватися до єдиного фахового вступного випробування для вступу на магістерський рівень вищої освіти з базової правничої дисципліни «Міжнародний захист прав людини». Крім цього, навчальний посібник стане у нагоді практичним працівникам, працівникам і активістам неурядових організацій, а також всім тим, хто цікавиться правами людини та механізмом їх захисту.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ,

АСЕАН – Асоціація держав Південно-Східної Азії

Декларація – Загальна декларація прав людини 1948 р.

ЄСПЛ, Європейський суд, Суд – Європейський суд з прав людини

ЄС – Європейський Союз

ЕКОСОП – Економічна та Соціальна Рада ООН

Конвенція – Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року

Комісія – Європейська комісія з прав людини (існувала до 1998 р.)

МГП – міжнародне гуманітарне право

МКЧХ – Міжнародний Комітет Червоного Хреста

МПГПП – Міжнародний пакт про громадянські і політичні права

НАТО – Організація Північноатлантичного договору

ООН – Організація Об'єднаних Націй

ОБСЄ – Організація з безпеки і співробітництва в Європі

РЄ – Рада Європи

УВКПЛ – Управління Верховного комісара ООН з прав людини

Розділ 1. ПРАВА ЛЮДИНИ В СУЧАСНОМУ СВІТІ

- 1.1. *Природа та сутність прав людини: поняття, еволюція, класифікація.*
- 1.2. *Право людини на міжнародно-правовий захист своїх прав і свобод.*
- 1.3. *Юридичне оформлення прав людини у міжнародному праві.*

1.1. Права і свободи людини і громадянина: поняття, еволюція, класифікація

Всебічний розвиток держав сучасного світу, необхідність вирішення загальнолюдських проблем, процеси глобалізації обумовлюють стан, за яким проблеми прав людини виходять далеко за межі окремої держави. Багато століть права людини перебували на периферії суспільної думки, проте після Другої світової війни та створення ООН ця проблематика набула широкого загалу, отримала юридичне закріплення та відповідну практику. Сьогодні необхідність у створенні універсальних міжнародно-правових механізмів захисту основних прав людини визнається усіма демократичними державами світу, до яких належить й Україна.

Перелік прав людини, закріплений в діючих міжнародно-правових договорах в області прав людини, з'явився результатом тривалого історичного розвитку суспільно-політичної думки, поступового формування стандартів, які стали нормою сучасного демократичного суспільства. Тисячоліття йшов пошук взаємовідносин індивіда і влади. З розвитком республіканської форми організації суспільства, із впровадженням у суспільне життя принципів свободи та рівності, все більш чітко було видно бажання обмежити всевладдя держави, захистити людину від довільних дій державних органів і посадових осіб, спрямованих на обмеження прав індивіда.

Виникнення поняття «права людини», усвідомлення цієї проблеми як наукової, нерозривно пов'язано з появою і поширенням ідей природного права. Ще у V-IV ст. до н. е. давньогрецькі мислителі (Ликофрон, Антифон та ін.) стверджували, що всі люди рівні від народження і мають однакові, зумовлені природою права. Аристотель одним із осново-

положних вважав право на приватну власність, яке відображає природу самої людини й ґрунтується на її любові до себе. У період феодалізму деякі природно-правові ідеї наділялися релігійною оболонкою. Пізніше вони отримали відображення і подальший свій розвиток у працях Дж. Локка, Ш. Монтеск'є, Ж-Ж. Руссо, І. Канта, І. Бентама та інших мислителів. З розвитком суспільних відносин права людини з ідеальної категорії поступово перетворювалися на реальну дійсність, закріплювалися в державно-правових і міжнародно-правових документах, виступали критерієм демократичності тієї чи іншої системи правового і державного устрою.

Одним із перших юридичних документів, що відображає права людини у систематизованому вигляді, була Вірджинська декларація (1776 р.)¹, що у подальшому була покладена в основу Білля про права Конституції США (1791 р.)². Важливе історичне значення для ідеї закріплення прав особистості у суспільну та державну систему взаємовідносин має французька Декларація прав людини і громадянина 1789 р.³ Основоположні права людини, що викладені в цьому політико-правовому документі (на власність, особисту свободу та безпеку, на опір насильству тощо), до сьогодні не втратили своєї актуальності. У розгорнутому вигляді права людини отримали відображення у Загальній декларації прав людини, прийнятій Генеральною асамблеєю ООН у 1948 році⁴. Важливу роль з точки зору реальності, гарантій здійснення прав і свобод людини відіграють Міжнародний пакт про громадянські і політичні права⁵ та Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 року⁶. Нині права людини отримали широке відображення в конституціях і законодавчих актах більшості держав світу.

Права людини є невід'ємними властивостями кожної людини і суттєвими ознаками її буття. Держава не «дарує» права, вона тільки закріплює їх у законі та забезпечує реалізацію. У цьому випадку її можна вважати правовою. Якщо держава ігнорує природні права людини або,

¹ Вірджинська декларація. URL : <http://osvita.khpg.org/index.php?do=print&id=946555693>.

² Білля про права Конституції США. URL : http://uk.wikipedia.org/wiki/Поправки_до_Конституції_США.

³ Декларація прав людини і громадянина. URL : http://uk.wikipedia.org/wiki/Декларація_прав_людини_і_громадянина.

⁴ Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. // Офіційний вісник України. 2008. № 93. Ст. 3103.

⁵ Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р. URL : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_043.

⁶ Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16 грудня 1966 р. URL : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_042.

більше того, обмежує їх, перешкоджає їх здійсненню або створює умови для реалізації прав тільки для певної групи осіб, класу, то вона характеризується як антидемократична (авторитарна, тоталітарна тощо).

Серед безлічі трактувань **прав людини** в універсальному розумінні їх слід розглядати як природні можливості індивіда, які забезпечують його життя, людську гідність і свободу діяльності у всіх сферах суспільного життя. Разом із тим, поряд із категорією «права» вживається термін «свобода»: свобода совісті, свобода віросповідання, свобода думки і свобода слова тощо. За сутністю і змістом ці категорії можна вважати рівними. У літературі та законодавстві використовуються також категорії «права громадянина», «права особи».

Права людини є природними і невід'ємними від індивіда, вони позатериторіальні і позанаціональні, існують незалежно від закріплення в законодавчих актах держави, є об'єктом міжнародно-правового регулювання та захисту. Вони виступають найбільш загальними і в той же час лише основними можливостями, необхідними для нормального існування людини. У разі закріплення прав людини в законодавчих актах конкретної держави вони стають і правами громадянина цієї держави. **Права громадянина** є сукупністю як природних можливостей, які відображено в нормативно-правових державних актах, так і набутих, вироблених в ході розвитку суспільства і держави. Права громадянина обов'язково закріплюються в конституціях та інших законодавчих актах, а державою обов'язково декларується і забезпечується їх захист. Вони характеризують людину як члена державно-організованого співтовариства. **Права особистості** розуміють як можливості, що належать конкретному індивіду в конкретній ситуації. Їх обсяг може залежати від соціально-економічного становища, суспільно-політичного статусу людини, умов її роботи та проживання. Під «особистістю» розуміють людину, громадянина, іноземного громадянина, особу без громадянства, біженця. Права особистості характеризують індивідуальні особливості людини, ступінь її соціальної зрілості, здатність усвідомлювати право і відповідати за свої дії.

Сьогодні в міжнародно-правових актах, у літературі та законодавстві розвинених держав категорії «права людини», «права громадянина», «права особи» вживаються часто в одному і тому ж значенні. Використання окремих категорій обумовлено найчастіше логічними і стилістичними правилами або необхідністю виділення того чи іншого аспекту проблеми прав людини. Крім цього, такий статусний розділ дозволяє більш чіткіше зрозуміти об'єм прав та обов'язків, що належать до певної категорії осіб.

КОНСТИТУЦІЙНІ ПРАВА І СВОБОДИ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

Права людини
— це сукупність природних і невідчужуваних прав, які належать особі від народження і не залежать від її правової належності до конкретної держави (громадянства)

Доктринальні підходи до співвідношення понять

Права громадянина
— це сукупність прав особи, зумовлених її громадянством, тобто правовою належністю до певної держави

Якщо людиною народжується, то громадянином стають

Розрізняються відповідними формулюваннями в конституції держави

Ст. 53 Конституції України

Кожен має право на освіту

Якщо йдеться про права усіх людей без винятку, то конституції різних держав застосовують формулювання: «кожна людина», «кожний», «будь-хто», «усі», «ніхто», «жодна людина», або вирази — «гарантується свобода, право» та ін.

Якщо йдеться про закріплення прав, які надаються тільки громадянам відповідної держави, то вживаються відповідно терміни «громадянин», «громадяни» та ін.

Ст. 36 Конституції України

Громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії

Громадянин

наділений комплексом прав, що належать до загальноприйнятих прав людини, а також усіх прав громадянина, що визнаються у конкретній державі

За довгі роки розвитку ідеї прав людини з'явилися багато концепцій, які так чи інакше трансформувалися у діюче право сучасних країн світу. У вітчизняній та зарубіжній доктринах існують різні концепції прав людини: природно-правова, позитивістська, соціалістична, теологічна, універсальна концепція міждержавного співробітництва в галузі прав людини, інші концепції. Усі вони поєднуються в національному праві демократичних держав, а головним питанням залишається створення ефективних правових засобів їх втілення у практичну діяльність органів державної влади, орієнтованих на сервісну модель надання відповідних послуг щодо використання кожною людиною своїх прав.

Природно-правовий напрям. Він розглядає людину як таку, що має невід'ємні природні права, надані їй від народження. Ці права не залежать від волі держави. Основою цього напрямку є природно-правова концепція, яка вважає головним принцип свободи, невід'ємність та невідчужуваність прав людини. Держава має не лише визнавати ці права, але й охороняти їх від будь-яких посягань.

Позитивістський напрям. Він підходить до прав людини як до вартості, що встановлюється державою як верховною силою, наділеною правом вирішувати долю індивідумів на власний розсуд.

Теоретичну розробку концепція **універсальності прав і свобод людини** отримала в чинних міжнародних договорах, пактах і конвенціях, що створюють юридично обов'язкові норми поведінки держав в області захисту прав людини (в даний час в міжнародному праві існує близько 70 таких документів). При цьому міжнародний стандарт, наприклад в рамках ООН, за своєю природою мінімальний, оскільки є результатом компромісу між країнами з різними правовими системами і традиціями, які з тих чи інших причин прийшли до спільного вираження своїх позицій, які на рівні національних практик відчутно відрізняються. Досягнення згоди відносно мінімальних стандартів захисту прав людини стало можливим перш за все на основі визнання світовою спільнотою цінності людського життя. Прихильники теорії прав людини припускають наявність певних універсальних принципів і норм, які можна застосувати до будь-якого людського суспільства.

Повне і реальне уявлення про права і свободи неможливо отримати, не розглядаючи їх у складі **правового статусу особистості**.

По-перше, ця категорія носить універсальний характер. Вона ніби вбирає в себе правові статуси: громадянина; іноземного громадянина; особи без громадянства; біженця.

По-друге, ця категорія відображає індивідуальні особливості людини і реальний стан їх у системі різноманітних суспільних відносин.

По-третє, права і свободи, складаючи основу правового статусу особистості, не можуть бути реалізовані без інших його компонентів: без кореспондуючих правам юридичних обов'язків, без юридичної відповідальності у необхідних випадках, без правових гарантій, без правоздатності та дієздатності як визначальних рис вольової та усвідомленої поведінки людини.

По-четверте, категорія правового статусу дозволяє побачити права, свободи, обов'язки особистості в цілісному, системному вигляді, дає можливість проводити порівняння статусів, відкриває шляхи подальшого їх вдосконалення.

Правовий статус особистості – це правове становище людини, що відображає її фактичний стан у взаємовідносинах з суспільством і державою.

Класифікація правових статусів особистості, у першу чергу, проводиться за сферою дії і структурою правових систем. Розрізняють загальний (міжнародний), конституційний (базовий), галузевий, родовий (спеціальний) та індивідуальний правовий статус особистості.

Загальний (міжнародний) правовий статус особистості включає в себе крім внутрішньодержавних, права, свободи, обов'язки і гарантії, вироблені міжнародним співтовариством і закріплені в міжнародно-правових документах. Захист його передбачений як внутрішнім законодавством, так і міжнародним правом.

Конституційний (базовий) статус особистості об'єднує головні права, свободи, обов'язки та їх гарантії, закріплені в Основному Законі країни. Його характерною ознакою є стабільність, яка зумовлена особливостями самого людського життя і передбачає встановлення в суспільстві правопорядку, передбачуваних і розумних змін, які забезпечують збереження генофонду країни, темпи виробництва матеріальних і духовних цінностей, вільний розвиток особистості. Як будь-яка основа, на якій утворюються нові якості, конституційний статус повинен бути стійким. Стабільність конституційного статусу особистості залежить від того, наскільки повно він відповідає фактичним суспільним відносинам, і від того, який встановлено порядок прийняття, скасування відповідних норм та внесення до них змін. Конституція України містить деякі гарантії стабільності статусу, визначаючи досить складний порядок перегляду статей розділу 2, що містить норми про права і свободи людини й громадянина.

Галузевий статус особистості складається із можливостей і інших компонентів, опосередкованих окремою або комплексною галуззю системи права – цивільним, трудовим, адміністративним правом тощо.

Родовий (спеціальний) статус особистості відображає специфіку правового положення окремих категорій людей, які можуть мати якісь додаткові суб'єктивні права та обов'язки: військовослужбовців, пенсіонерів, інвалідів тощо.

Індивідуальний статус характеризує особливості становища конкретної людини залежно від її віку, статі, професії, участі в управлінні державними справами тощо.

За загальним правилом, розрізняють **чотири підходи** до проблеми **правового статусу людини і громадянина**.

Колективістський підхід надає пріоритет не особистості, а колективу (суспільству, класам, об'єднанням), при такому підході головними є соціально-економічні права, причому розрізняють права громадян (людей) та права трудящих.

Другий підхід закріплений у **мусульманському праві**, де статус особи визначається шаріатом; людина тут не має права розпоряджатися собою на власний розсуд, а її дії мають підпорядковуватися волі Аллаха; акцент робиться не на правах, а на обов'язках особи перед Аллахом та громадою правовірних мусульман.

Племінний підхід зберігся у країнах Тропічної Африки, де основним джерелом права є звичаєве право; права людини тут не реалізуються окремо від племені.

Ліберальний підхід виходить із того, що кожна людина від моменту народження наділена природою невід'ємними правами, обмеження яких можливе лише у зв'язку із забезпеченням охорони суспільного ладу, правопорядку, прав і свобод інших громадян, запобігання насильству тощо.

Класифікація прав людини. «Покоління» прав людини

Класифікація – це система споріднених понять (класів, об'єктів, явищ) в тій чи іншій галузі знання або діяльності людини, складена на основі врахування загальних ознак об'єктів і закономірних зв'язків між ними, що дозволяє орієнтуватися в різноманітті об'єктів і є джерелом знань про них. Класифікувати те чи інше поняття, а в конкретному випадку права людини, необхідно для розмежування та впорядкування окремих груп, в які можуть бути об'єднані пов'язані між собою права і свободи, що спрощує оперування категорією «права і свободи», а також полегшує орієнтування в різноманітті прав людини.

Класифікація прав і свобод людини проводиться на базі найрізноманітніших критеріїв.

Одним із критеріїв є **генераційний**. Відповідно до цього критерію

існують покоління прав людини, під якими розуміють основні етапи їх розвитку, пов'язані з формуванням уявлень про зміст прав, які заслуговують визнання як невід'ємні, а також зміною механізмів забезпечення останніх.

Сьогодні можна виділити **чотири покоління прав**.

Першим поколінням прав людини традиційно визнаються громадянські та політичні права, завойовані в результаті буржуазних революцій в Європі та Америці, потім конкретизовані в практиці та законодавстві демократичних держав. Йдеться про *особисті (громадянські) і політичні права*, які відображають так звану «негативну свободу» – зобов'язують державу утримуватися від втручання в сферу особистої свободи і створювати умови участі громадян у політичному житті. Мається на увазі захист індивідуальної свободи. Вельми образно цю ідею висловив М. Коркунов: «Для того щоб історично вироблювана громадська культура не втратила своєї життєздатності, щоб вона не завмерла в нерухомому застої, необхідно, щоб цивілізація включала в себе і право, що відокремлює та оберігає індивідуальне»¹. Права першого покоління визнаються міжнародними та національними документами як невідчужувані і не підлягають обмеженню.

Друге покоління – *соціально-економічні права людини* – сформувалося в ХІХ столітті під час боротьби за покращення економічного становища народу.

Головними ідеологами цього покоління прав стали соціалісти, разом із тим важливу роль зіграли і «нові ліберали» (Т. Грін, Л. Хобхауз, Дж. Хобсон, П. Новгородцев, Б. Кістяківський, С. Гессен тощо), які наполягали на необхідності перегляду негативної концепції свободи.

Права другого покоління спочатку знайшли відображення у Загальній декларації прав людини (1948 р.), а потім були закріплені в Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права (1966 р.). Разом із тим ці права мають більш відносний характер, ніж права першого покоління. Міжнародне співтовариство не надає будь-яких жорстких критеріїв щодо здійснення цих прав. Так, відповідно до статті 2 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права «кожна держава, яка бере участь у цьому Пакті, зобов'язується... вжити в максимальних межах наявних ресурсів заходів для того, щоб забезпечити поступово повне здійснення визнаних у цьому Пакті прав усіма належ-

¹ Коркунов Н. М. Общественное значение права. СПб.: Типография Р. Голике, 1892. С. 76.

ними способами, включаючи, зокрема, вжиття законодавчих заходів»¹.

Проте визнання другого покоління прав людини означало суттєві зміни самої концепції. В основі цих змін було позитивне розуміння свободи як реальної можливості здійснення своєї волі поряд з іншими людьми. Володіння свободою, що, розуміється, таким чином, передбачає не просто відсутність примусу з боку інших людей, але наявність певних можливостей, зокрема матеріальних ресурсів, – в іншому випадку людина часто не може скористатися своїм правом.

Третє покоління прав людини стало формуватися в період після Другої світової війни. Природа цих прав викликає дискусії.

Вони є *колективними* і можуть здійснюватися спільністю. До третього покоління прав належать *колективні* права, засновані на солідарності: право на розвиток, на мир, незалежність, самовизначення, територіальну цілісність, суверенітет, позбавлення від колоніального гноблення, право на гідне життя, на здорове навколишнє середовище, на загальну спадщину людства, а також право на комунікацію. Основи цих прав закладені в міжнародних документах (Статуті ООН, Загальній декларації прав людини, Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам 1960 р., Міжнародних пактах 1966 року тощо).

Існують й інші точки зору щодо третього покоління прав людини. Третє покоління прав людини охоплює права (спеціальні права) тих категорій громадян (дітей, жінок, молоді, людей похилого віку, інвалідів, біженців, представників національних та расових меншин тощо), які за політичними, соціальними, фізіологічними й іншими причинами не мають рівних з іншими громадянами можливостей здійснення загальних для всіх людей прав і свобод й в силу цього потребують певної підтримки з боку як держави, так і міжнародного співтовариства в цілому. Основні заперечення проти легітимації таких прав як права людини пов'язані з небезпекою розмивання вихідної ідеї природних прав, якими всі люди володіють рівною мірою. Захисники цих прав аргументують свою позицію посиленнями на неможливість захистити права конкретних категорій в межах існуючої соціальної структури і необхідністю забезпечити їх реалізацію за допомогою особливих правових можливостей.

Четверте покоління прав людини почало формуватися в 1990-х роках ХХ століття. На думку Ф. Рудинського, ці права повинні захищати людину від загроз, пов'язаних з експериментами у сфері *генетики*

¹ Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16 грудня 1966 року. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_042.

людини, відкриттями в галузі біології¹. Однак, наприклад, А. Дмитрієв у четверте покоління включає лише *інформаційні права і технології*². А. Венгеров називає четверте покоління – *правами людства* (право на мир, на ядерну безпеку, екологічні, інформаційні права тощо). «Четверте покоління – це правова відповідь виклику ХХІ століття, коли мова йде вже про виживання людства як біологічного виду, про збереження цивілізації, про подальшу, космічну соціалізацію людства тощо. Народжується нове, четверте покоління прав, і відповідно виникають міжнародно-правові процесуальні інститути, що забезпечують ці права. Формується міжнародне гуманітарне право, а світський гуманізм стає однією з віх в моральному розвитку суспільства»³.

З одного боку, розширення кола вищезазначених прав має посилювати правову захищеність особистості. З іншого – кожне «покоління» приносить з собою нову логіку узаконення зазіхань, які називає правами людини, та неминучі конфлікти «нових» прав зі «старими», у результаті чого рівень захищеності може не зрости, а знизитися.

Критерієм класифікації прав людини є також їх *зміст*.

Залежно від змісту права людини можна поділити на *особисті (громадянські), політичні, економічні, соціальні та культурні*.

Такий вид класифікації є традиційним. Перераховані групи прав закріплені в міжнародних та національних документах. Конституції країн сучасного світу, як і Конституція України, також дотримуються цього поділу, хоча це не виражено прямо, а виявляється в порядку розташування статей.

Особисті, або громадянські права – сукупність природних і невідчужуваних основоположних прав і свобод, що належать людині від народження і не залежать від її належності до конкретної держави. До таких прав слід віднести право на життя, на свободу та особисту недоторканність, на недоторканність приватного життя тощо.

Політичні права – це юридично забезпечені заходи можливої поведінки, що гарантують свободу дій громадян щодо участі у формуванні органів державної влади та місцевого самоврядування, в управлінні ними. До них належать: право на об'єднання, право збиратися мирно без зброї, проводити збори, мітинги і демонстрації, брати участь в управлінні справами держави тощо.

¹ Рудинский Ф. М. Гражданские права человека: общетеоретические вопросы. *Право и жизнь*. 2000. № 31.

² Дмитриев Ю. А., Златопольский А. А. Гражданин и власть. М.: Манускрипт, 1994. 159 с.

³ Венгеров А. Б. Теория государства и права: учебник. М.: Омега-Л, 2004. 608 с.

Економічні права – це юридично забезпечені можливості, що пов'язані з правом власності, охоплюють свободу діяльності у сфері виробництва, обміну, розподілу і споживання товарів та послуг. Такими правами є право на вільне використання своїх здібностей і майна для підприємницької та іншої, не забороненої законом економічної діяльності, приватної власності, вибирати сферу діяльності і професію тощо.

Соціальні права – це юридично забезпечені можливості, що покликані забезпечувати індивіду гідний рівень життя і соціальну захищеність, оскільки людина може бути вільною тільки тоді, коли вона захищена від свавілля влади. До таких прав відносять право на відпочинок, на житло, на охорону здоров'я та медичну допомогу, на сприятливе навколишнє середовище тощо.

Культурні права – це юридично забезпечені можливості, що гарантують свободу доступу до духовних і матеріальних цінностей, створених людським співтовариством. Це право на освіту, на участь у культурному житті тощо.

Екологічні права – це юридично забезпечені можливості (свободи) користуватися природним середовищем.

Окрім наведених критеріїв класифікації, права людини можна класифікувати залежно від співвідпорядкованості, від ступеня поширення, від характеру суб'єктів, від ролі держави у їх здійсненні, від особливостей особистості, що виявляються у різних сферах і окремих ситуаціях її життєдіяльності, і від належності особи до конкретної держави.

Залежно від співвідпорядкованості права поділяються на **основні** та **похідні (додаткові) права**.

Основними правами є найбільш загальні права людини і громадянина, які закладають основу національного правового статусу особистості. Вони визнаються і захищаються державою як необхідна умова її існування. Основні права зафіксовані в Конституції і найважливіших міжнародно-правових актах, є правовою базою для похідних (додаткових) прав. Основними правами є: право на життя, на свободу та особисту недоторканність, приватну власність, участь в управлінні суспільством і державою та інші права, закріплені в Конституції України; право кожного на повагу до особистого і сімейного життя, житла і кореспонденції, право вільно висловлювати свою думку і інші права, закріплені в Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.

Похідними, або, як їх ще називають, **додатковими правами** є всі права і свободи, в тій чи іншій мірі похідні від основних прав і свобод, закріплених безпосередньо в Конституції України. Похідні права розвивають і доповнюють, конкретизують основні.

Система конституційних прав і свобод людини і громадянина

Особисті (громадянські) права та свободи людини і громадянина – це природні, основоположні, невід’ємні права людини

- 1) право на життя (ст. 27);
- 2) право на повагу до гідності (ст. 28);
- 2) право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31);
- 3) право на приватне і сімейне життя, невтручання у нього (ст. 32);
- 4) право на вибір місця проживання, свободу пересування (ст. 33);
- 5) право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань (ст. 34);
- 6) право на свободу світогляду і віросповідання (ст. 35).

Політичні права та свободи людини і громадянина – можливості (свободи) громадянина активно брати участь в управлінні державою та у громадському житті, впливати на діяльність різних державних органів, а також громадських організацій політичної спрямованості

- 1) утворювати і брати участь у роботі об’єднання громадян у політичні партії та громадські організації (ст. 36, 37);
- 2) право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування (ст. 38);
- 3) право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації (ст. 39);
- 5) право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування тощо (ст. 40)

Економічні права та свободи людини і громадянина – можливості (свободи) людини і громадянина розпоряджатися предметами споживання і основними чинниками господарської діяльності

- 1) право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю (ст. 41);
- 2) право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом (ст. 42);
- 3) право на працю (ст. 43);
- 5) право на справедливу оплату праці (ст. 43);
- 6) право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів (ст. 44);
- 7) право на відпочинок (ст. 45)

Соціальні права та свободи людини і громадянина – можливості (свободи) особи та громадянина вільно розпоряджатися своєю робочою силою, використовувати її самостійно або за трудовим договором, тобто право на вільну працю, право на соціальне забезпечення, відпочинок, освіту, гідний рівень життя та ін.

- 1) право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття тощо (ст. 46);
- 2) право на житло (ст. 47);
- 3) право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім’ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло тощо (ст. 48).

Культурні (гуманітарні) права та свободи людини і громадянина – можливості (свободи) збереження та розвитку національної самобутності людини, доступу до духовних досягнень людства, їх засвоєння, використання та участі у подальшому їх розвитку

- 1) право на освіту (ст. 53);
- 2) право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 54) тощо

Екологічні права та свободи людини і громадянина – можливості (свободи) користуватися природним середовищем

- 1) право на безпечне для життя і здоров’я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди (ст. 50);
- 2) право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту (ст. 50 Конституції України) тощо.

Залежно від ступеня поширення права можуть бути загальними і спеціальними.

Загальні права притаманні всім громадянам. Це право на життя, право на недоторканність приватного життя тощо. **Спеціальні ж права** залежать від соціального та службового становища, статі, віку особи та інших чинників. До таких прав слід віднести права споживачів, службовців, неповнолітніх, жінок, пенсіонерів, ветеранів, біженців тощо.

Залежно від характеру суб'єктів права поділяються на індивідуальні і колективні.

Індивідуальними правами є права, реалізовані кожним суб'єктом права окремо, наприклад, право на життя, свободу і на особисту недоторканність; працю в умовах, що відповідають вимогам безпеки та гігієни; права, що гарантують людську гідність, рівність перед законом; право вільного переміщення тощо.

Колективні права – це права, що реалізуються великою кількістю суб'єктів, тобто права народу, нації, спільності, асоціації. Наприклад, право на страйк, право проводити збори, мітинги, демонстрації, ходи, пікетування тощо. Ці права не можуть здійснюватися окремим індивідом. Він може взяти участь в їх реалізації лише як член колективу (тобто тут не буде враховуватися особистий статус індивіда). Колективні права не можуть суперечити індивідуальним, тому що вони є правами колективу, суспільства, вираженими тяж людьми, яким властиво помилятися. Ці права часто бувають абстрактними і неясними, тому найчастіше права людини – це індивідуальні права.

Залежно від ролі держави у здійсненні прав людини вони можуть бути негативними і позитивними.

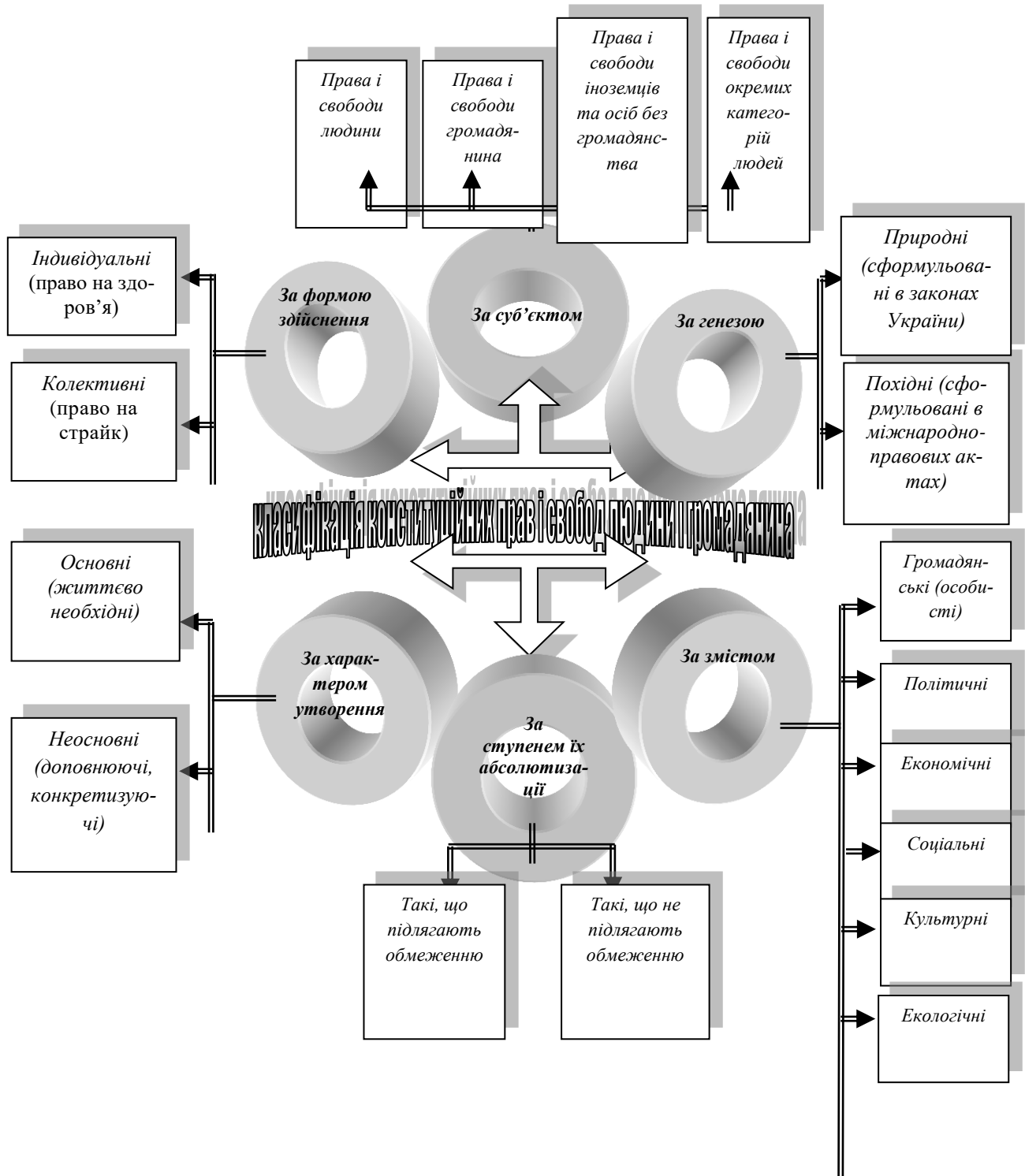
Негативні права оберігають особистість від небажаних, що порушують її свободу втручань і обмежень з боку держави та інших осіб. У числі цих прав: свобода слова, переконань, недоторканність особи, житла, приватної власності, приватного життя, свобода совісті, свобода пересувань тощо. Право на життя, якщо тільки під ним розуміти не обов'язок держави підтримувати життя, а обов'язок держави і громадян не позбавляти нікого життя, слід віднести також до негативних прав.

Позитивні права фіксують обов'язки держави надавати людині ті чи інші блага, здійснювати ті чи інші дії. До цієї групи прав слід віднести право на гарантований мінімум заробітної плати, на оплачувану відпустку, на безкоштовну медичну допомогу, безкоштовне житло тощо.

Залежно від особливостей особистості, що виявляються у різних сферах і окремих ситуаціях її життєдіяльності, права людини можуть поділятися на права в сфері особистої безпеки та приватного життя,

права в галузі державного та суспільно-політичного життя, права в економічній, соціальній і культурній діяльності.

Залежно від приналежності особи до конкретної держави права людини поділяються на **права громадян держави, права іноземних громадян, права осіб з подвійним громадянством (біпатриди), права осіб без громадянства (апатриди).**

Належність особи до громадянства держави слід розуміти як приналежність до державно-організованого суспільства, яка юридично закріплюється і оформляється громадянством особистості. Громадянство є тією необхідною умовою, яка є обов'язковою для того, щоб людина мала можливість здійснювати ті чи інші права, свободи, отримувати гарантії держави щодо їх здійснення і захисту та могла виконувати обов'язки, визнані за громадянином.

Дані права не пов'язані із здійсненням громадянином своєї правоздатності і належать кожному громадянину як суб'єкту права, вони висловлюють головні зв'язки особи з державою, її статус як громадянина, належать їй в силу громадянства, невіддільні від її правового статусу і можуть бути втрачені тільки разом із втратою громадянства.

Таким чином, перелік прав людини, закріплений в діючих міжнародно-правових договорах, з'явився як результат тривалого історичного розвитку суспільно-політичної думки, поступового формування стандартів, які стали нормою сучасного демократичного суспільства. На сьогодні будь-яка держава сучасного світу закріплює на рівні конституції та інших нормативних актів систему основних прав і свобод людини, які підлягають захисту, у тому числі і за допомогою міжнародно-правових засобів. В умовах розвитку України як демократичної європейської держави ключове місце з позицій як внутрішньодержавного, так і загальносвітового значення належить формуванню правової системи, в якій одним із основних елементів є права людини.

1.2. Право людини на міжнародно-правовий захист своїх прав і свобод

Правовий захист як правова діяльність відповідних суб'єктів влади реалізується тільки через правовідносини, тому правовий захист можна розглядати як особливий тип правовідносин. Правовідносини – це специфічний різновид суспільних відносин, учасники якого пов'язані взаємними юридичними правами та обов'язками. Правовий захист – це такий різновид і громадських, і правових відносин, що мають правозахисну природу, в яких одна (правомочна) сторона має право вимагати недопущення зазіхань на свої права, свободи і законні інтереси, тобто їх охорони, а у разі порушення права – їх відновлення (захисту), а інша (зобов'язана) – повинна не допустити порушення права або відновити його, якщо воно порушене.

Право людини на правовий захист є важливим елементом право-

захисних відносин. Воно є не що інше, як закріплена в законі можливість для носія прав вимагати від зобов'язаної та уповноваженої особи недопущення порушень суб'єктивного права або його відновлення в разі порушення. Але постає питання: яким чином виникло право людини на міжнародно-правовий захист своїх прав і свобод, як воно співвідноситься із внутрішньонаціональним правом? Як відомо, розвиток держав-націй і їх співпраця в усіх галузях людської діяльності зіграло вирішальну роль у становленні міждержавного права. Одночасно відбувався і процес введення прав людини в систему міжнародного права. Хоча цей процес протікав опосередковано, через тканину міжнародного права, він тим не менше був їм детермінований. При цьому слід зазначити, що міжнародне право прав людини зароджувалося двояко. З одного боку, ідеї прав людини проникли зі сфери внутрішньодержавного права, з іншого – були продуктом безпосередніх взаємин між державами. Цей висновок підтверджує аналіз інституту дипломатичного захисту іноземців, прецедентів гуманітарної інтервенції, а також становлення права національ-них меншин.

Іншим фактором в міжнародному праві, що вплинув на становлення міжнародного права прав людини, стали договори, укладені починаючи з XVI століття між європейськими суверенними правителями щодо католицького та протестантського населення в своїх країнах. Вестфальський мир 1648 року, укладений у формі двох договорів, підготовлених на Оснабрюкському і Мюнстерському конгресах, включав наступне важливе положення: права кальвіністів, католиків і лютеран Німеччини були зрівняні, а німецькі князі втратили право визначати релігійну приналежність своїх підданих. Метою таких договорів було закріплення свободи віросповідання та досягнення більшої толерантності в Європі, в якій релігійна приналежність аж до XVIII століття залишалася основою для будь-якого поділу між людьми і їх нерівності.

У «поствестфальській» системі міжнародних відносин права людини регулювалися головним чином національним правом. Міжнародне право, розглядаючи взаємини між державою і його власними громадянами, які перебували під її внутрішню юрисдикцію, допускало лише деякі винятки. Так, вважалося правомірним застосуванням збройної сили для захисту життя і майна своїх громадян, які перебувають на території іноземної держави, на основі доктрини гуманітарної інтервенції. Проте вже у XIX та на початку XX століть були зроблені деякі зусилля, спрямовані на заборону работоргівлі, на захист прав робітників, прав жінок. Доволі часто між європейськими державами стали укладатися договори про повагу прав етнічних меншин. Необхідність таких угод, як вважали

представники влади держав того часу, полягала у тому, щоб сприяти збереженню політичної стабільності у світі, в якому національна свідомість остаточно витіснила релігійну. Стали приділяти увагу правам жертв збройних конфліктів. Значною подією стало створення Міжнародного комітету Червоного Хреста (МКЧХ), який підготував первинний проект Женевської конвенції 1864 р. «Про поліпшення долі поранених і хворих в діючих арміях» – акта, що згодом став першим багатостороннім договором, покликаним захищати права жертв збройних конфліктів.

Але ж в цілому рівень міжнародного визнання прав людини залишався вкрай незадовільним. Ситуація стала змінюватися під впливом результатів Першої світової війни, яка завершилася підписанням 28 червня 1919 р. Версальського мирного договору з Німеччиною. Згідно з цим Договором створювалися Ліга Націй та Міжнародна організація праці. Цей Договір, будучи видатним політичним досягненням того часу, може бути одночасно охарактеризований як один з актів всесвітньо-історичного значення на шляху до міжнародного визнання прав людини.

В ході Другої світової війни з усією очевидністю виявилися недоліки в міжнародному регулюванні прав і свобод людини. Початок Другої світової війни поклав край діяльності Ліги Націй, однак свою історичну місію вона виконала. Підсумки Другої світової війни, окрім того, виявили нерозривний зв'язок між підтримкою міжнародного миру і безпеки, з одного боку, і дотриманням основних прав і свобод людини – з іншого. Створення Організації Об'єднаних Націй та прийняття її Статуту започаткували якісно новий етап міждержавних відносин у цій галузі. Статут ООН став першим в історії міжнародних відносин багатостороннім договором універсального характеру, що заклав основу широкого розвитку співробітництва держав з кодифікації гуманітарних стандартів і створення систем захисту прав людини.

Разом із становленням міжнародної системи захисту прав людини, в країнах як головних суб'єктах міжнародних відносин розвивалися і внутрішньодержавні правові механізми в цій сфері. Для України таке взаємопроникнення та взаємодоповнення в повній мірі відчулося після набуття незалежності та реалізації елементів міжнародно-правового інституту правонаступництва. Визнання та закріплення прав і свобод людини на міжнародному рівні трансформувалося у відповідні положення Конституції України, після чого розпочався складний процес імплементації міжнародних стандартів захисту прав людини у національне право. Процес утвердження основних прав і свобод людини та громадянина в Україні відповідно до принципів міжнародного публічного права нерозривно пов'язаний із становленням *судової гілки влади* як самостійної та

незалежної, а також визнання та закріплення права особи на судовий захист.

Світове співтовариство пройшло тривалий шлях до визнання та забезпечення права на судовий захист у сучасному його розумінні та обсязі. Звертаючись до найбільш визначних в історії людства пам'ятників права, можна простежити, як окремі елементи права на **судовий захист** вдосконалювалися відповідно до вимог своєї епохи та в кінцевому результаті синтезувалися в єдину загальноновизнану конструкцію, сформульовану в основних міжнародних договорах з прав людини.

Динаміку розвитку **інституту судового захисту** можна простежити починаючи з Законів вавилонського царя Хаммурапі (XVIII ст. до н.е.). Про судовий процес та окремі елементи права на судовий захист у стародавньому Римі можна судити аналізуючи Закони XII таблиць (V ст. до н.е.). Важливим пам'ятником літератури, на підставі якого можна аналізувати регулювання судового захисту в стародавній Індії, є Закони Ману (II ст. до н.е.). Слід відзначити, що в стародавньому світі право на судовий захист мало зовсім інший зміст, у порівнянні з сучасним його розумінням. Однак, окремі сучасні його аспекти та принципи можна зустріти у стародавніх пам'ятниках права, зокрема принцип змагальності сторін, розумний строк розгляду справи, рівність у можливостях доказування тощо¹.

Одними з перших документів Великої Британії, які юридично визначали права людини, були Велика хартія вольностей 1215 р.² та Білль про права 1689 р.³

Ідеї природного характеру прав людини, надання їх кожній особі від народження та гарантування їх непорушності зустрічаємо й у важливих історичних документах США: Декларація незалежності США 1776 р., Конституції США 1787 р. та у Біллі про права 1791 р.⁴

Світове визнання прав людини почалося з Великої французької революції, що відбулася наприкінці XVIII ст. Одним із найбільш визна-

¹ Страхов М. М. Історія держави і права зарубіжних країн. Х.: Право, 2010. С. 21.

² «Велика хартія вольностей» 1215 року або *Магна Карта* – перша «неписана» конституція Англії. Велика хартія вольностей традиційно вважається першим правовим документом, в якому закладено основи концепції прав людини, створено передумови для подальшого утвердження свободи і панування закону в житті суспільства.

³ Білль про права 1689 – акт англійського парламенту 1689 про обмеження прав короля. Білль про права забороняв королю без згоди парламенту видавати нові закони і припиняти чинні закони, стягувати податки, тримати в мирний час армію. Білль про права проголошував свободу парламентських дебатів, виборів і подачі петицій. Білль про права завершив «Славну революцію» 1688-89 (Glorious Revolution), закріпив перемогу великих землевласників і капіталістів Англії над абсолютизмом.

⁴ The charters of freedom. URL: <http://www.archives.gov/exhibits/charters/charters.html>

чних документів цього періоду, який і до сьогоднішнього дня є частиною національного законодавства Франції, стала Декларація прав людини і громадянина, прийнята Французькими Національними зборами 26 червня 1789 р. Хоча питання права на **судовий захист** прямо не ставилося у тексті Декларації, проте вже у першій Конституції Франції 1793 р., яка стала її логічним продовженням, була передбачена окрема глава, що регулювала процедуру здійснення судової влади.

Досліджуючи генезу права на **судовий захист**, його історичний контекст та місце в системі інших прав і свобод людини, слід підкреслити особливу значимість та провідну роль Загальної декларації прав людини, проголошеної Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р., яка закріпила систему основних прав і свобод людини. Як зазначає В. Тацій, прийняття Загальної декларації прав людини стало без перебільшення визначною подією в розвитку цивілізації. Вчений підкреслює, що вперше права людини були проголошені найголовнішою цінністю людства, поважати та підтримувати які повинні всі держави світу¹.

Стаття 10 Декларації закріплює, що кожна людина, для визначення її прав і обов'язків та для встановлення обґрунтованості пред'явленого їй кримінального обвинувачення, має право, на основі повної рівності, на те, щоб її справа була розглянута прилюдно і з додержанням усіх вимог справедливості незалежним і безстороннім судом.

З наведених положень прямо витікає конструкція права на **судовий захист**, що складається з таких елементів: 1) право людини у разі порушення основних прав на їх ефективне поновлення; 2) наявність для цього компетентних національних судів; 3) право на забезпечення рівності сторін у процесі судочинства; 4) право на публічний розгляд справи; 5) додержання вимог справедливості при розгляді справи; 6) право на незалежність і безсторонність суду. Додаткові елементи права на судовий захист можна зустріти і в інших статтях Декларації.

Прийняття Декларації мало безпосередній вплив і на Україну. Так, практично всі ідеї та принципи Декларації знайшли своє втілення в Конституції України. До положень Декларації неодноразово звертався Конституційний Суд України при тлумаченні Основного Закону чи визначенні відповідності нормативно-правових актів Конституції України. Посилання на Декларацію можна зустріти і в рішеннях судів загальної юрисдикції, хоча така практика не є достатньо поширеною.

Сучасне розуміння **права на судовий захист** вимагає синтезу загальноновизнаних світових конструкцій цього права та особливостей його

¹ Тацій В. Я. Вступне слово. *Вісник Академії правових наук України*. 2011. № 1 (56). С. 17.

формулювання у національних правових системах світу¹.

Безумовно, досліджуючи **право на судовий захист** у системі основних прав і свобод людини та аналізуючи його закріплення в міжнародно-правових актах з прав людини, не можна залишити поза увагою Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. Право на справедливий суд, закріплене у ст. 6 Конвенції, доповнене багатою практикою Європейського суду з прав людини, створює потужний та ефективний механізм захисту прав і свобод людини.

У будь-якій державі судова влада покликана захищати права і свободи людини і громадянина, забезпечуючи реалізацію відповідних гарантій, передбачених, зокрема, статтями 3, 8, 9, 19, 22, 24, 55, 56, 124 і 152 Основного Закону України.

Конституцією України визначено головний принцип політики держави в галузі забезпечення прав людини і громадянина: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави». Основний Закон проголошує: «Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними»². Це означає, що більшість прав і свобод, які ми маємо за Конституцією, як загальновизнані у світі стандарти можливої поведінки, належать кожній людині від народження, і суспільство, і держава це визнають як факт.

Велике значення мають відносини між державою та громадянським суспільством, сприйняття останнім держави як партнера, гаранта прав і свобод людини; довіра громадян до органів державної влади, інститутів демократії, сприйняття принципів справедливості, верховенства права, свободи як гарантій правопорядку. Забезпечення такого рівня взаємодії між суспільством та державою значною мірою залежить від здатності останньої не тільки задекларувати міжнародно-правові стандарти захисту прав і свобод людини, демократичні інститути і процедури, а й реально забезпечити їх реалізацію у суспільних відносинах.

Актуальність цієї проблематики обумовлюється основним завданням будь-якої демократичної держави створити ефективну систему за-

¹ Трегубов Е. Л. Право на судовий захист: історичний аспект. Теорія і практика сучасного права: збірник матеріалів конференції. 2010. Т. 1. С. 34-36.

² Конституція України від 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141 (зі змінами внесеними Законом України «Про відновлення дії окремих положень Конституції України» від 21 лютого 2014 р. // Офіційний вісник. 2014. № 19. Ст. 583.

хисту прав і свобод людини, побудовану на принципах законності та рівності всіх перед законом.

Тема прав людини, законодавчого закріплення механізму їх реалізації, а також судового захисту, посідає провідне місце в сучасному суспільстві. Варто зазначити, що дослідженням проблеми забезпечення та захисту прав людини і громадянина займалися такі правники, як: М. Гурвич, який створив вчення про право на позов та його передумови, М. Абрашитов, М. Аракелян, Ю. Дмитрієв, Г. Макаренко, В. Маляренко, Ф. Рудинський, Ю. Сульженко, Е. Трегубов та інші, що свідчить про її актуальність.

Сьогодні правова система України знаходиться в стані кардинальної реформи з метою побудови демократичної, соціальної та правової держави. Фундаментальним принципом такої побудови повинен стати принцип всебічного захисту прав і свобод людини¹.

З проголошенням України незалежною державою **право кожного на судовий захист** стало одним із фундаментальних прав людини, гарантованих у конституційному порядку. Закріплене в конституціях більшості розвинутих держав, воно посідає чільне місце в структурі конституційно-правового статусу людини та є необхідним чинником. Право на правосуддя відображається в основних засадах судочинства. Тому зміст цього права складається з таких елементів, як: доступність правосуддя; право на апеляційне та касаційне оскарження судового рішення; незалежність і неупередженість суду; рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом; право на захист; публічність судового розгляду; розгляд справи в найкоротший строк, що передбачений законом^{2,3}.

Право людини і громадянина на судовий захист належить до громадянських прав, причому, містить в собі юридичну гарантію від свавілля як з боку окремих осіб, так і держави водночас.

Зокрема, Конституцією України передбачається низка гарантій, однією з яких є **право судового захисту**, що передбачена статтею 55 Конституції України, згідно з якою права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Це означає, що кожному гарантується захист прав і свобод у судовому порядку.

Таким чином, статтею 55 Конституції України закріплено фундаментальний принцип судового захисту всіх порушених прав людини і

¹ Погорілко В. Ф. Конституційне право України: навч. видання. К.: Наук. думка, 2013. С. 733.

² Аракелян М. Забезпечення конституційного права людини на захист прав і свобод судом. *Право України*. 2006. № 3. С. 19.

³ Тимченко С. М. Судові та правоохоронні органи України: навч. посібник. К.: Центр навч. літератури, 2004. С. 304.

громадянина. Надання громадянам права на реалізацію судового захисту їх порушених конституційних прав є невід'ємним елементом законності у державі. Можливість отримати судовий захист порушеного чи оспорюваного суб'єктивного права чи охоронюваного законом інтересу є одним із найважливіших прав особистості, що суттєво визначає її місце у суспільстві. Тому реалізація права на судовий захист має не тільки юридичне, але й суттєве соціально-політичне значення. Судовий захист надається кожному, хто має на нього право та потребує його. Будь-яка особа, що вважає своє право порушеним, має можливість звернутися за судовим захистом та доводити свою правоту¹.

Кожна людина, що звертається до суду за захистом своїх прав, законно розраховує на всебічний та швидкий розгляд справи, на компетентність, незалежність та неупередженість суду. Історія свідчить, що необхідні постійні зусилля для підтримки та удосконалення захисту прав та свобод людини. Держава і суспільство мають бути зацікавленими у якнайповнішому здійсненні прав і свобод громадян, їх юридичному забезпеченні, оскільки ці права і свободи слугують не тільки особистим інтересам кожного, а й спрямовані на організацію нормального життя суспільства, здійснення перетворень на краще².

Звернення до суду за захистом порушених прав, в демократичній країні, має бути гарантом об'єктивного, повного і всебічного розгляду всіх обставин, що мають юридичне значення і, як кінцевий результат, забезпечити винесення законного, обґрунтованого і справедливого рішення³. **Право на правосуддя** посідає особливе місце серед загальновищезначаних прав людини, тому що за умов його неналежної реалізації втрачається можливість захисту від порушення всього переліку гарантованих прав. Створена в межах Ради Європи система захисту прав людини є прикладом високоефективного механізму реалізації права індивідів на правосуддя. Але у зв'язку зі зростанням кількості очевидно неприйнятних та повторних заяв, наявність яких є наслідками системних проблем національних правових систем держав – сторін Конвенції, строки розгляду справ у Суді значно зросли, розгляд значного обсягу справ було призупинено у зв'язку з винесенням пілотних постанов з окремих питань, спостерігається тенденція збільшення кількості заяв, що визна-

¹ Сульженко Ю. Реалізація права на судовий захист у суді першої інстанції. *Право України*. 2005. № 7. С. 89-94.

² Маляренко В. Про рівень правосуддя в державі та повагу до суду. *Право України*. 2004. №1. С. 4-10.

³ Погорілко В. Ф. Проблеми реалізації Конституції України: теорія та практика (Нормативні документи та коментарі): монографія. К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України: А.С.К., 2003. С. 652.

ються неприйнятними.

На європейському просторі ідея створення більш тісного союзу між державами континенту на основі демократії та поваги до прав людини знайшла відображення в Статуті Ради Європи. Бажання подолати ідеологічні та політичні протиріччя, якими був зазначений хід історичного розвитку останніх десятиліть сприяло відновленню основ солідарності між європейськими державами в межах Ради Європи, а співробітництво у сфері захисту прав людини, апогеєм якого стало підписання Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у 1950 році поступово перетворилося на ефективну систему колективного судового захисту прав і свобод. Центральним елементом європейської системи захисту прав людини став Європейський суд з прав людини, а ефективність правозахисного механізму Конвенції була забезпечена гарантуванням правила звернення з індивідуальною заявою.

Важливою сьогодні є оцінка трансформаційних змін міжнародно-правового механізму доступу до Суду під впливом положень Протоколу №14 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який змінив контрольну систему Конвенції, набравши чинності 1 червня 2010 р., та вплив подальших реформ за результатами Інтерлакенській, Ізмірській та Брайтонській конференцій на рівень доступності правосуддя у Європейському суді з прав людини.

Аналіз підходів до визначення поняття правосуддя, дозволяє зробити висновок, що у вітчизняній юриспруденції існувала концепція, відповідно до якої правосуддя визнавалося суто як елемент правоохоронної системи держави та право на нього могло бути реалізовано лише в межах національної правової системи. Проте, після Другої світової війни у зв'язку з актуалізацією питання про необхідність якісно нового рівня захисту прав людини постало питання про інтернаціоналізацію правосуддя. Незважаючи на це, міжнародно-правові стандарти функціонування правосуддя вироблялися на підставі позитивного досвіду національних правових систем^{1,2}. Починаючи з 1948 року, право на правосуддя знайшло своє відбиття в міжнародно-правових актах про права людини, які здебільшого акцентують увагу на проблемі справедливого судового розгляду, одному з основних елементів права на правосуддя.

Аналіз національного законодавства і міжнародних актів показує, що і держави, і міжнародна спільнота при розмежуванні компетенції у

¹ Дремина Н. А. Международно-правовые механизмы оптимизации уголовного правосудия. Актуальні проблеми політики: зб. наук. праць. 2000. Вип. 9. С. 411.

² Абраштов М. В. Судебный прецедент и справедливое правосудие по международному праву. *Закон и право*. №7. С. 45.

сфері прав людини визнають положення про те, що безпосередня регламентація та захист прав і свобод людини реалізуються самою державою. Для цього вона має всі необхідні та ефективні засоби захисту прав людини: систему відповідних органів, необхідну законодавчу базу; фінансові можливості. При цьому враховують особливості державного та суспільного ладу, стан економіки, реальну ситуацію в державі. Зважаючи на ці та деякі інші чинники, кожна держава може планувати співпрацю з іншими державами, брати на себе відповідні зобов'язання і виконувати їх.

Основні напрями міжнародного захисту прав людини полягають: 1) у створенні рекомендацій, які адресуються державам і спрямовані на те, щоб привернути їх увагу до тих чи інших проблем захисту прав людини, варіантів їх вирішення, тенденцій розвитку цього інституту тощо. Роль таких рекомендацій – відображати позицію всього світового співтовариства (якщо такі рекомендації виходять з ООН, МОП, ЮНЕСКО, інших авторитетних інституцій всесвітнього масштабу). Таким способом для всіх держав висувають спільні вимоги, орієнтири, створюють умови для досягнення певної мети. У той же час рекомендації, які не є обов'язковими для держав, залишають за останніми свободу дій. Це теж сприяє збільшенню довіри до рекомендацій; 2) у розробці проектів міжнародних договорів, які накладають певні зобов'язання на їх держави-учасниці і, відповідно, передбачають тісніше міжнародне співробітництво з виконання міжнародних договорів; 3) у створенні спеціальних міжнародних механізмів з перевірки виконання державами своїх міжнародних зобов'язань. Такі механізми поширюються тільки на ті держави, які дали на це свою згоду.

Таким чином, у процесі забезпечення прав людини вирішують **завдання уникнення конфлікту між міжнародним правом та національним правом**: забезпечення прав людини залишається завданням держав, а міжнародне право встановлює відповідні правила поведінки для держав, контролює виконання ними міжнародних угод і, за потреби, застосовує санкції за їх недотримання. Міжнародне співтовариство втручається лише тоді, коли державами порушуються взяті ними зобов'язання за міжнародним договором, відповідно, порушуються права людини.

Забезпечення прав людини в ХХІ ст. продовжує залишатися вищим принципом міжнародної правової системи, а найбільш небезпечними міжнародними злочинами залишаються злочини проти людяності, що тягнуть гуманітарні катастрофи та загрозливі не лише локальною, а й глобальною міжнародною безпеці. В даний час кількість загальновизнаних прав людини значно збільшилася. Сьогодні прийнято розрізняти

великі групи громадянських, політичних, соціально-економічних і культурних прав і свобод індивідів. Із зростанням науково-технічного прогресу і розвитком цивілізації з'являються нові права і свободи, такі, наприклад, як право на здорове навколишнє середовище, певний рівень якості життя, інформаційну безпеку.

В даний час міжнародне право захисту прав людини остаточно оформилося в якості повноцінної самостійної галузі міжнародного публічного права. З формально-юридичної точки зору воно являє собою сукупність міжнародно-правових принципів і норм, що визначають загальні стандарти і рамки поведінки держав в їх діяльності з визнання, захисту і контролю за дотриманням соціально обумовлених прав і свобод фізичних осіб і їх об'єднань на певній території, а також для регулювання міждержавного співробітництва в цій галузі. Як і будь-яка інша галузь міжнародного права, міжнародне право захисту прав людини має свої специфічні джерела, спеціальні галузеві принципи і якісно відокремлений предмет правового регулювання. Тому її слід відрізняти, наприклад, від міжнародного гуманітарного права, норми якого спрямовані виключно на захист учасників і жертв збройних конфліктів і на обмеження з цією метою засобів і методів ведення війни.

Таким чином, міжнародно-правовий захист людини є результатом реалізації на практиці міжнародним співтовариством держав одного з основних принципів міжнародного права – принципу загальної поваги прав людини і основних свобод для всіх. Його становлення в міжнародному праві відбувалося і відбувається за сучасної доби, а появу слід пов'язувати із подіями, що відбулися в період та після Другої світової війни. Проблема основних прав з чисто внутрішньої стала перетворюватися в міжнародну, в результаті чого національне право поступово почало підпадати під вплив міжнародних стандартів.

1.3. Юридичне оформлення прав людини у міжнародному праві

У міжнародному праві права та свободи людини розглядаються як природні та невід'ємні можливості, завдяки яким людина може реалізувати себе як особистість. Вперше права людини були юридично закріплені у Декларації незалежності США 1776 р. та французькій Декларації прав людини і громадянина 1789 р. Першим же міжнародно-правовим кроком у сфері захисту прав людини стало прийняття у 1815 р. Декларації відносно торгівлі неграми. Ця декларація оголосила работоргівлю діянням, що суперечить принципам гуманності та загально визнаним но-

рмам права, проте не містила прямої заборони работоргівлі. Лише у 1890 році була підписана Брюссельська конвенція, яка забороняла рабство і работоргівлю в окремих регіонах Індійського океану та Червоного моря. Мирні договори, укладені після Першої світової війни, крім військово-політичних питань, містили також положення про захист прав національних меншин на території новоутворених європейських держав. Після підписання 26 червня 1945 р. Статуту ООН права людини набули якості міжнародних універсальних стандартів, починають прийматися багатосторонні договори, спрямовані на забезпечення міжнародно-правового захисту прав людини в цілому, окремих видів прав людини чи прав окремих категорій осіб.

Перш ніж зосередити увагу на юридичних аспектах становлення прав людини у міжнародному праві, слід показати еволюцію прав людини на загальному тлі політичних та соціальних перетворень, що відбувалися у світі за останні два століття. В цьому ракурсі буде доречним згадати дві відомі концепції щодо еволюції прав людини. У рамках першої, запропонованої А. Ейде (A. Eide), розрізняються три етапи: ідеалізація, позитивізація і реалізація¹. Спочатку, на етапі ідеалізації, уявлення про права людини виникли як ідеї, що відображали зростаюче неприйняття пригнічення людини, її прав державною владою. Ці поняття про права людини, як правило, виникали у тих соціальних груп, яким раніше заважали досягти повної самореалізації. Як тільки підтримка таких ідей стає досить твердою і всебічною, настає наступний етап: деякі з них закріплюються в правових документах (позитивізація). На цьому етапі права людини спочатку проникли у внутрішньодержавне право, перш за все національні конституції та інші законодавчі акти, але пізніше поступово інкорпоровалися у міжнародне право. Хоча інкорпорація прав людини в правові системи є важливим кроком до їх здійснення, вона все ж може залишитися порожньою формальністю, якщо весь соціальний, економічний, історичний і політичний порядок не буде перетворено так, щоб кожна особа могла користуватися всіма правами людини на рівних підставах (реалізація).

Другий підхід до процесу формування прав людини було запропоновано Р. Абі-Саабом (G. Abi-Saab) у рамках його більш широкої кон-

¹ Eide Asbjørn "Dynamics of Human Rights and the Role of the Educator", pp. 105-116, in Asbjørn Eide and Marek Thee (eds.), *Frontiers of Human Rights Education*. Oslo: Universitetsforlaget, 1983. P. 107-108.

цепці поетапного переходу «від цінності до права»¹. Автор доводить ефективність оцінки переходу «правового порогу» за трьома показниками: 1) ступінь досягнутого консенсусу по відношенню до суспільних цінностей; 2) ступінь конкретності цих цінностей і 3) наявність механізму та ефективності реалізації і нагляду. Однак ці знакові відмінності малюють лише узагальнену картину динаміки прав людини. Приймаючи концепцію Ейде, необхідно додати до неї додаткові етапи, щоб в загальній складності можна було розрізнити наступні стадії: ідеалізацію, концептуалізацію, юридизацію (її фази: позитивізація і нормативізація) і реалізацію. Концептуалізацію можна охарактеризувати як дослідження теоретичних аспектів та доцільність позитивізації.

Таким чином, концептуалізація – один з потенційних результатів ідеалізації; вона обов'язково повинна передувати будь-яким серйозним крокам до позитивізації. Необхідність включити етап юридизації впливає з того спостереження, що сама позитивізація не завжди рівносильна досягненню нормативної зрілості² в процесі уніфікації положень відносно прав людини. Позитивізація просто несе інформацію про перехід якоїсь цінності в галузь права при вступі в силу правового документа. Іншими словами, вона нічого не говорить про якість правової норми, що закріплює право людини. Її якість можна оцінити, вивчивши нормативний зміст установлення (нормативізація). Як правило, позитивізація і нормативізація – дві сторони однієї медалі, але на практиці все більше випадків, коли це не так. Це зумовлено тенденцією до вироблення таких міжнародних договорів, які, будучи обов'язковими для їх учасників, у той же час визначають стандарти прав людини в таких розпливчастих і двозначних значеннях, що їх ефективне застосування і реалізація викликають серйозні труднощі.

Таким чином, на етапі юридизації, крім позитивізації, потрібно дослідження нормативного змісту встановлення права людини з точки зору її повноцінності та доцільності. Потім етап нормативізації повинен допомогти виявити чітко визначену структуру права людини. Досягнення достатнього ступеня нормативізації – завдання міжнародного законодавства, але воно також може бути предметом додаткових пояснень та змін з боку контролюючих органів. Слід мати на увазі, що якісний

¹AbiDSaab Georges “The Legal Formulation of a Right to Development (Subjects and Content)”, pp. 159-175, in RenJDJean Dupuy (ed.), *The Right to Development at the International Level. The Hague Academy of International Law Workshop, The Hague, 16–18 October, 1979.* Alphen aan den Rijn: Sijthoff & Noordhoff, 1980. P. 159-162.

²Drzewicki Krzysztof “The Rights of Solidarity as Human Rights : Some Methodological Aspects”, *Mennesker og Rettigheter: Nordic Journal on Human Rights*, Vol. 6, No. 4 (1988). P. 45-51.

контроль забезпечує деякий захист від тенденції до надмірного роздування норм про права людини, зокрема тих, які все частіше формулюються в політичних, а не юридичних виразах.

Отже, становлення міжнародного права прав людини пов'язане з розробкою й ухваленням міжнародних актів універсального характеру, у яких права людини було систематизовано, а також із формуванням міжнародних організаційних механізмів захисту цих прав. У міжнародному праві така систематизація була здійснена з 1948 по 1966 роки в серії нормативних актів, неофіційно іменованих Міжнародною хартією прав людини, яку складають *Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права*. У ці ж роки були створені найважливіші універсальні міжнародні механізми захисту прав людини. Міжнародна хартія прав людини є нормативно-правовою основою міжнародного права прав людини.

Загальна декларація прав людини, ухвалена 10 грудня 1948 р., і досі залишається з багатьох поглядів документом унікальним. Це був перший міжнародний акт, у якому були викладені громадянські, політичні, економічні, соціальні та культурні права людини. Вперше з часів прийняття американської та французької декларацій права людини були викладені в міжнародному документі систематизовано, у вигляді каталогу, тобто як перелік прав і свобод. Декларація вперше проголосила необхідність єдиного для всіх розуміння прав людини. Уперше в міжнародному праві Декларація пов'язувала дотримання прав людини з рухом до демократії.

Загальна декларація прав людини була ухвалена Генеральною Асамблеєю ООН у формі резолюції. Це викликало чимало питань про юридичну силу цього документа, тому що за загальним правилом резолюції Генеральної Асамблеї ООН мають рекомендаційний характер. Втім більшість правників поділяють думку про те, що норми Декларації є відображенням звичаєво-правових норм і тому мають характер міжнародно-правового зобов'язання. У подальшому багато теоретичних праць з цього питання, а також практика застосування Декларації навели додаткові аргументи, що дають усі підстави вважати даний акт актом прямого застосування у юридичному та моральному вимірах.

Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р. є одним із найбільш авторитетних міжнародно-правових договорів про права людини. Його текст може бути умовно розділений на дві частини: статті, у яких викладено зміст громадянських і політичних прав, і статті, що стосуються міжнародного контролю за дотриманням цих прав. Фор-

мулювання статей про права людини не залишають сумнівів у їхньому імперативному характері. Це є наслідком розуміння того, що з дотриманням саме громадянських і політичних прав пов'язані гарантії особистої свободи людини та рух суспільства до дійової демократії. Держави-учасниці зобов'язані забезпечити в межах своєї юрисдикції дотримання громадянських і політичних прав у повному обсязі. Пакт надає державі право обмежити деякі із проголошених прав. Контроль за дотриманням норм Пакту, включаючи розгляд індивідуальних скарг, здійснює міжнародний орган – Комітет з прав людини.

Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966 р. був підписаний одночасно з Міжнародним пактом про громадянські та політичні права. Його юридичні особливості пов'язані з особливостями проголошених у ньому економічних, соціальних і культурних прав. Економічні, соціальні та культурні права є невід'ємними, як і громадянські та політичні права, і не менш важливими. Проте існують суттєві особливості в реалізації економічних, соціальних і культурних прав. Вони витратні, тобто обсяг їхньої реалізації залежить від економічного добробуту держави, а тому не може бути однаковим у різних країнах. Реалізація цих прав пов'язана з розширенням патерналістських функцій держави, що завжди містять потенційну загрозу авторитизації влади, а тому повинні мати межі. Міжнародний контроль за дотриманням економічних, соціальних і культурних прав зазвичай не пов'язаний із розглядом індивідуальних скарг. Формулювання статей Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права за загальним правилом є диспозитивними і не передбачають прямої дії.

Міжнародне право прав людини органічно включає в себе регіональні міжнародно-правові акти про права людини. Такі договори укладено державами ОАД, ОАЄ, ЄС, Ради Європи. Незважаючи на певну самостійність і специфіку регіонального співробітництва в галузі прав людини, було б невірним цілком відокремлювати регіональне право прав людини. Можна навести чимало прикладів використання регіональними органами захисту прав людини норм універсальних міжнародних договорів як договорів загального права.

Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. – найстаріший серед регіональних договорів про права людини та найбільш авторитетний міжнародно-правовий документ із прав людини в Європі. Крім основного тексту Конвенція містить Протоколи, у яких розвинуті, доповнені чи уточнені окремі її положення.

Конвенція була одним із перших міжнародних документів, що містив поняття політичної демократії, одночасно визнаючи її найважливі-

шою умовою дотримання прав людини. Тим самим була підкреслена антитоталітарна спрямованість цього акта, ухваленого «європейськими країнами, що є одностайними та мають спільну спадщину в політичних традиціях, ідеалах, свободі та верховенстві права», з метою «зробити перші кроки до колективного забезпечення певних прав, проголошених у Загальній декларації [прав людини]» (Преамбула). Конвенція є першим міжнародним договором у галузі прав людини, що не тільки має на меті захистити широкий спектр громадянських і політичних прав, а й встановлює систему міжнародного судового контролю за їх дотриманням у кожній із держав-учасниць.

Для подолання негативних тенденцій неправильного трактування норм, що регулюють питання захисту прав особи, в Організації Об'єднаних Націй Генеральна Асамблея в 1986 році прийняла резолюцію 41/120 про критерії та керівні принципи закріплення міжнародних стандартів у галузі прав людини. У резолюції передбачається, що запропоновані нові документи повинні: а) узгоджуватися з існуючими міжнародно-правовими нормами у сфері прав людини; б) носити фундаментальний характер і ґрунтуватися на притаманних людській особистості гідності і цінності; в) бути досить точними, щоб служити джерелом визначення і здійснення прав і обов'язків; г) передбачати, де це доречно, реалістичний і ефективний механізм здійснення, включаючи системи подання доповідей; і д) користуватися широкою міжнародною підтримкою.

Нинішня заклопотаність питаннями міжнародного захисту прав людини виникла в період формування Організації Об'єднаних Націй як реакція на звірства Другої світової війни. Хоча і до неї робилися певні спроби, проте досягнення в даній сфері, тим не менш, були обмежені територіально, стосувалися лише деяких категорій людей, а реальний захист був фрагментарний. Лише після Другої світової війни спостерігається тенденція до всеосяжної нормотворчості в міжнародному праві, що стосується прав людини. Першим міжнародно-правовим договором, що відображає цей новий підхід, є *Статут Організації Об'єднаних Націй*, прийнятий 26 червня 1945 р. в Сан-Франциско. Він свідчить про рух до тривалої та стійкої інтернаціоналізації прав людини. Будучи установчим правовим документом всесвітньої міжнародної організації, Статут ООН закріпив основні принципи післявоєнного світового порядку. Однак серед семи принципів, викладених у статті 2, немає більш-менш явного формулювання принципів міжнародної поваги прав людини. Тим не менш, можна погодитися, що ряд ключових положень, розсіяних по всьому Статуту, свідчать про визнання міжнародної поваги до прав лю-

дини одним з найважливіших принципів Організації Об'єднаних Націй. Це припущення при тлумаченні Статуту з роками стало широко поширеною думкою.

Усі положення Статуту ООН щодо прав людини формують зміст принципу міжнародної поваги до прав людини. Як відомо з теорії права, принцип є загальним викладенням правової норми або норм, що підтверджують зміст і хронологію детальних домовленостей, отже сфера дії положень щодо прав людини та їх статус у Статуті підтверджують висновок про те, що міжнародна повага до прав людини – один із принципів Організації Об'єднаних Націй і сучасного міжнародного права взагалі. У подальшому цей принцип знаходив своє відображення у знакових міжнародних угодах: у *Декларації про принципи відносин між державами учасниками*, прийнятої Народою з безпеки і співробітництва в Європі (Гельсінкі, 1975 р.), як принцип «поваги прав людини і основних свобод, включаючи свободу думки, совісті, релігії або переконань», а також у пункті 7 преамбули до *Віденської конвенції про право міжнародних договорів* (1969 р.) як принцип «загальної поваги і дотримання прав людини та основних свобод для усіх». Характерно, що в останньому документі цей принцип згадується як один з принципів міжнародного права, втілених у Статуті Організації Об'єднаних Націй. Положення Статуту ООН і закріплене в ньому визнання принципу міжнародного поваги до прав людини створили рамки для прогресивного розвитку і кодифікації прав людини¹. Це завдання прямо впливає з положень Статуту, в якому права людини, їх повага і дотримання, стали однією з основних цілей, предметом турботи міжнародної спільноти щодо подальшого нормотворення в цій сфері.

Отже, після Другої світової війни розвиток міжнародного права у сфері захисту прав людини йшов за багатьма напрямками та відрізнявся багатоаспектністю. В межах процесу позитивізації виник широкий і різномірний звід документів універсального і регіонального значення. На рівні універсального міжнародного права даний процес можна умовно розділити на чотири етапи.

Перший етап (1945-1948 рр.) розпочався із прийняттям Статуту ООН і завершився проголошенням і підписанням Загальної декларації прав людини. Початком цього етапу можна вважати визнання та правове закріплення принципу міжнародної поваги прав людини. Задля реалізації цього принципу вперше були закладені організаційні та процедурні

¹ Введение в вопросы международной защиты прав человека. Учебное пособие. / Под редакцией Райя Хански и Маркку Сукси. Институт прав человека. Университет «Або Академи»; Турку/Або, 1997. С. 33.

засади у діяльності Організації Об'єднаних Націй в сфері заохочення і захисту прав людини. Важливе значення в цьому аспекті мало створення *Комісії з прав людини* як допоміжного функціонального органу при Економічній і Соціальній Раді відповідно до статті 68 Статуту ООН. Завдяки впровадженню ініціативними групами на рівні ООН заходам щодо створення організаційних і функціональних рамок, виникли й умови для підготовки конкретних норм у галузі прав людини. У 1946 році ООН взялася до реалізації програми, спрямованої на прийняття так званого Міжнародного білля (хартії) прав людини, до складу якого повинні були увійти декларація про права людини, конвенція про права людини та заходи щодо їх реалізації¹.

10 грудня 1948 року був прийнятий перший не обов'язковий документ загального характеру – Загальна декларація прав людини, що знаменувало початок змістовного насичення Міжнародного білля (хартії) прав людини. У той же період були прийняті перші конкретні юридично обов'язкові норми (Конвенція про попередження злочинів геноциду і покарання за нього, 1948 р.; Конвенція № 87 МОП щодо свободи асоціацій і захисту права на організацію, 1948 р. та Додаткова конвенція про скасування рабства, работоргівлі та інститутів і звичаїв, подібних рабству, 1956 р.). Однак, безперечно, головним досягненням цього етапу стало проголошення у Загальній декларації міжнародного каталогу прав людини, який містив громадянські і політичні, а також економічні, соціальні та культурні права.

Другий етап (1949-1966 рр.) можна вважати етапом створення перших універсальних механізмів із реалізації закладених в Загальній декларації положень стосовно прав людини. Існувало розуміння декларативності проголошених у Декларації намірів без закріплення міжнародного контролю за їх дотриманням. Ця робота велася майже 20 років – до 16 грудня 1966 року, коли Генеральна Асамблея прийняла три окремих документа: Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права та Факультативний протокол до другого Пакту. З прийняттям цих договорів розпочався період закладки правових процедурних основ для міжнародного захисту прав людини, проголошених у Загальній декларації. В цей період робилися також і кроки щодо вироблення і кодифікації конкретних конвенцій про права людини: про статус біженців (Конвенція 1951 р.), про політичні права жінок (Конвенція 1952 р.), про ліквідацію расової дискримінації (Конвенція 1965 р.), про скасування примусової праці

¹ Деятельность Организации Объединенных Наций в области прав человека, 1994. С. 40-41.

(Конвенція МОП № 105 від 1957 р.), про ліквідацію дискримінації в області освіти (Конвенція ЮНЕСКО 1960 р.) і у сфері праці та зайнятості (Конвенція МОП № 111 від 1958 року), а також з інших питань. Досягненням всього цього етапу стало створення широких правових рамок, які згодом набудуть універсального характеру, для більш конкретних дій Організації Об'єднаних Націй у сфері захисту прав людини та для підготовки більш змістовних норм з суттєвих питань контролю та ефективності.

Третій етап (1967-1989 рр.), який можна назвати посттегеранським, відзначається наявністю чотирьох тенденцій. Перша була пов'язана зі вступом в силу Пактів і Факультативного протоколу (1967 р.) і, отже, з початком реалізації цілого набору заходів з їх здійснення, покликаних гарантувати дотримання прав людини країнами, що приєдналися до Пакту, і контроль за цим процесом з боку міжнародних інституцій. Друга тенденція стала продовженням попередніх заходів з підготовки детальних договорів про права людини (наприклад, були прийняті Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 р.; Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження і покарання 1984 р.; Конвенція про права дитини, 1989 р.). Третя тенденція полягає у наявності багатьох заходів, спрямованих на вдосконалення здійснення прав, а також органів і механізмів, створених з цією метою. Четверту тенденцію можна визначити як пошук нових можливостей, способів і засобів захисту і охочення прав людини, включаючи тенденцію до включення прав людини в більш широкий контекст таких глобальних питань, як мир, безпека, сталий розвиток і навколишнє середовище. Всі ці тенденції, особливо остання, знайшли своє відображення у дебатах і остаточних висновках *Міжнародної конференції з прав людини*, проведеної ООН в Тегерані 22 квітня-13 травня 1968 р., в 20-ю річницю прийняття Загальної декларації. Цілями Конференції були огляд та критичний аналіз досягнутого прогресу, оцінка ефективності методів, що застосовувалися Організацією Об'єднаних Націй, і на цьому тлі – формулювання і підготовка програми подальших дій у галузі прав людини.

Четвертий етап (з 1989 р. по теперішній час) став результатом суттєвих геополітичних подій у світі, зокрема припинення конфлікту між Заходом і Сходом, а також накопичення невирішених проблем у відносинах між Північчю і Півднем. Організація Об'єднаних Націй намагалася зафіксувати більш широке визнання наглядових заходів країнами Центральної та Східної Європи, а також іншими державами, які стали на шлях «демократизації» своєї системи правління (наприклад, Півден-

на Африка), але відзначається також і погіршення стану з правами людини в Східній Європі (наприклад, у Боснії та Росії), Африці (Нігерія і Руанда) і Азії (Китай і Південна Корея). Для досягнення відповідності Організації Об'єднаних Націй новим викликам, ревізії старих та постановки нових завдань в 1993 році у Відні була проведена Всесвітня конференція з прав людини. Реалізація і захист прав людини у світі залишились пріоритетним завданням порівняно з подальшим нормоутворенням; були зроблені кроки із розробки заходів превентивної дипломатії та раннього попередження в області прав людини. Умовною рисою, що була підведена під четвертим етапом, стала *доповідь Міжнародної амністії про стан прав людини в світі через 60 років після затвердження Загальної декларації прав людини*, представлена у 2008 році.

У вересні 2015 року в рамках 70-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН у Нью-Йорку відбувся Саміт ООН для прийняття Порядку денного в галузі розвитку на період після 2015 року. Саміт розглядається світовою спільнотою як подія історичного значення. Проблематика Саміту охоплювала усі аспекти соціально-економічного розвитку, конкурентоспроможності країн, екологічної та енергетичної безпеки, глобального партнерства для розвитку. Україна як член ООН та активний суб'єкт сучасних міжнародних відносин вносить свій вклад у встановлення цілей сталого розвитку на 2016-2030 роки, ставить з цього приводу відповідні завдання та розробляє показники для моніторингу досягнення цілей. Немає сумніву, що для досягнення цілей, задекларованих у Порядку денному в галузі розвитку на період після 2015 року, спрямованих на захист основних прав людини, знадобляться нормотворчі зусилля усіх суб'єктів міжнародного права.

Розвиток міжнародного права в галузі прав людини на світовому рівні супроводжувався формуванням регіональних систем у рамках *трьох міжнародних організацій*. В строго юридичному плані міжнародна система захисту прав людини має відповідати двом критеріям: вона повинна бути заснована на обов'язковому договорі і мати власні механізми здійснення. Існують регіональні системи, що не відповідають цим вимогам, або носять пропагандистський характер (азіатська або арабська системи)¹, або засновані на політичних зобов'язаннях та контролі (Організація з безпеки і співробітництва в Європі, Рада держав Балтійського моря або Центральноєвропейська ініціатива). Однак у сфері прав людини такі системи можуть діяти не менш ефективно, ніж системи захисту.

¹ Після прийняття 15 вересня 1994 р. Лігою арабських держав Арабської хартії про права людини (резолюція 5437) формується нова регіональна система захисту прав людини, хоча Хартія поки не вступила в силу.

Перша регіональна система захисту прав людини була створена в рамках Ради Європи, заснованої у 1949 р. Статут Ради наполегливо вимагає, щоб держави, які звертаються про вступ, спиралися на представницьку демократію, верховенство права і забезпечували основні права людини і свободи особам, які знаходяться під їх юрисдикцією. Система заснована на Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року з поправками і доповненнями, які були внесені згодом Протоколами. Конвенція створила продуману систему механізмів для розгляду індивідуальних заяв і міждержавних скарг Європейським судом з прав людини. Коло питань, регульованих Конвенцією, включає насамперед громадянські і політичні права та свободи, однак воно розширилось з прийняттям Європейської соціальної хартії від 18 жовтня 1961 року і наступних протоколів, які визначили каталог основних економічних і соціальних прав з окремою системою нагляду, заснованої на регулярних звітах держав, та системою колективних скарг.

Друга регіональна система захисту прав людини була створена в рамках Організації американських держав (ОАД). Після багаторічних зусиль щодо заохочення прав людини в регіоні був нарешті прийнятий всеосяжний документ: *Американська конвенція про права людини* від 22 листопада 1969 р. Конкретні стандарти, що захищають конвенцією, належать майже виключно до категорії громадянських і політичних прав і свобод. Конвенція передбачає також створення ряду органів разом з процедурними механізмами для розгляду індивідуальних петицій, так і міждержавних скарг Міжамериканською комісією і Міжамериканським судом з прав людини.

Третя регіональна система захисту прав людини була заснована в рамках Організації африканської єдності (ОАЄ). Її норми з суттєвих питань і процедурні механізми викладені в *Африканській хартії прав людини і народів* від 26 червня 1981 р. Хартія проголошує великий каталог громадянських, політичних і соціально-економічних прав, а також прав людини третього покоління. Більш того, Хартія створила організаційні і процедурні рамки для заохочення і захисту прав людини на регіональному рівні в Африці; основна увага приділяється швидше державної звітності, ніж розгляду індивідуальних петицій і державних скарг Африканській комісії з прав людини і народів. Створення регіонального суду з прав людини Хартія не передбачає.

Прогресивний розвиток міжнародного права в галузі прав людини як на універсальному, так і на регіональному рівні призвів до виникнення всеосяжного зводу права (*corpus juris*), який складається нині (у 2020 р.) з більш ніж 94 міжнародних конвенцій про права людини, з яких

лише 14 ще не вступили в силу. Цей вражаючий розвиток нормативної бази спонукав деяких вчених до висновку **про те, що він являє собою виникнення окремої галузі міжнародного публічного права**: міжнародного права в галузі прав людини (*le droit international des droits de l'homme*)¹. Вражаючі масштаби цієї регулюючої системи можна навести, привівши типологію, що широко застосовується в документах у галузі прав людини і визначає чотири категорії договорів:

1. Конвенції загального характеру, що стосуються усіх або значної частки прав людини і прийняті на світовому або регіональному рівні (Пакти ООН, Європейська і Американська конвенції і Африканська хартія).

2. Конвенції з конкретних питань, покликані захищати конкретні права людини і стосуються геноциду, військових злочинів і злочинів проти людяності, а також рабства, торгівлі людьми, примусової праці, тортур, притулку, свободи інформації, особистого життя та соціального страхування.

3. Конвенції про захист груп, що відповідають особливим вимогам окремих груп: біженців, осіб без громадянства, мігрантів, трудящих, жінок, дітей, комбатантів, полонених і цивільних осіб у період збройних конфліктів.

4. Конвенції, що стосуються дискримінації і покликані попередити дискримінацію за ознакою раси або статі або дискримінацію у сферах освіти, праці та зайнятості². Крім того, деякі норми міжнародного права в галузі прав людини, очевидно, визнані в якості *jus cogens*, або імперативних норм, обов'язкових для всієї міжнародної спільноти, відступ від яких не допускається, якщо вони не будуть змінені наступною нормою загального міжнародного права того ж характеру.

Значні масштаби регулювання прав людини в міжнародному публічному праві підтверджують також думку про створення Міжнародного кодексу прав людини. З точки зору змісту регулюючих норм у Міжнародному кодексі пропонують наступні розділи: преамбулу (Загальна декларація), загальну частину (Пакти ООН і регіональні конвенції загального характеру) та особливу частину, що складається з численних де-

¹ Введение в вопросы международной защиты прав человека. Учебное пособие. / Под редакцией Райя Хански и Маркку Сукси. Институт прав человека. Университет «Або Академи»; Турку/Або, 1997. С. 38.

² Ця типологія регулярно застосовується в журналі *Human Rights Law Journal* в інформаційній колонці, присвяченій ратифікації міжнародних документів з прав людини; її редагує Жан-Бертран Марі (Jean-Bertrand Marie), але спочатку ця типологія була запропонована Васаком (Vasak, 1974, pp. 349-350)

тальних договорів¹.

Крім того, у сфері прав людини слід зазначити вплив «м'якого права», яке міститься в таких документах, як резолюції, декларації, рекомендації, кодекси поведінки, нормальні стандартні правила, керівні принципи, основні принципи, типові договори та інші документи. Незважаючи на їх необов'язковість, вони виконують різноманітні функції. Нерідко ці документи виражають лише керівні принципи політики у сфері прав людини або детально визначають порядок законодавчої уніфікації національних систем, але іноді вони являють собою перший крок до перетворення їх положень в «тверде право» у процесі кодифікації. Деякі з них (наприклад, Загальна декларація прав людини) мали більший вплив, ніж деякі договори. У цілому не можна недооцінювати важливість документів, що складають «м'яке право», посиляючись на їх обов'язковість.

Таким чином, до кінця 1960-х і початку 1970-х рр. склався механізм міжнародно-правового захисту прав людини, який охопив більшість суверенних держав і який зберігся до теперішнього часу з деякими нововведеннями на регіональному рівні. Термін «міжнародний захист прав людини» в регіональних документах вживається з 4 листопада 1950 р. з моменту підписання членами Ради Європи Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (ст. 26), а в глобальних – з 19 листопада 1966 р. з моменту прийняття Генеральною Асамблеєю ООН Резолюції 2200А (XXI), яка схвалила Пакт про громадянські і політичні права (ст. 2). Однак у вітчизняній науковій літературі термін «міжнародно-правовий захист прав людини» став вживатися з середини 1980-х рр., коли намітилася демократизація і деідеологізація міжнародних відносин. В українській науці і практиці міжнародно-правовий захист прав людини як окреме правове явище останні роки все частіше знаходить широке застосування.

¹ Введение в вопросы международной защиты прав человека. Учебное пособие. / Под редакцией Райя Хански и Маркку Сукси. Институт прав человека. Университет «Або Академи»; Турку/Або, 1997. С. 39.

Питання для самоконтролю:

1. Загальні положення про права людини.
2. Природа та сутність прав людини.
3. Класифікація прав людини.
4. Універсальність прав людини.
5. Захист прав людини в діяльності Ліги Націй.
6. Статут ООН, Загальна декларація прав людини 1948 р.

Спеціальна література:

Нормативно-правові акти

1. Декларація про державний суверенітет України. *Відомості Верховної Ради України*. 1990. № 31. Ст. 429.
2. Конституція України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141 (зі змінами внесеними Законом України «Про відновлення дії окремих положень Конституції України» від 21 лютого 2014 р. *Офіційний вісник*. 2014. № 19. Ст. 583).
3. Про правонаступництво України: Закон України 12 вересня 1991 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 46. Ст. 617.
4. Про міжнародні договори України: Закон України від 29 червня 2004 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 50. Ст. 540.
5. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції: Закон України від 17 липня 1997 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 40. Ст. 263.
6. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 17 липня 2006 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 30. Ст. 260.
7. Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору): Закон України від 7 лютого 2019 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2019. № 9. Ст. 50.
8. Про практику застосування судами законодавства, яким передбачені права потерпілих від злочинів. Постанова Пленуму № 13 Верховного Суду України від 02.07.2004 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0013700-04>
9. Віденська конвенція про право міжнародних договорів. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118
10. Статут Організації Об'єднаних Націй. URL: http://www.un.org.ua/images/documeNots/3718/UNe%20Charter_Ukrai№ia№.pdf
11. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. *Офіційний ві-*

сник України. 2008. № 93. Ст. 3103.

12. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_043

13. Міжнародний пакт про соціальні, економічні і культурні права від 16 грудня 1966 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_042

14. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/984_011

15. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04 листопада 1950 р., з поправками, внесеними відповідно до положень Протоколів № 11 та № 14 URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004

Підручники, навчальні посібники, наукові публікації

1. Аракелян М. Р. Міжнародно-правовий захист прав людини: навчально-методичний посібник з тестовими завданнями для підготовки до ЗНО. Фенікс. 2019. 194 с.

2. Введение в вопросы международной защиты прав человека. Учебное пособие. / Под редакцией Райя Хански и Маркку Сукси. Институт прав человека. Университет «Або Академи»; Турку/Або, 1997. 405 с.

3. Ковалев А. А. Международная защита прав человека: учебное пособие. М.: Статут, 2013. 591 с.

4. Кузнецова С. Н. Международная защита прав человека: учебное пособие. Нижний Новгород: 2-е изд., перераб. и доп. Нижний Новгород: Вектор-Тис, 2008. 234 с.

5. Ліннік Н. В. Ціннісне та нормативне у розумінні прав людини. *Держава і право*. Випуск 56. С. 43-47.

6. Лищина И. Ю. Международные механизмы защиты прав человека. Х.: Фолио, 2001. 110 с.

7. Міжнародне публічне право: підручник. 2-ге вид. / за ред. В. М. Репецького. К., 2012. 437 с.

8. Міжнародне право: підручник / [Ліпкан В. А. та ін.; за заг. ред. Ліпкан В. А.]; М-во освіти і науки України. К.: КНТ, 2009. 751 с.

9. Міжнародне публічне право: підручник у 3 т. [В. Ф. Антипенко, Л. Д. Тимченко, О. В. Беглий, О. А. Радзівілл та ін.]. К.: НАУ, 2012. Т.1. 420 с.

10. Міжнародне право / Матіас Гердеген; пер. з німецької. Київ: К. І. С., 2011. 515 с.

11. Міжнародне право: навч. посібник / За ред. М. В. Буроменського К.: Юрінком Інтер, 2006. 336 с.

12. Міжнародне публічне право: навч. посібник / Відп. редактори Ю. С. Шемшеченко, Л. В. Губерський. К.: Юрінком Інтер, 2000. 640 с.

13. Мицик В. В. Права людини у міжнародному праві: міжнародно-

правові механізми захисту. К.: Видавничий дім «Промінь», 2010. 722 с.

14. Международное право / В. Г. Витцтум, М. Боте, Р. Дольцер [и др.]; пер. с нем. Н. Спица; сост. В. Бергманн; 2-е изд. М.: Инфотропик Медиа, 2015. Кн. 2. 1072 с.

15. Международное право в документах: учебное пособие / Сост.: Н. Т. Блатова, Г. М. Мелков. 3-е изд., перераб. и доп. М., 2000. 880 с.

16. Международная защита прав человека: учебник / [А. Х. Абашидзе и др.]; под ред. А. Х. Абашидзе. М.: РУДН, 2017. 466 с.

17. Международная и внутригосударственная защита прав человека: учебник / Под ред. Р. М. Валеева. М.: Статут, 2011. 830 с.

18. Наливайко Л. Р., Степаненко К. В. Міжнародно-правові стандарти прав людини: навч. посібник. Дніпро: ДДУВС, 2019. 167 с.

19. Погорілко В. Загальна декларація прав людини – одна з найважливіших загальнолюдських цінностей ХХ століття. *Право України*. 1999. № 4. С. 7-9.

20. Права людини в контексті Загальної декларації прав людини: Наукова збірка за матеріалами міжвузівської конференції (м. Бердянськ, 10 грудня 2008 року) / За ред. В. А. Папанової, Т. К. Захарченко. Бердянськ-Донецьк: Норд-Прес, 2009. 181 с.

21. Права человека: учеб. пособие / С. А. Балашенко [и др.]; научн. ред.: С. А. Балашенко, Е. А. Дейкало. Минск: Юнипак, 2015. 200 с.

22. Разметаева Ю. С. Доктрина та практика захисту прав людини: навчальний посібник. Київ: ФОП Голембовська О.О., 2018. 364 с.

23. Руднева О. М. Міжнародні механізми захисту прав людини: поняття та класифікація. *Наше право*. 2010. № 2. Ч. 2. С. 135-140.

24. Сироїд Т. Л., Фоміна Л. О. Міжнародний захист прав людини: навч. посіб. Харків: Право, 2019. 310 с.

25. Шуміло І. А. Міжнародна система захисту прав людини: навчальний посібник. Київ: ФОП Голембовська О.О. 168 с.

Розділ 2. ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ МІЖНАРОДНИМИ ОРГАНАМИ

2.1. Організація Об'єднаних Націй.

2.2. Універсальні та регіональні органи у міжнародному механізмі захисту прав людини.

2.1. Організація Об'єднаних Націй

В рамках системи Організації Об'єднаних Націй чітко розрізняються два рівні органів, координуючих багатостороннє міждержавне співробітництво в області захисту прав і основних свобод людини: рівень головних органів ООН і їх допоміжних підрозділів, які покликані розробляти основи підходу міжнародного співтовариства до вирішення проблем прав людини, і рівень її спеціалізованих установ, що розглядають відповідно до своєї компетенції вужчі, спеціальні питання регламентації правового положення особистості.

Визначальна роль у механізмі міжнародного захисту прав людини належить ООН. *Організація Об'єднаних Націй* – (United Nations Organization; Organisation des Nations Unies), ООН (UNO; ONU) – міжнародна організація незалежних, суверенних держав, які визнали Статут ООН. Її основним завданням є підтримання і зміцнення міжнародного миру та безпеки, розвиток співробітництва між державами¹.

Ідея утворення всеосяжної у сфері своєї діяльності міжнародної організації для підтримання миру у світі вперше була втілена у Лізі Націй. Однак у 30-х рр. ХХ ст. крайній націоналізм та шовінізм і побудована на них політика переросли в політичний реваншизм, тоталітаризм і мілітаризм в одних країнах та ізоляціонізм – в інших. За цих умов Ліга Націй виявилася нежиттєздатною і не змогла запобігти Другій світовій війні 1939-45 рр. Тому утворення нової організації для підтримання миру і відкритої для міжнародного співробітництва стало одним з найголовніших завдань держав, що протистояли в цій війні агресії нацистської Німеччини та інших держав гітлерівської коаліції.

14 вересня 1941 року президент США Ф. Рузвельт і прем'єр-міністр Великобританії У. Черчіль прийняли Декларацію принципів, відому як

¹ Черкес М. Ю. Міжнародне право: підручник. К.: Знання, 2011. 6-те вид. 398 с.

Атлантична хартія, в якій висловили сподівання на те, що після остаточного знищення нацистської тиранії буде встановлено мир, який дасть можливість усім країнам жити в безпеці на своїй території, а також забезпечить таке становище, за якого всі люди в усіх країнах могли б усе своє життя не знати ні страху, ні злиднів. Для цього держави світу повинні відмовитися від застосування сили, а держави, які загрожують або можуть загрозувати агресією, мають бути розброєні до встановлення більш широкої та надійної загальної безпеки. 24 вересня 1941 року до Хартії приєднався СРСР. 1 січня 1942 року у м. Вашингтоні (США) представники 26 країн (у т. ч. СРСР, США та Великобританії) прийняли Декларацію Об'єднаних Націй (Вашингтонська декларація 1942 року). В ній уряди цих держав зобов'язувалися використати всі свої військові та економічні ресурси проти держав «Осі» і країн, що приєдналися до гітлерівської коаліції. Питання про утворення нової міжнародної організації було вирішено на Московській конференції 1943 р. за участю міністрів закордонних справ СРСР, США і Великобританії.

У прийнятій Декларації про загальну безпеку (відомій як Московська декларація), до якої приєднався також Китай, проголошувалася «необхідність заснування у можливо короткий строк загальної міжнародної організації для підтримання міжнародного миру і безпеки, заснованої на принципах суверенної рівності всіх миролюбних держав і відкритої для членства всіх таких держав, великих і малих». На Конференції у Вашингтоні (садиба Думбартон-Окс – «Думбартонські дуби», вересень-жовтень 1944 р.) представники СРСР, США та Великобританії, а також Китаю розробили й ухвалили пропозиції стосовно цілей, принципів та структури такої організації. Вони були надіслані іншим державам, що підписали Декларацію Об'єднаних Націй.

На Кримській (Ялтинській) конференції 1945 лідери СРСР, США та Великобританії заявили в комюніке від 11 лютого 1945 р., що «утворення очікуваної міжнародної організації є найбільшою можливістю у всій історії людства для виникнення у найближчі роки найважливіших умов» для підтримання міцного і тривалого миру. Зазначені пропозиції були покладені в основу Статуту ООН, розробленого на Конференції у м. Сан-Франциско (США, 25.04-26.04 1945 р.). У ній узяли участь 50 держав, у т. ч. Україна. Статут було підписано 26 червня 1945 року. Невдовзі його підписала і Польща, ввійшовши таким чином до кола держав – засновниць ООН. Офіційно ООН почала функціонувати 24 жовтня 1945 року, після того, як її Статут був ратифікований більшістю держав, що його підписали, в т. ч. СРСР, США, Великобританією, Францією та Китаєм. Відтоді ця дата відзначається як День Організації

Об'єднаних Націй.

У ст. 1 Статуту ООН визначено, що *основними цілями* ООН є:

- підтримання миру і безпеки за допомогою колективних заходів для відвернення й усунення загрози миру і придушення актів агресії чи інших порушень миру;
- розвиток дружніх відносин між націями;
- здійснення міжнародного співробітництва в розв'язанні міжнародних проблем економічного, соціального, культурного і гуманітарного характеру;
- бути центром для погодження дій націй у досягненні цих цілей.

Відповідно до своїх цілей і завдань, ООН є універсальною організацією, відкритою для всіх миролюбних держав, які можуть і бажають ці зобов'язання виконувати. Прийняття держави в члени Організації здійснюється постановою Генеральної Асамблеї за рекомендацією Ради Безпеки. У Статуті не уточнюється, яка кількість голосів потрібна для прийняття такого рішення.

Членами ООН є суверенні держави. За процедурою оформлення членства статті 3-4 Статуту розрізняють найперших членів і пізніше прийнятих членів Організації. Серед пострадянських республік тільки Україна, Росія і Білорусь належать до найперших членів ООН (взявши участь у конференції у Сан-Франциско, підписали і ратифікували Статут ООН). Інші держави – колишні республіки СРСР оформляли своє членство в ООН на підставі ст. 4 Статуту шляхом подання заяв про прийом.

Генеральна Асамблея має право за рекомендацією Ради Безпеки призупинити здійснення прав та привілеїв одному з членів Організації. Підставою для цього є застосування проти такого члена Організації дій превентивного або примусового характеру. Відновлення втрачених прав та привілеїв може бути здійснене також Радою Безпеки. І як крайній захід за рекомендацією Ради Безпеки будь-який член Організації, що систематично порушує принципи Статуту ООН, може бути виключений з Організації рішенням Генеральної Асамблеї (ст. 6).

Статут ООН (ст. 7) передбачає головні та допоміжні органи ООН. Останні, якщо є потреба, можуть засновуватися відповідно до Статуту ООН. Головні органи Організації Об'єднаних Націй – це *Генеральна Асамблея, Рада Безпеки, Економічна і Соціальна рада, Рада з опіки, Міжнародний суд, Секретаріат*. Хоч у тексті Статуту головні органи наведено єдиним списком, за своїм правовим становищем і реальним значенням вони далеко не однозначні. Центральне місце у системі органів ООН посідають, безумовно, Рада Безпеки і Генеральна Асамблея.

Генеральна Асамблея ООН – дорадчий представницький орган, у якому представлені всі держави-члени ООН. До її структури входять:

- 1) голова;
- 2) заступники голови;
- 3) головні комітети: з політичних питань і питань безпеки; з економічних і фінансових питань; із соціальних, гуманітарних і культурних питань; з опіки й не самоврядних територій; з правових питань;
- 4) комітети: з адміністративних і бюджетних питань; з внесків; з деколонізації; з питань про політику апартеїду; з атомної енергії; з використання космічного простору; з роззброєння та ін.;
- 5) сесійні органи: Генеральний комітет і комітет з перевірки повноважень;
- 6) комісії: ревізійна; міжнародного права; з прав людини та ін. Генеральна Асамблея проводить щорічні регулярні сесії, а також спеціальні (скликаються з будь-якого питання, якщо вимоги надходять від Ради Безпеки) і надзвичайні, які скликаються протягом 24 годин з моменту одержання Генеральним секретарем вимоги від Ради Безпеки й підтриманого голосами будь-яких членів Ради у випадках:

- якщо існує загроза миру;
- відбулося порушення миру або акт агресії й члени Ради Безпеки не прийшли до вирішення питання.

Відповідно до Статуту ООН Генеральна Асамблея відіграє істотну роль у діяльності ООН. Вона робить значний внесок у розробку й підготовку низки важливих міжнародних документів, кодифікації принципів і норм міжнародного права. Генеральна Асамблея – демократичний орган. Кожний член незалежно від розмірів території, чисельності населення, економічної й військової могутності має 1 голос. Рішення з важливих питань приймаються більшістю Асамблеї, 2/3 присутніх і членів, що беруть участь у голосуванні. У роботі Генеральної Асамблеї можуть брати участь держави-не члени ООН, що мають постійних спостерігачів При ООН (Ватикан) і не мають їх. Очолює Генеральну Асамблею Генеральний секретар.

Рада Безпеки ООН. Відповідно до ст. 24 Статуту ООН, для забезпечення швидких і ефективних дій Організації на Раду Безпеки покладається головна відповідальність за підтримання міжнародного миру і безпеки. У межах своїх функцій і повноважень Рада Безпеки подає на розгляд Генеральної Асамблеї щорічні доповіді і за потребою – спеціальні доповіді.

Рада Безпеки складається з 15 членів, з яких 5 – постійні члени (Великобританія, Китай, Росія, США, Франція); 10 – непостійні, які

обираються Генеральною Асамблеєю на два роки. Місця непостійних членів розподіляються так: 5 – від держав Азії та Африки; 1 – від держав Східної Європи; 2 – від держав Латинської Америки; 2 – від держав Західної Європи та інших країн.

Рада Безпеки володіє низкою виключних повноважень. Вона є єдиним органом, правомочним приймати ухвали, пов'язані з діями ООН щодо підтримання або відновлення міжнародного миру і безпеки. Лише Рада Безпеки уповноважена приймати ухвалу про проведення примусових дій із застосуванням збройних сил. Рада Безпеки може приймати ухвали, обов'язкові для всіх членів Організації. Оскарження або перегляд їх у будь-якому іншому органі не допускається. Окрім основних функцій і повноважень, Рада Безпеки виконує й ряд інших: зокрема, разом з Генеральною Асамблеєю бере участь у прийнятті держав до членів ООН (ст.ст. 2-4), призначенні Генерального секретаря ООН (ст. 97), обранні суддів Міжнародного Суду (ст. 4 Статуту Міжнародного Суду) тощо.

Відповідно до ст. 27 Статуту ООН ухвали Ради Безпеки з питань процедури вважаються прийнятими, якщо за них подані голоси дев'яти членів Ради. Усі інші ухвали вважаються прийнятими, коли за них проголосували дев'ять членів Ради, включаючи всіх постійних членів цього органу. Тому, якщо хоча б один із п'яти постійних членів голосує проти тієї чи іншої пропозиції з питань не процедурного характеру, пропозиція не може бути прийнятою (принцип однотайності постійних членів Ради Безпеки).

Економічна та Соціальна Рада складається з 54-х членів, що обираються Генеральною Асамблеєю на три роки з поновленням третьої складу Ради через кожен рік. За традицією постійні члени Ради Безпеки обираються до Економічної і Соціальної Ради на кожен черговий термін. Вибори до цього органу проводяться за принципом справедливого географічного представництва: від Африки – 14, від Азії – 11, від Латинської Америки – 10, від Західної Європи – 13, від Східної Європи – 6 держав.

Функції та повноваження Економічної та Соціальної Ради зафіксовані у статтях 62-66 Статуту ООН. До її основних *повноважень* відносяться:

- проведення досліджень і складання доповідей з міжнародних питань в економічній, соціальній галузях; культури, освіти, охорони здоров'я;
- підготовка рекомендацій з цих питань Генеральній Асамблеї;
- підготовка рекомендацій з метою заохочення поваги і дотримання прав людини і основних свобод;

- підготовка проектів конвенцій з питань, що входять до її компетенції, для подання їх Генеральній Асамблеї;
- скликання міжнародних конференцій з питань, що входять до її компетенції;
- погодження діяльності спеціалізованих установ через консультації з ними і рекомендації таким установам та через рекомендації Генеральній Асамблеї;
- укладання зі спеціалізованими установами угод про співробітництво.

Свої функції Економічна та Соціальна Рада здійснює через постійно діючі комісії, постійні комітети, а також сесійні комітети. Як правило, Економічна та Соціальна Рада проводить щорічно дві сесії (одну в Нью-Йорку, другу в Женеві). Ухвали ЕКОСОР приймаються простою більшістю голосів.

Рада з Опіки була створена як орган, що мав здійснювати контроль за управлінням підопічними територіями (в післявоєнний час було 11 таких територій). Нині Рада складається з постійних членів Ради Безпеки. У сучасних умовах розвитку міжнародних відносин Рада з Опіки втрачає своє практичне значення. У листопаді 1994 року Рада Безпеки прийняла рішення про припинення Угоди про опіку ООН стосовно останньої з початкових 11 підопічних територій – території Тихоокеанських островів (Палау) під управлінням США. Тому в даний час Рада збирається на свої сесії лише за необхідності.

Міжнародний суд ООН – (International Court of Justice) є головним судовим органом Організації Об'єднаних Націй, який розв'язує міждержавні спори і надає консультативні висновки¹. Принципові напрями діяльності Міжнародного Суду ООН визначені в статтях 92-96 Статуту ООН, компетенція Суду регламентована і статтями 34-38 Статуту Міжнародного Суду. Сторонами у справах, які розглядає Суд, можуть бути тільки держави, при цьому юрисдикція Суду є добровільною, тобто він може розглядати справи лише за згодою сторін. Водночас, держави можуть визнати для себе юрисдикцію суду обов'язковою в усіх правових спорах, що стосуються:

- тлумачення договору;
- будь-якого питання міжнародного права;
- наявності факту, який, якщо він буде встановлений, являтиме собою порушення міжнародного зобов'язання;

¹ Міжнародне судочинство / [К. М. Вітман та ін.]; за заг. ред. Ю. С. Шемшученка; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. К.: Юрид. думка, 2009. С. 7.

– характеру і розмірів відшкодування за порушення міжнародного зобов'язання.

Окрім судової, Міжнародний Суд здійснює і консультативну юрисдикцію. Так, він може давати консультативні висновки з будь-якого юридичного питання на запит Генеральної Асамблеї і Ради Безпеки, а також інших органів і спеціалізованих установ ООН. Місцеперебування Суду – м. Гаага (Нідерланди), але це не перешкоджає Суду засідати і виконувати свої функції в інших місцях. З часу створення Міжнародного Суду ООН в 1946 р. держави представили на його розгляд понад 60 спорів, і більше 20 консультативних висновків були заявлені міжнародними організаціями.

Секретаріат – є постійно діючим адміністративним органом ООН, що складається з Генерального секретаря і необхідного персоналу. Генеральний секретар призначається Генеральною Асамблеєю за рекомендацією Ради Безпеки на термін 5 років і може бути в тому ж порядку призначений на новий термін. Стаття 98 Статуту ООН уповноважує Генерального секретаря подавати Генеральній Асамблеї щорічні звіти про роботу Організації. До його повноважень належить також право доводити до відома Ради Безпеки будь-які питання, що, на його думку, можуть загрожувати підтриманню міжнародного миру і безпеки (ст. 99 Статуту ООН).

На Секретаріат у цілому покладений обов'язок щодо забезпечення необхідних умов для роботи інших органів ООН: упорядкування протоколів, здійснення усних і письмових перекладів виступів і документів, опублікування резолюцій та інших матеріалів. Секретаріат покликаний здійснювати практичну роботу з перетворення в життя програм і постанов, схвалених іншими органами ООН. Зокрема, діяльність Секретаріату включає в себе: здійснення операцій з підтримання миру за дорученням Ради Безпеки; організацію та проведення міжнародних конференцій з проблем, які мають світове значення (Конференція з морського права); встановлення світових економічних та соціальних тенденцій і проблем; підготовку досліджень з питань роззброєння, розвитку, прав людини. Також до його функцій належить реєстрація та опублікування міжнародних договорів.

Генеральний секретар призначає персонал Секретаріату і керує його роботою. При виконанні своїх обов'язків Генеральний секретар і персонал не повинні запитувати або отримувати вказівок від яких-небудь урядів. Співробітники Секретаріату призначаються Генеральним секретарем за правилами, встановленими Генеральною Асамблеєю. Прийом на службу в Секретаріат і визначення її умов здійснюється на

договірній основі з урахуванням необхідності забезпечення високого рівня працездатності, компетентності і сумлінності. Весь персонал поділяється на дві категорії: спеціалісти (фахівці) й технічні співробітники. Співробітники секретаріату, чисельність яких перевищує 25 тисяч чоловік (громадяни понад 150-ти країн), є міжнародними громадськими службовцями.

Штаб-квартира ООН та її Секретаріату знаходиться в Нью-Йорку, є також підрозділи Секретаріату в Женеві, Відні, Найробі, Бангкоку та інших місцях.

Спеціалізовані установи ООН. Поняття спеціалізованої установи ООН увійшло в міжнародне право разом зі Статутом ООН. Відповідно до статей 57,63 Статуту, спеціалізованими установами ООН є міжнародні організації, створені міжнародними угодами і наділені широкою міжнародною відповідальністю, що визначена установчими актами в економічній, соціальній сферах, а також культури, освіти, охорони здоров'я тощо та підтримують зв'язок з ООН.

Універсальні спеціалізовані установи діють відповідно до міжурядових угод і тісно пов'язані з Організацією Об'єднаних Націй. Спеціалізовані установи – функціональні організації, що охоплюють найбільш важливі сфери міжнародної співпраці, їх діяльність часто спрямована на сприяння розвитку. Зв'язок спеціалізованих установ з ООН згідно зі Статутом ООН (ст. 56,63) підтримується, зазвичай, через Економічну і Соціальну Раду ООН на основі спеціальних угод між відповідною спеціалізованою установою та ООН. ЕКОСОП координує їх політику і діяльність, впливає на нормоутворення. Фактично спеціалізовані установи створені для сприяння у досягненні цілей, визначених в статті 55 Статуту ООН. Однією з цих цілей є загальна повага і дотримання прав людини і основних свобод для всіх без виключення, не зважаючи на раси, статі, мови і релігії.

За сферою своєї діяльності спеціалізованої установи ООН можуть бути поділені на три основні групи.

Перша група – спеціалізовані установи економічного характеру. До неї належать 12 організацій, а саме: Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР), Міжнародний валютний фонд (МВФ), Міжнародна фінансова корпорація (МФК), Міжнародна асоціація розвитку (МАР), Продовольча та сільськогосподарська організація (ФАО), Організація міжнародної цивільної авіації (ІКАО), Міжнародна морська організація (ІМО), Всесвітній поштовий союз (ВПС), Міжнародний союз електров'язку (МСЕ), Всесвітня метеорологічна організація (ВМО), Міжнародний фонд сільськогосподарського розвитку (МФСГР), Органі-

зація об'єднаних націй з промислового розвитку (ЮНІДО).

До *другої групи* відносяться спеціалізовані установи соціального характеру: Міжнародна організація праці (МОП), Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ).

Третю групу складають установи культурно-гуманітарного характеру: Організація об'єднаних націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), Всесвітня організація інтелектуальної власності (ВОІВ).

Спеціалізовані установи – це постійно діючі міжнародні організації, юридична природа яких подібна до інших міжнародних організацій. При всій різноманітності цілей та суттєвих відмінностей у характері діяльності спеціалізованих установ, вони мають, загалом, схожу структуру та ряд однотипних положень статутів. Так, наприклад, членство в ООН не є обов'язковою передумовою членства в спеціалізованих установах.

Згідно зі статутами спеціалізованих установ, їх вищі органи складаються з представників усіх держав-членів даної організації. До компетенції цих органів входить розгляд всіх питань, пов'язаних із розробленням та прийняттям проектів міжнародних угод та конвенцій, визначення політики, програм і основних напрямів діяльності відповідної організації. Оперативне керівництво діяльністю організації здійснюється виконавчими органами. Окрім цього, в структурі спеціалізованих установ існують численні комітети, комісії.

Основними *формами діяльності* спеціалізованих установ є:

- розроблення проектів міжнародних конвенцій та регламентів зі спеціальних питань;
- координація діяльності держав у розвитку співробітництва в спеціальних галузях;
- надання технічної допомоги;
- обмін інформацією.

Наприклад, головним завданням *Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО)*, створеної у 1946 р. (Україна стала її членом у 1954 р.) є розвиток міжнародного співробітництва у сфері освіти, науки і культури з метою сприяння досягненню міцного миру і підвищення добробуту народів. Для виконання цих завдань у межах ЮНЕСКО проводяться міжнародні конференції, наради, симпозіуми, надається допомога країнам у створенні навчальних і навчально-дослідних установ, ведеться інформаційна, статистична і видавнича діяльність, здійснюється співробітництво з понад 400 міжнародними організаціями.

Основними органами ЮНЕСКО є: Генеральна конференція – ви-

щий орган, що збирається на свої сесії раз на два роки, визначає напрями й загальну лінію діяльності організації; Виконавчий комітет, до якого входять 45 держав-членів; Секретаріат на чолі з Генеральним директором. Місцеперебування ЮНЕСКО – місто Париж.

Значну роль у світовій економіці відіграє **Міжнародний валютний фонд (МВФ)** заснований у 1944 році (почав функціонувати з 1946 року). Членами МВФ є близько 180 держав, у т.ч. Україна. До завдань МВФ входить: координація валютно-кредитної політики держав-членів, надання їм кредитів для врегулювання балансів і підтримки валютних курсів; пільгове кредитування найменш розвинених держав. Вищим органом Фонду є Керівна рада, у яку входять по два представники від кожного члена МВФ. Поточною діяльністю МВФ керує Виконавчий директорат, що складається з 21 директора. Головою директорату є Директор-розпорядник. Штаб-квартира МВФ знаходиться у м. Вашингтон (США).

Міжнародна морська організація (ІМО) створена і функціонує з 1959 р. (до 1982 року – Міжурядова морська консультативна організація – ІМКО). До ІМО входить більше 190 держав, у т.ч. Україна (з 1994 року). Завданнями ІМО є коло питань, пов'язаних із забезпеченням співробітництва з питань судноплавства і безпеки мореплавства, розробкою рекомендацій і проектів конвенцій з морського права. Вищим органом ІМО є Асамблея, що складається з усіх її членів і скликається раз у 2 роки. У період між засіданнями Асамблеї роботою ІМО керує Рада, що обирається Асамблеєю в кількості 18 членів. Асамблеєю обирається Комітет безпеки на морі з 16 членів, основним завданням якого є розробка рекомендацій з правил безпеки морського судноплавства. Секретаріат ІМО очолює Генеральний секретар. Її місцезнаходження – Лондон (Великобританія).

Міжнародна організація цивільної авіації (ІКАО) є спеціалізованою установою ООН, що займається організацією і координацією міжнародного співробітництва держав у всіх аспектах діяльності цивільної авіації. ІКАО заснована відповідно до Чиказької конвенції про цивільну авіацію 1944 року. Учасниками ІКАО є майже 190 держав, у т.ч. й Україна на підставі правонаступництва.

ІКАО досліджує проблеми організації міжнародної цивільної авіації, повітряних трас, створення аеропортів і аеронавігаційних засобів, розробляє міжнародні стандарти для конструювання й експлуатації повітряних суден, правила з використання устаткування, засобів зв'язку і контролю над польотами; сприяє уніфікації митних, імміграційних і санітарних правил тощо. У рамках ІКАО розробляються проекти міжна-

родних конвенцій. Вищим органом ІКАО є Асамблея, що складається з представників держав-членів та скликається не рідше одного разу на 3 роки. Виконавчим органом ІКАО є Рада, яка складається з представників 30 держав, що обираються Асамблеєю з числа країн із найбільш розвиненим повітряним транспортом. Очолює Раду обраний нею президент. Забезпечує роботу ІКАО Секретаріат, очолюваний Генеральним секретарем ІКАО. Місцеперебуванням ІКАО є Монреаль (Канада).

Міжнародна організація праці (МОП) є однією з найстарших ММУО, адже створена ще у 1919 році за рішенням Паризької мирної конференції як автономна організація Ліги Націй. З 1946 року МОП – перша спеціалізована організація ООН (Україна є учасницею МОП). У МОП поряд із більш ніж 170 державами представлені профспілки та підприємці. *Цілями і завданнями* МОП є:

- сприяння встановленню соціальної справедливості; поліпшення умов праці і підвищення життєвого рівня трудящих;
- розроблення конвенцій і рекомендацій із питань заробітної плати, робочого часу, охорони праці, визнання прав на об'єднання в профспілки та ін.

Структуру МОП складають: Генеральна конференція праці, Адміністративна рада, Міжнародне бюро праці, Тристоронні комітети, Регіональні й спеціальні конференції. Генеральна конференція праці складається з делегацій країн-учасниць (два представника від уряду, по одному – від підприємців і трудящих), є вищим органом МОП. Діяльністю Міжнародного бюро праці (Секретаріату МОП), комітетів і комісій МОП керує Адміністративна рада, що складається з 56 членів (у т.ч. 28 представників урядів, 14 представників трудящих і 14 представників підприємців). 10 місць в урядовій групі Ради займаються представниками 10 найбільш розвинених у промисловому відношенні країн (Бразилія, Великобританія, Німеччина, Індія, Італія, Китай, Росія, США, Франція, Японія). Міжнародне бюро праці управляється генеральним директором і має три функціональних органи: адміністративний орган, центр досліджень і документації та координаційний орган. Тристоронні комітети у найважливіших галузях економіки (будівництво, внутрішній транспорт, хімія, чорна металургія, нафтова промисловість та ін.) і експертні ради з питань фахової освіти, підвищення кваліфікації керівних кадрів, охорони праці, з проблем працюючих жінок і молоді представляють можливість агентам урядів, підприємців і трудящих викласти свої точки зору в рамках цієї організації. Регіональні і спеціальні конференції присвячені питанням, що представляють регіональний або національний інтерес.

Головна адміністративна посадова особа МОП – Генеральний ди-

ректор. Штаб-квартира МОП розташована в Женеві (Швейцарія). В столицях більше 40 держав-членів знаходяться регіональні та галузеві відділення Міжнародного бюро праці.

Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) – міжурядова організація, створена у 1946 році. Статут ВООЗ, прийнятий 1946 р., набрав сили 7 квітня 1948 р., коли його ратифікували 26 держав. Ця дата щорічно відзначається як Всесвітній день здоров'я.

Цілями ВООЗ є:

- зміцнення національних служб охорони здоров'я;
- сприяння підготовці фахівців у галузі охорони здоров'я;
- боротьба з небезпечними хворобами; охорона здоров'я матері і дитини;
- поліпшення стану навколишнього середовища.

Вищим органом ВООЗ є Всесвітня асамблея охорони здоров'я, що скликається щорічно, у якій представлені всі члени організації. Виконавчий комітет складається з 30 членів, скликається не менше двох разів на рік. Секретаріат є адміністративним органом і складається з Генерального директора і персоналу. У ВООЗ існує 6 регіональних організацій (Європейська – у Копенгагені (Данія), Американська – у Вашингтоні (США), Південно-Східної Азії – у Делі (Індія), Східно-Середземноморська – в Олександрії (Єгипет), Західно-Тихоокеанська – у Манілі (Філіппіни), Африканська – у Браззавілі (Конго). Періодично ВООЗ публікує серії технічних доповідей, статистичні збірники та ін. Місцезнаходження Секретаріату ВООЗ – Женева (Швейцарія). Україна є державою-членом ВООЗ.

Всесвітня організація інтелектуальної власності (ВОІВ) заснована на основі Паризької конвенції з охорони промислової власності 1883 р. і Бернської конвенції з охорони творів літератури і мистецтва 1886 р. Конвенція про створення ВОІВ була підписана в 1967 р. і набрала сили з 1970 року. Спеціалізованою установою ООН ВОІВ стала 17 грудня 1974 року за рекомендацією Генеральної Асамблеї. Україна бере участь у діяльності ВОІВ поряд із більш ніж 150 державами світу.

До завдань ВОІВ входять: сприяння охороні інтелектуальної власності у всьому світі, забезпечення адміністративного співробітництва 18 ММУО (спілок), що займаються різними аспектами надання допомоги в охороні інтелектуальної власності й авторського права.

Керівними органами ВОІВ є:

- конференція, до складу якої входять усі держави-члени ВОІВ;
- Генеральна Асамблея, що складається з тих держав-членів, що є також членами Паризького (100 держав) або Бернського (83 держави)

союзів.

Керівні органи ВОІВ і союзи, якими здійснює управління ВОІВ (9 із яких Мають власні міжурядові органи), зазвичай проводять спільну сесію для прийняття своїх програм і бюджетів. Асамблея обирає Міжнародне бюро (виконавчий орган). Головною адміністративною посадовою особою є генеральний директор ВОІВ. Місцезнаходження ВОІВ – Женева (Швейцарія).

У певному зв'язку з ООН перебуває і така міжнародна організація як *Міжнародне агентство з атомної енергії (МАГАТЕ)*. Ця організація в галузі використання атомної енергії була створена за рішенням ООН на міжнародній конференції в Нью-Йорку. Статут Агентства прийнято 1956 р., штаб-квартира знаходиться у Відні. За угодою МАГАТЕ з Генеральною Асамблеєю ООН 1957 р., Статутом МАГАТЕ Агентство повинно подавати щорічні доповіді про свою діяльність Генеральній Асамблеї, а за необхідності – Раді Безпеки та ЕКОСОП.

Основними *напрямами діяльності* МАГАТЕ є організація та координація досліджень та розробок в галузі атомної енергетики, питання радіаційної безпеки, надання технічної допомоги державам-членам Агентства в сфері мирного використання атомної енергії, здійснення контролю (гарантій) за мирними дослідженнями атомної енергії, регламентація діяльності з питань, пов'язаних з атомною небезпекою. Однією з головних функцій Агентства є застосування системи контролю з метою забезпечення невикористання у військових цілях атомних матеріалів та обладнання, призначених для мирного використання. Неядерні держави-учасники Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 р. повинні укладати з МАГАТЕ угоди про контроль над мирною ядерною діяльністю цих держав. Контроль здійснюється інспекторами МАГАТЕ.

Слід сказати, що мандат ряду спеціалізованих установ, їх нормотворча та оперативна діяльність так чи інакше пов'язані з конкретними правами людини та їх захистом. Так Міжнародна організація праці (МОП) відстоює право на працю; Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) захищає права на освіту та свободу переконань, а також культурні права; Продовольча і сільськогосподарська організація (ФАО) зайнята забезпеченням права на достатнє харчування, і, нарешті, Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ), покликана захистити право людей на достатній рівень здоров'я. Особливе місце займають Міжнародний валютний фонд (МВФ) і Світовий банк, чия політика і діяльність можуть вплинути на ступінь реалізації економічних, соціальних і культурних прав, особливо в країнах, що розвиваються. В рамках таких спеціалізованих установ, як МОП і

ЮНЕСКО, прийняті нормативні документи, що стосуються здійснення конкретних прав людини. У Міжнародному пакті про громадянські і політичні права прямо вказано на роль спеціалізованих установ у захист прав людини.

Відповідно до статті 18, спеціалізовані установи можуть доповідати ЕКОСОП про прогрес на шляху дотримання положень Пакту. Однак більшість установ, за винятком МОП, вносить лише обмежений внесок у міжнародний контроль за дотриманням Пакту, здійснюваний разом з Комітетом ООН з економічних, соціальних і культурних прав.

На відміну від ЮНЕСКО, статут якої прямо передбачає плідну працю у сфері прав людини, і МОП, мандат якої передбачає, зокрема, сприяння забезпеченню «соціальної справедливості», під якою розуміють і права людини¹, питання прав людини не піднімаються і навіть не згадуються у статутах ні Всесвітнього банку, ні Міжнародного валютного фонду (МВФ). Мандати цих двох установ покладають на них багато в чому інші завдання. Світовий банк створений, зокрема, а) для сприяння реконструкції і розвитку територій його членів; б) для заохочення прямих іноземних інвестицій; в) для сприяння довгостроковому збалансованому зростанню міжнародної торгівлі та підтримання рівноважного балансу платежів; і г) для ведення операцій з належною увагою до впливу міжнародних інвестицій на умови для ділової активності в рамках території країн-членів.

МВФ покликаний виконувати швидше макроекономічні функції, надаючи підтримку країнам, які мають труднощі з балансом короткострокових і середньострокових платежів. Кінцева мета цих двох установ бачиться в стабілізації міжнародного фінансового ринку за допомогою заходів, спрямованих на попередження надмірних диспропорцій в економіці різних країн і, таким чином, на недопущення депресій зразок тієї, яка настала після Першої світової війни, а також у сприянні відновлення і розвитку Європи, спустошеною за роки Другої світової війни. За роки своєї діяльності обидві установи почали виконувати нові функції і стали двома найважливішими джерелами фінансової допомоги або каталізаторами такої допомоги для країн Африки, Азії і Латинської Америки. В результаті такої зміни і зміцнення позицій у діяльності Світового банку та МВФ в останні роки приділяється все більше уваги ролі і місця прав людини. Це обумовлено як критикою наслідків їх діяльності, так і посиленням їхньої панівної ролі в наданні міжнародних фінансових ресурсів

¹ Leary Virginia A., "Lessons from the Experience of the International Labour Organisation", pp. 580-619, in P. Alston (ed.), *The United Nations and Human Rights: A Critical Appraisal*. Oxford: Clarendon Press, 1992. P. 583.

бідним регіонам світу.

Існує й ряд інших міжнародних організацій, які належать до системи ООН, але не є спеціалізованими установами. Зокрема, це *Конференція ООН з торгівлі та розвитку (ЮНКТАД)*, *Програма розвитку ООН (ПРООН)*, *Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ)*, *Програма ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП)*.

Спеціалізованими органами ООН, які безпосередньо опікуються питаннями захисту прав людини є Верховний комісар ООН у справах біженців, Рада з прав людини та інші органи, про які ми поговоримо у наступному підрозділі.

Отже, система міжнародного захисту прав людини стала формуватися після Другої світової війни в рамках Організації Об'єднаних Націй. Правову основу для її створення заклав Статут ООН, в якому хоча і не використовувався термін «захист прав людини», а лише «заохочення і розвиток поваги до них», проте саме права людини стали першим об'єктом нормотворчої діяльності ООН. З цією метою вже у 1946 році Економічна і соціальна рада ООН, створивши в якості свого допоміжного органу Комісію з прав людини, доручив їй (резолюція 5 (I) від 16.02.1946 р.) представити свої міркування щодо розробки та змісту Міжнародного білля про права людини.

2.2. Універсальні та регіональні органи у міжнародному механізмі захисту прав людини

Виникнення міжнародного права прав людини як окремої галузі та невід'ємної складової сучасного міжнародного правопорядку значною мірою пов'язано зі створенням і функціонуванням інституційних механізмів контролю за здійсненням державами у даній сфері своїх міжнародно-правових зобов'язань. Інституційний механізм міжнародного захисту прав людини передбачає існування відповідних міжнародних органів із функцією контролю за виконанням положень міжнародних актів з прав людини. Його впровадження і розвиток започаткували революційні зміни, що сталися в правовій структурі захисту прав людини, яка вийшла за межі внутрішньоправової імплементації, сягнувши міжнародного рівня.

Протягом десятиліть міжнародне співтовариство створювало систему органів, що діють на універсальному і регіональному рівнях, уповноважених вживати заходи до тих держав, які порушують основні права і свободи людини, визначені у відповідних міжнародних угодах. Розви-

ток цієї інституційної системи продовжується і сьогодні шляхом удосконалення організаційних засобів цих органів і навіть створення нових органів, як це мало місце у 2006 році, коли Генеральна Асамблея ООН замість Комісії з прав людини як органу Економічної і Соціальної Ради (ЕКОСОП) створила Раду з прав людини в якості допоміжного органу Асамблеї, підвищивши тим самим правовий статус найважливішого в системі ООН контрольного органу з прав людини.

Виникнення інституційного механізму міжнародного контролю у сфері захисту прав людини слід пов'язувати зі створенням Організації Об'єднаних Націй. Чисельні органи, що діють під егідою ООН, створені з метою здійснення міжнародного контролю у сфері прав людини, вони відрізняються за своєю природою, повноваженнями та принципами діяльності, функціонуючи в різних формах, а саме як політичні органи, квазісудові органи та судові органи. Їм властива своєрідна практика, яка надає необхідний динамізм міжнародному захисту прав людини як галузі міжнародного права. Під впливом цієї практики конкретні права людини можуть набувати характеру правової реальності, виступаючи джерелом права, з якого суди черпають аргументи для вирішення справ, особливо в складних випадках. Крім того, діяльність контрольних органів, що діють у сфері міжнародного захисту прав людини, сприяє підвищенню відповідальності держав за стан прав людини в їх суспільствах, що у свою чергу зміцнює в них правові основи верховенства права.

Діяльність контрольних механізмів, що функціонують в даній сфері, безпосередньо представляє велику значимість і для України, яка є учасницею практично всіх основних міжнародних угод у сфері прав людини. Це обумовлюється не лише загальним зобов'язанням України сприяти повазі і дотриманню прав людини і основних свобод для всіх, як це передбачено в Статуті ООН для держав-членів, але й тим, що вона погодилася на міжнародний контроль за дотриманням міжнародних стандартів прав людини у своєму внутрішньому правопорядку відповідно до чинних для неї міжнародних угод і рішень міжнародних органів. Зокрема, Україна зобов'язалася подавати конвенційним органам контролю доповіді про дотримання прав і свобод людини, встановлених в міжнародних конвенціях з прав людини, і виконувати рекомендації цих органів, а також брати в них участь.

З'ясовуючи поняття інституційного механізму міжнародного захисту прав людини, слід мати на увазі, що це, насамперед, діяльність певних органів, установ, що діють відповідно до встановленої процедури. В загальному розумінні, *механізм міжнародного захисту прав людини* являє собою систему міжнародних (міждержавних) органів і організацій,

що діють з метою забезпечення міжнародних стандартів прав і свобод людини чи їх відновлення у випадку порушення. Діючий в наш час механізм захисту прав людини виник не у результаті планомірного і заздалегідь продуманого розвитку, скоріше він являє собою підсумок мотивованої але розрізненої правотворчості держав і міжнародних організацій, які намагалися після Другої світової війни створити такий світовий лад, при якому стали б неможливими грубі і масові порушення прав людини, що мали місце в гітлерівській Німеччині.

Критерії поділу міжнародних контрольних органів, що залучені до механізму захисту прав людини, різноманітні. Головним із них є *просторові межі (географія) їх дії*, відповідно усі правозахисні міжнародні організації можна розподілити на дві групи: *універсальні* та *регіональні*.

Універсальні правозахисні міжнародні організації – це органи й організації, які поширюють свою діяльність на увесь світ, незалежно від державних і регіональних кордонів. Ці механізми тією чи іншою мірою пов'язані з основною міжнародною організацією світу – ООН. Це не випадково: по-перше, її членами є майже всі держави світу, по-друге, відповідно до Статуту ООН головною метою діяльності цієї організації є «утвердження віри в основні права людини, у гідність і цінність людської особистості».

Залежно від *підстав створення* міжнародні органи та організації, спрямовані на захист прав людини, поділяються на два види: конвенційні органи та органи, що утворені міжнародними організаціями.

Конвенційні органи утворюються на підставі міжнародних договорів. Наприклад, це Комітет з прав людини (діє на підставі Пакту про громадянські та політичні права 1966 р.), Європейський суд з прав людини (діє на підставі Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р.), Комітет з прав дитини (засновано відповідно до Конвенції про права дитини 1989 р.) та інші.

Специфікою діяльності *органів, що утворені міжнародними організаціями*, є те, що їх рішення мають, як правило, рекомендаційний характер і забезпечуються лише авторитетом самих організацій. До таких органів відносяться Рада ООН з прав людини, Комісія з положення жінок (засновані Економічною та соціальною радою ООН), Верховний комісар ООН у справах біженців (посада заснована Генеральною Асамблеєю ООН), Міжнародне бюро праці (засноване Міжнародною організацією праці) та інші.

Виділяється *загальна* та *петиційна* компетенція універсальних правозахисних міжнародних організацій. Переважна більшість міжнародних органів та організацій, утворених з метою захисту прав людини,

наприклад таких, як Комітет з прав дитини, Комісія по положенню жінок, Верховний комісар ООН з прав людини, Верховний комісар ООН у справах біженців тощо, мають загальну компетенцію. Діяльність цих органів спрямована на перевірку стану дотримання прав людини у тій чи іншій державі. Основними формами перевірок є прийняття від держав періодичних звітів та проведення інспекцій. Органи (організації) контрольної компетенції, як правило, можуть виносити тільки рекомендаційні рішення.

Органи петиційної компетенції розглядають індивідуальні або колективні скарги (петиції) на порушення прав людини з боку певної держави. Такими органами, зокрема, є Рада з прав людини при ЕКОСОП, Європейський та Американський суди з прав людини тощо. В окремих випадках відповідні органи (організації) наділяються як загальною, так і петиційною компетенцією. Наприклад, Комітет з прав людини згідно з Пактом про громадянські та політичні права 1966 р. наділений загальною компетенцією у сфері захисту прав людини, а згідно з I Факультативним протоколом до Пакту 1966 р. – петиційною компетенцією. Таким чином, у відносинах з державами, які приєдналися і до Пакту, і до I Факультативного протоколу, Комітет має загальну і петиційну компетенцію, а у відносинах з державами, які приєдналися лише до Пакту – тільки загальну компетенцію.

Статут зобов'язує головний орган ООН – Генеральну Асамблею ООН – приділяти особливу увагу захистові прав людини. Механізм міжнародного захисту прав людини діє відповідно до міжнародних угод в цій галузі. Прийняту у 1948 році Декларацію прав людини можна вважати відправним пунктом дії та розвитку інституційного та організаційного механізму захисту прав людини у світі, однак цей акт містить положення загального характеру. Більш конкретним змістом механізм міжнародного захисту прав людини наповнюється завдяки цілої низки міжнародно-правових актів, які торкаються різноманітних аспектів правозахисної діяльності (про громадянські, політичні, культурні права, заборону геноциду, апартеїду, расової дискримінації тощо).

Забезпечення і захист прав людини на універсальному рівні здійснюються Радою Безпеки і Генеральною Асамблеєю ООН. Провідна роль в питаннях захисту прав людини належить Генеральній Асамблеї ООН. Серед інших основних органів ООН особливу роль у захисті прав людини відіграє Економічна і Соціальна Рада (ЕКОСОП), яка під керівництвом Генеральної Асамблеї координує економічну і соціальну діяльність ООН, у тому числі, відповідно до ст. 62 Статуту ООН ЕКОСОП уповноважений робити рекомендації з метою заохочення поваги та до-

тримання прав людини для всіх. Саме ЕКОСОП, як один з головних органів ООН, готує проекти конвенцій і проводить міжнародні конференції, координує діяльність усіх складових міжнародного механізму захисту прав людини, приймає відповідні резолюції.

На підставі ст. 68 Статуту ООН ЕКОСОП створив ряд допоміжних органів, серед яких особливе місце займала заснована у 1946 році Комісія з прав людини, що мала право обговорювати будь-які питання, що стосуються прав людини. У своїй роботі Комісія застосовувала так звані спеціальні процедури, для проведення яких призначалися «спеціальні доповідачі», створювалися робочі групи, які організовували розслідування та аналіз з конкретних питань і країн. Для підвищення ефективності своєї роботи Комісія мала право створювати допоміжні органи. Одним з таких органів була створена у 1947 році Комісія з попередження дискримінації і захисту меншин.

У 2006 році відповідно до резолюції ГА ООН Комісія з прав людини була замінена Радою з прав людини. Підставою такої заміни стали наростаюча політична криза Комісії, критика на адресу США та інших західних держав, що застосовували (та в деяких випадках продовжують застосовувати) подвійні стандарти в області прав людини. Держави, що розвиваються, незадоволені пануванням в Комісії західних держав, також ставили питання про реформу цього органу ООН.

Рада з прав людини – міжнародний правозахисний орган в системі ООН, який замінив Комісію з прав людини. Перша сесія Ради з прав людини відкрилася 19 червня 2006 року в Женеві. Є допоміжним органом Генеральної Асамблеї ООН.

Рада з прав людини заснована резолюцією 60/251, прийнятої Генеральною Асамблеєю ООН 15 березня 2006 року. У резолюції ГА ООН особливо наголошується на необхідності відмови в роботі Ради від подвійних стандартів. При цьому резолюція виходить з того, що проблеми в сфері прав людини існують у всіх країнах. Тому Рада уповноважується відстежувати стан справ в цій сфері у всіх державах-членах ООН і ніяких недоторканих «держав – еталонів демократії» та «зразкових держав» в області прав людини в цьому відношенні не визнається. Резолюція про створення Ради з прав людини ООН говорить, що «члени Ради повинні підтримувати найвищі стандарти в галузі заохочення та захисту прав людини». Генеральна Асамблея уповноважена, шляхом голосування у дві третини його членів, призупиняти права і привілеї члена Ради, якщо він наполегливо робить грубі і систематичні порушення прав людини.

Структура Ради. Члени Генеральної Асамблеї обирають членів,

які займають 47 місць. Термін повноважень кожного члена становить три роки, і жоден з членів не може займати його довше двох термінів поспіль. Місця розподіляються між регіональними групами ООН таким чином: 13 місць для держав Африки, 13 для держав Азії, 6 місць для країн Східної Європи, 8 місць країнам Латинської Америки і Карибського басейну, і 7 місць для західноєвропейських та інших держав (включаючи США, Канаду і Ізраїль).

Консультативний комітет. Чинний при Раді з 2008 року, складається з 18 експертів. Змінив Підкомісію з заохочення і захисту прав людини (існувала до 2006 року, в кінці своєї діяльності складалася з 26 експертів). Рада з прав людини, як раніше і Комісія, може засновувати і скасовувати так звані спеціальні процедури – посади доповідачів, експертів або робочих груп з окремих проблем прав людини або з прав людини на певній території (Бурунді, Камбоджа, КНДР, Гаїті, М'янма, палестинські території, Сомалі і Судан (у 2010 році). Раніше існували також доповідачі по Кубі і Білорусії).

Процедури розгляду скарг Радою з прав людини. В рамках процедури розгляду скарг Рада з прав людини реагує на систематичні і достовірно підтверджені випадки порушення всіх прав людини і основних свобод, що здійснюються в будь-якій точці світу і при будь-яких обставинах (Резолюція Ради з прав людини 5/1 від 18 червня 2007 року). В її основі лежить *процедура 1503* колишньої Комісії з прав людини, в яку були внесені зміни з тим, щоб забезпечити її неупередженість, об'єктивність, ефективність, захист прав та інтересів жертв і оперативність розгляду справ.

Для реалізації процедури розгляду скарг Радою з прав людини засновані дві самостійні робочі групи – Робоча група за повідомленнями і Робоча група з ситуацій – з мандатом, відповідно, на розгляд письмових повідомлень і доведення до відома Ради систематичних і достовірно підтверджених грубих порушень прав людини та основних свобод. Справжня процедура розгляду скарг є єдиним універсальним інструментом, що дозволяє охопити всі права людини та основні свободи в усіх державах-членах Організації Об'єднаних Націй. Процедура є конфіденційною для забезпечення більш тісної співпраці з державою, проти якої подано скаргу.

18 червня 2007 року Рада з прав людини прийняла документ під назвою «Рада ООН з прав людини: Інституційне будівництво» (резолуція 5/1), відповідно до якого була встановлена нова процедура розгляду скарг для того, щоб реагувати на систематичні і достовірно підтверджені випадки грубого порушення прав людини і основних свобод в будь-

якій точці світу і при будь-яких обставинах. Процедура розгляду скарг зачіпає повідомлення, що подаються окремими особами, групами осіб або неурядовими організаціями, які стверджують, що стали жертвами порушень прав людини або володіють надійною інформацією про такі порушення. Як і попередня процедура 1503, вона носить конфіденційний характер і має на меті просувати співробітництво з відповідною державою. Нова процедура скарг була вдосконалена, щоб забезпечити неупередженість, об'єктивність, ефективність і своєчасність процесу, а також його орієнтованість на інтереси жертв¹.

Спеціальні процедури Ради з прав людини – це незалежні експерти в області прав людини, уповноважені інформувати і консультувати з конкретних питань в галузі прав людини або щодо ситуацій з правами людини в певних країнах. Система Спеціальних процедур є центральним елементом механізму ООН з прав людини і охоплює всі права людини: громадянські, культурні, економічні, політичні та соціальні. В рамках огляду своєї роботи і функціонування, який відбувся у 2011 році, Рада з прав людини знову підтвердила зобов'язання держав співпрацювати зі спеціальними процедурами та неупередженість і незалежність спеціальних процедур. Крім того, були підтверджені принципи співпраці, прозорості та підзвітності, а також роль системи спеціальних процедур в підвищенні потенціалу Ради з прав людини для вирішення ситуацій в області прав людини. Держави-члени також підтвердили свою абсолютну незгоду з репресіями щодо осіб, які співпрацюють з ООН, її механізмами з прав людини і їх представниками.

Спеціальні процедури являють собою або окрему людину («Спеціальний доповідач» або «Незалежний експерт»), або робочу групу, що складається з п'яти членів (по одному від кожної регіональної групи ООН: Африка, Азія, Латинська Америка і Карибський регіон, Східна Європа і група Західних країн). Спеціальні доповідачі, Незалежні експерти та члени Робочої групи призначаються Радою з прав людини і діють як самостійні особи. Вони беруть на себе зобов'язання щодо забезпечення незалежності, ефективності, компетентності та цілісності за допомогою непідкупності, неупередженості, чесності та сумлінності. Вони не є співробітниками ООН і не отримують грошової винагороди. Незалежний статус цих осіб має важливе значення для того, щоб вони могли виконувати свої функції з повною неупередженістю. Термін дії повноважень осіб, які отримали мандат, тематичних або країнових, не може перевищувати шість років.

¹ Совет по правам человека ООН. URL : <https://www.ohchr.org/RU/HRBodies/HRC/ComplaintProcedure/Pages/FAQ.aspx>

За підтримки Управління Верховного комісара ООН з прав людини спеціальні процедури роблять візити до країн; реагують на індивідуальні випадки порушень прав людини і проблеми більш широкого і структурного характеру шляхом направлення державам або іншим особам повідомлень, що привертають їхню увагу до передбачуваних порушень прав або зловживань; проводять тематичні дослідження та експертні консультації, сприяють розробці міжнародних стандартів у галузі прав людини, беруть участь в інформаційно-просвітницькій діяльності, підвищують обізнаність громадськості та надають консультації з питань технічного співробітництва. Спеціальні процедури щорічно звітують перед Радою з прав людини. Більшість осіб, які отримали мандат, також звітує перед Генеральною Асамблеєю.

Комітет з прав людини ООН. Комітет з прав людини ООН створений на основі резолюції Генеральної Асамблеї ООН 2200А (XXI) від 16 грудня 1966 року у відповідності зі ст. 28 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р. Він є одним із найважливіших т.зв. «договірних органів» (treaty bodies) у галузі захисту прав людини універсального характеру, створеним на основі і з метою імплементації вищевказаного Пакту. Такі органи, що утворюються для спостереження за дотриманням конкретного договору з прав людини, складаються з незалежних експертів (тобто не представників держав, а спеціалістів в особистій якості). Ці органи іноді називаються юридичними органами з прав людини на відміну від т.зв. політичних органів, що складаються з представників держав. Фактично Комітет є самостійним міжнародним органом, що складається з 18 незалежних експертів, які виступають в особистій якості. Члени Комітету обираються з громадян держав-учасників Пакту терміном на 4 роки і можуть бути переобрані. Місцезнаходження Комітету – Женева (Швейцарія).

Комітет має право здійснювати контроль над дотриманням положень Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р. шляхом розглядів:

- 1) періодичних доповідей держав-учасників про прийняті ними заходи для реалізації положень Пакту;
- 2) скарг держав-учасників про порушення положень Пакту;
- 3) скарг індивідів при порушенні державою-учасником прав, закріплених у Пакті.

Найбільш важливою формою спостереження за виконанням державами своїх зобов'язань по Пакту є розгляд доповідей. Кожна держава зобов'язана надати Комітету початкову доповідь протягом одного року з моменту вступу Пакту в силу для неї. Потім раз в 5 років вона повинна

подавати чергові періодичні доповіді. Перед розглядом других і третіх періодичних доповідей робоча група Комітету за допомогою Центру ООН по правам людини готує список питань, що виникають по доповіді, які потім стверджуються Комітетом. Такі письмові питання спрямовуються державам заздалегідь для підготовки докладних і повних відповідей на них, що не виключає постановки усних питань з боку членів Комітету під час обговорення доповіді. При цьому всіляко вітається участь міжнародних неурядових організацій, що надають інформацію про стан справ у галузі громадянських і політичних прав у країнах, чії доповіді будуть обговорюватися на найближчих засіданнях Комітету. Комітет не виносить ніякого рішення по доповіді, не визнає його задовільним або незадовільним. Члени Комітету не тільки у своїх питаннях і виступах по конкретних статтях Пакту, але і головним чином у заключному слові дають оцінку доповіді в цілому і його окремим положенням, роблять висновки про здійснення державою вимог Пакту.

Іншою формою контролю над дотриманням державами прийнятих зобов'язань по Пакту є система індивідуальних повідомлень (скарг), що стосуються порушення громадянських і політичних прав державами, які приєдналися до Факультативного протоколу до Пакту. Ратифікуючи Факультативний протокол, держави-учасниці Пакту визнають компетенцію Комітету з прав людини приймати і розглядати повідомлення від осіб, які знаходяться в її юрисдикції і які стверджують, що вони є жертвами порушення даними державами-учасницями якогось із прав, викладених у Пакті. Подавати скаргу до Комітету можуть тільки індивіди, що знаходяться у юрисдикції держави-учасниці Факультативного протоколу. При цьому жертва порушення не обов'язково повинна знаходитися на території даної держави. Розгляд повідомлень складається з двох основних стадій: на предмет прийнятності і з питань по суті. Скарга індивіда повинна стосуватися тільки факту порушення прав, зафіксованих у Пакті, і не повинна бути анонімною. Повідомлення повинно мати відношення до подій і фактів, що мали місце після вступу в силу Пакта і Факультативного протоколу для даної держави. Крім того, особа, що подає скаргу, повинна здійснити вичерпні дії із застосування усіх внутрішніх засобів захисту порушеного права або довести, що розгляд її справи затягується з визначеним наміром. Внутрішні засоби повинні бути не тільки доступні жертві правопорушення, але й ефективні. Комітет не розглядає індивідуальних повідомлень, поки не засвідчиться у тому, що те ж саме питання не розглядається відповідно до іншої процедури міжнародного розгляду або врегулювання.

Найбільше важливою стадією розгляду повідомлення є його ви-

вчення по суті. Визнавши скаргу придатною і ухваленою до розгляду, Комітет просить державу-учасницю, зазначену у скарзі, представити у шестимісячний термін пояснення по суті питання і зазначити заходи, що будуть прийняті на національному рівні для виправлення становища. Держава й особа, що направила скаргу, знаходяться перед Комітетом у рівних умовах. Всі повідомлення розглядаються на закритих засіданнях, а документи, що стосуються їх, є конфіденційними. Проте самі рішення за повідомленнями потім публікуються в щорічних доповідях Комітету Генеральної Асамблеї ООН. Постанови Комітету за повідомленнями індивідів мають назву міркуваннями (views, opinions). Вони не є юридично обов'язковими, але їх не можна розглядати як прості рекомендації, що адресовані державі. Комітет уповноважений Факультативним протоколом у результаті розгляду повідомлення робити висновки про дотримання або недотримання державою-учасницею вимог Пакту. Відповідно до п. 3 (а) ст. 2 Пакту держава-учасниця зобов'язана «забезпечити будь-якій особі, права і свободи якої, визнані в даному Пакті, порушені, ефективний засіб правового захисту». Комітет після складання висновку про порушення державою Пакту, вказує, що держава-учасниця зобов'язана прийняти ефективні заходи з метою усунення порушень, а нерідко і прийняти такі ж заходи для ліквідації наслідків порушень. Нерідко Комітет вказує, що держава зобов'язана виплатити жертві компенсацію¹.

Порядок звернення зі скаргами до Комітету з прав людини визначається I Факультативним протоколом до Пакту про громадянські і політичні права 1966 р. Протокол передбачає такі умови звернення до Комітету:

- звертатися до Комітету можуть лише особи, що перебувають під юрисдикцією держав, які ратифікували Пакт про громадянські та політичні права 1966 р. та I Факультативний протокол до нього;
- порушення має стосуватися громадянських та політичних прав людини, передбачених цим Пактом;
- звернення може бути прийняте Комітетом до розгляду лише за умови, якщо було вичерпано усі національні засоби захисту порушеного права;
- звернення не може бути прийнятим до розгляду, якщо воно подане анонімно або є проявом зловживання правом на звернення².

За результатами розгляду звернення Комітет приймає резолюції,

¹ Мюллерсон Р. А. Права человека: идеи, нормы, реальность. М.: Юрид. лит., 1991. 160 с.

² Универсальные и региональные системы защиты прав человека и интересов государства / П. В. Чиков [и др.]; под ред. Г. И. Курдюкова; Правозащитный Центр города Казани. Казань, 2002. С. 65.

які підлягають обов'язковому виконанню відповідною державою у 6-місячний строк.

Верховний комісар з прав людини. Генеральна Асамблея ООН 20 грудня 1993 року прийняла резолюцію 48/141 про заснування посади Верховного комісара з прав людини відповідно до рішення Всесвітньої конференції з прав людини (Відень, 1993 р.). Відповідно до даної резолюції Верховний комісар з прав людини призначається Генеральним секретарем ООН і є його заступником. Він має статус «посадової особи ООН» і несе «під керівництвом і егідою Генерального секретаря основну відповідальність за діяльність Організації Об'єднаних Націй у галузі прав людини». Фактично ж Верховний комісар з прав людини здійснює спільне керівництво діяльністю Центру з прав людини ООН – структурного підрозділу Секретаріату ООН.

Окрім статутних органів, важливе значення у міжнародному механізмі захисту прав людини відіграє *конвенційний механізм забезпечення прав людини в системі ООН*, який можна розглядати як діяльність утворених на підставі міжнародних угод договірних (конвенційних) органів в системі Організації Об'єднаних Націй, що застосовують відповідні не-судові (квазісудові) процедури для розгляду скарг чи повідомлень стосовно порушення прав людини (окремих груп прав людини або окремих груп людей)¹. В основі діяльності такого роду міжнародних органів знаходиться *міжнародний договір*, який регулює порядок захисту окремих груп прав людини або окремих груп людей та накладає на держави, що офіційно визнали документ (зазвичай шляхом «ратифікації» або через інші форми «приєднання»), зобов'язання щодо захисту і заохочення прав і свобод – такі держави мають назву держави-учасники договору. Міжнародний договір містить не тільки матеріальні норми, але і процесуальні положення, що визначаються окремим факультативним додатком (протоколом).

Основна ідея механізму розгляду скарг в рамках договорів з прав людини полягає в тому, що будь-яка людина може подати скаргу проти держави-учасниці, що імовірно порушила договірні права, в орган експертів, які спостерігають за виконанням договору. Взаємовідносини приватних осіб із міжнародними органами складають інституційний та пов'язаний із ним процедурний аспект конвенційного механізму міжнародного захисту прав людини в системі ООН. Органи, що створені відповідно до міжнародних угод, так звані «договірні органи» (treaty bodies) або ж в нашому випадку – «конвенційні органи» (conventional

¹ Степаненко К. В. Конвенційний механізм міжнародного захисту прав людини в системі ООН. *Альманах міжнародного права*. 2018. № 19. С. 107-108.

bodies), є зазвичай *комітетами*, що складаються з незалежних експертів, які відбираються державами-учасниками відповідного договору. У їх функції входить моніторинг дотримання державами-учасниками прав, закріплених договорами, і винесення рішень щодо скарг проти цих держав. У механізмах діяльності цих комітетів присутні певні відмінності, однак порядок їх функціонування дуже схожий. На сьогодні при дотриманні відповідної процедури (умов прийнятності) можуть отримувати і розглядати індивідуальні скарги або повідомлення приватних осіб наступні комітети:

1. *Комітет з прав людини* (КПЛ). Може розглядати індивідуальні повідомлення про можливі порушення прав, закріплених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права щодо держав-учасників I Факультативного протоколу до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права.

2. *Комітет з ліквідації дискримінації щодо жінок* (КЛДЖ). Може розглядати індивідуальні повідомлення про можливі порушення Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок державами-учасниками Факультативного протоколу до Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок.

3. *Комітет проти катувань* (КПК). Комітет проти катувань був заснований на XXXIX сесії Генеральної Асамблеї ООН у відповідності зі ст.17 Конвенції проти катувань і інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження і покарання 1984 р. Комітет складається з 10 експертів. Комітет вивчає доповіді; проводить конфіденційні розслідування, коли вважає, що факти мали місце; здійснює певні функції при вирішенні питань між державами-учасниками; призначає Погоджувальну комісію; розглядає повідомлення індивідів. Може розглядати індивідуальні скарги на передбачувані порушення прав, закріплених Конвенцією щодо держав-учасників, які зробили необхідну заяву відповідно до статті 22 Конвенції.

4. *Комітет з ліквідації расової дискримінації* (КЛРД). Може розглядати індивідуальні повідомлення про можливі порушення Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації державами-учасниками, які зробили необхідну заяву відповідно до статті 14 Конвенції.

5. *Комітет з прав інвалідів* (КПІ). Може розглядати індивідуальні повідомлення про можливі порушення Конвенції про права інвалідів державами-учасниками Факультативного протоколу до Конвенції.

6. *Комітет з насильницьких зникнень* (КНЗ). Може розглядати індивідуальні повідомлення про можливі порушення Міжнародної конвенції

для захисту всіх осіб від насильницьких зникнень державами-учасниками, які зробили необхідну заяву відповідно до статті 31 Конвенції.

7. *Комітет з економічних, соціальних і культурних прав* (КЕСКП.) Може розглядати індивідуальні повідомлення про можливі порушення Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права державами-учасниками Факультативного протоколу до Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права.

8. *Комітет з прав дитини* (КПД). Може отримувати і розглядати індивідуальні повідомлення про можливі порушення Конвенції про права дитини та її Протоколів (ФПТД, ФПОК) державами-учасниками Факультативного протоколу (про процедуру повідомлень) до Конвенції про права дитини.

Деякі автори зараховують до цього переліку і Комітет із захисту прав трудящих-мігрантів та членів їхніх сімей¹ та Підкомітет проти катувань², однак якщо для першого органу механізм розгляду індивідуальних скарг ще не вступив в силу, то останній є частиною Комітету проти катувань відповідно до Факультативного протоколу до Конвенції проти катувань, де простежується взаємозв'язок між цими органами.

До *регіональних міжнародних організацій у сфері захисту прав людини* відносять організації, діяльність яких поширюється у межах певного континенту. Ефективними регіональними організаціями є Міжамериканська, Африканська та Європейська (Американський комітет з прав людини, Організація з безпеки та співробітництва у Європі, ЄСПЛ та ін.). Серед механізмів міжнародного захисту прав людини варто виділити діяльність Європейського суду – юрисдикційного судового органу, спеціально створеного для контролю за дотриманням прав людини, передбачених Конвенцією про захист прав і основоположних свобод людини.

Регіональне співробітництво держав у галузі прав людини не лише суттєво доповнює універсальну систему захисту прав людини та основних свобод, а й дає можливість заповнити її прогалини, врахувати особливості певного регіону, піти далі загального рівня забезпечення прав і свобод. На сьогодні можна говорити про регіональне співробітництво в галузі прав людини арабських, африканських, американських і європейських країн.

¹ Зубарева А. Взаємовідносини Комітету ООН з прав людини з іншими договірними органами з прав людини системи ООН. *Вісник Львівського університету*. Серія міжнародні відносини. 2015. Випуск 37. Частина 2. С. 39.

² Абашидзе А. Х. Договорные органы по правам человека: учебное пособие М.: РУДН, 2012. С. 194.

Співробітництво в галузі прав людини найменш розвинуто в *арабському регіоні*. Становлення міждержавної системи співробітництва держав арабського регіону пройшло три етапи. На *першому етапі*, протягом майже двох десятиліть після свого створення (травень 1945 р.), Ліга арабських держав (ЛАД) лише епізодично приділяла увагу питанням прав людини.

Другий період розпочався в 1966 р.: в серпні ЕКОСОП запросила Лігу арабських держав до участі в обговоренні Комісією з прав людини ООН питань діяльності в галузі прав людини, а у вересні Рада Ліги вирішила взяти участь у Міжнародному році прав людини. На запит Комісії з прав людини ООН ЛАД відповіла, що співпраця в галузі прав людини є життєво важливою для країн арабського регіону і що в рамках ЛАД буде створена відповідна регіональна комісія.

Початок *третього етапу* ознаменувався Міжнародною конференцією з прав людини в Тегерані (1968 р.), де обговорювалися питання прав людини на окупованих територіях. Рада ЛАД у грудні 1968 р. ухвалила рішення створити регіональну конференцію з прав людини і Постійну арабську комісію прав людини. Одночасно були вирішені питання процедури, структури і функцій Комісії. Кожний член ЛАД представлений у ній на рівні урядів, а не осіб індивідуально. До її роботи можуть бути запрошені представники інших держав. Рада ЛАД призначає голову Комісії на два роки, а Генеральний секретар Ліги – секретаря Комісії, до повноважень Комісії належать підготовка проектів конвенцій та інших пропозицій у галузі прав людини, ініціювання власних рекомендацій Раді ЛАД, розробка планів дій тощо. Та відчутних результатів у діяльності Комісія не досягла. Тому ініціативу взяв на себе Арабський союз юристів (міжнародна неурядова організація з консультативним статусом при ЕКОСОП, заснована в Каїрі 1958 р.). За його пропозицією в Багдаді в 1979 р. було прийнято рішення укласти Арабську конвенцію з прав людини.

Проект конвенції, схвалений у Сиракузах, передбачає створення не тільки комісії з прав людини, а й суду. Конвенція не має офіційного статусу. У вересні 1994 р. Рада ЛАД схвалила Арабську хартію прав людини, після набрання сили якою передбачається створення регіональної системи прав людини, схожої на європейську, міжамериканську чи африканську. Але на порядку денному поки що стоїть проблема її ратифікації.

Американська система захисту прав людини діє в рамках Організації Американських Держав і представлена Міжамериканською комісією з прав людини і Міжамериканським судом з прав людини. На відмі-

ну від відповідного європейського органу Міжамериканський суд не вчинив якогось значного впливу на формування регіональних стандартів прав людини, розглянувши за 40 років існування ледь більше 10 справ. Уся правозахисна діяльність лягла, таким чином, на Комісію, до якої можуть звертатися зі скаргою будь-які фізичні особи, групи чи недержавні організації. Комісія вживає заходів щодо досягнення дружнього врегулювання, а якщо це не вдалося, – вона приймає висновок у справі. Ці висновки мають велику моральну вагу, їх, як правило, враховують держави, обвинувачені в порушеннях прав людини.

Правову основу американської системи захисту прав людини становлять кілька актів. У 1948 р. в рамках ОАД була Прийнята Американська декларація прав і обов'язків, яку можна вважати першим у світі міжнародним документом (хоча і на регіональному рівні), що містить перелік основних прав і свобод. Міжамериканська конвенція з прав людини була прийнята в 1969 р. У 1988 р. Конвенція була доповнена Додатковим протоколом (Протокол Сан-Сальвадор), який додав перелік економічних, соціальних та культурних прав. Обсяг, передбачений Конвенцією, містить широкий перелік громадянських та політичних прав. У самій Конвенції економічні, соціальні та культурні права відсутні, однак ця прогалина була компенсована з прийняттям уже згаданого Протоколу, хоча механізм контролю за виконанням цієї групи прав і свобод має окремі особливості. Інституційний механізм Конвенції складається з двох органів: Міжамериканської комісії з прав людини і Міжамериканського суду з прав людини. Повноваження Комісії сформульовані більш широко, ніж аналогічної в Європі. Вона розглядає заяви індивідів, груп індивідів, неурядових організацій та держав (за умов визнання ними юрисдикції Комісії). Також Комісія надає послуги з метою мирного вирішення спорів. Серед інших функцій можна зазначити діяльність Комісії з розвитку і розповсюдження знань про права людини серед народів Америки, підготовку досліджень, доповідей, відповідні рекомендації урядам (у цьому випадку не у зв'язку з розглядом справи). Для підтримання належних зв'язків з американськими державами Комісія має право запиту у держав відповідної інформації і, у свою чергу, давати відповіді державам на їхні запити. Комісія також надає доповідь про результати своєї роботи Генеральній Асамблеї ОАД. Це викликано і тією обставиною, що діяльність Комісії регламентується Статутом ОАД, тобто Комісія з прав людини виступає не стільки конвенційним органом, скільки статутним органом самої організації. Цей орган був створений в рамках організації набагато раніше прийняття Конвенції. Цим пояснюється і його широка компетенція.

Таким чином, до особливостей міжамериканської системи захисту прав людини можна віднести включення в систему соціальних, економічних та культурних прав, а також особливий правовий статус Комісії та її широку компетенцію.

Регіональна *африканська система захисту прав людини* – наймолодша з трьох регіональних систем захисту прав людини. Вона почала формуватись з прийняттям у 1981 р. Організацією африканської єдності (ОАЄ) Африканської хартії прав людини і народів. Особливістю Хартії порівняно з іншими регіональними документами є те, що в неї включено права народів («третє покоління прав людини») а також передбачені обов'язки прав індивіда щодо сім'ї, родичів, суспільства, держави й Африканського континенту. В основі її функціонування лежить діяльність Африканської комісії з прав людини і народів. Це єдиний орган у механізмі Хартії, передбачений цим договором. Тому повноваження Комісії достатньо широкі: вона приймає заяви держав на порушення Хартії іншими державами-учасницями з метою мирного вирішення спору. Результатом роботи Комісії в такому випадку стають доповіді та висновки для держав, які обов'язкової сили не мають. Також Комісія займається збором матеріалів, вивченням, дослідженням проблем прав людини в Африці, організацією семінарів, конференцій, поширенням інформації, відповідних рекомендацій для держав. До важливих повноважень цього органу належить право тлумачення Хартії на прохання держав-учасниць та інституцій ОАЄ.

Ще одним напрямом діяльності Комісії виступає налагодження співробітництва з іншими африканськими та міжнародними організаціями у сфері прав людини. У 1998 р. ОАЄ був прийнятий протокол до Хартії, яким доповнено механізм Африканського суду прав людини і народів. Можна виокремити два основних напрями в діяльності Суду: представлення консультативних висновків з юридичних питань, які мають відношення до Хартії, та розгляд справ щодо застосування і Хартії. Сторонами в Суді можуть виступати Африканська комісія з прав людини, держави-учасниці Хартії й африканські міжнародні організації. Участь останніх – це теж особливість Хартії. Натомість залучення індивіда як сторони спору не передбачено. Таким чином, африканський механізм захисту прав людини поки що не дає можливості індивіду бути активною стороною і безпосередньо захищати порушені права.

Після розпаду СРСР у рамках СНД також було зроблено спробу створити регіональну систему захисту прав людини на підставі Конвенції Співдружності Незалежних Держав про права й основні свободи людини 1993 р. Проте в силу багатьох причин вона виявилася недієздат-

ною. Теж саме можна сказати про *Асоціацію держав Південно-Східної Азії* – геополітичну та економічну міжнародну організацію, до якої входять 10 країн, розташованих в Південно-Східній Азії. І хоча в Хартії АСЕАН, своєрідній конституції цієї Асоціації, прийнятої на 13-му саміті АСЕАН у 2007 році, одним із принципів задекларовано дотримання міжнародного права в питаннях прав людини і навіть створення органу, який би відповідав за захист прав людини, ці питання і досі не знайшли належного практичного втілення та залишаються переважно декларацією, про що неодноразово вказували західні країни.

Отже, забезпечення і захист прав людини на універсальному рівні здійснюються Радою Безпеки, Генеральною Асамблеєю ООН та іншими органами, що діють під егідою ООН. Провідна роль в питаннях захисту прав людини належить Генеральній Асамблеї ООН. На неї, зокрема, покладається відповідальність за діяльність ЕКОСОП в даній області. Однак, незважаючи на широкі повноваження і ту важливу роль, яку відіграють у міжнародних відносинах головні органи ООН, основні функції щодо захисту прав людини виконують спеціалізовані правозахисні органи й організації.

Регіональні органи з прав людини поширюють свою компетенцію на держав-учасниць відповідного регіонального міжнародного договору про права людини. Іменування таких органів «регіональними» до певної міри умовне, оскільки захист відбувається не лише в межах територій таких держав, а поширюється також на осіб, що знаходяться під їхньою юрисдикцією. Серед регіональних міжнародних органів із прав людини є судові органи (Європейський суд з прав людини, Міжамериканський суд з прав людини), квазісудові органи (Комітет незалежних експертів, утворений згідно з Європейською соціальною хартією), конвенційні органи (Європейський комітет із питань запобігання тортурам і такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню, утворений згідно з Європейською конвенцією про запобігання тортурам і нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню). Найбільший інтерес для нас, безсумнівно, представляє європейська система захисту прав людини, про яку докладніше ми поговоримо у наступному розділі.

Питання для самоконтролю:

1. *Захист прав людини в рамках ООН.*
2. *Рада ООН з прав людини.*
3. *Верховний Комісар ООН з прав людини.*
4. *Процедура 1503.*
5. *Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р. Комітет з прав людини.*
6. *Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. Комітет з економічних, соціальних та культурних прав.*
7. *Конвенція ООН з ліквідації всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 р. Комітет з ліквідації дискримінації щодо жінок.*
8. *Конвенція про права дитини 1989 р. Комітет з прав дитини.*
9. *Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання 1984 р. Комітет проти катувань.*
10. *Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 р. Комітет з ліквідації расової дискримінації.*
11. *Конвенція про права осіб з інвалідністю 2006 р. Комітет з прав осіб з інвалідністю.*
12. *Міжамериканська система захисту прав людини.*
13. *Африканська система захисту прав людини. Субрегіональні системи захисту прав людини в Африці.*
14. *Арабська система захисту прав людини.*
15. *Захист прав людини в рамках АСЕАН (Асоціація держав Південно-Східної Азії).*

Спеціальна література:

Нормативно-правові акти

1. Віденська конвенція про право міжнародних договорів. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118
2. Статут Організації Об'єднаних Націй. URL: http://www.un.org.ua/images/documents/3718/UN%20Charter_Ukraine.pdf
3. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. *Офіційний вісник України*. 2008. № 93. Ст. 3103.
4. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_043
5. Міжнародний пакт про соціальні, економічні і культурні права від 16 грудня 1966 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_042
6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04

листопада 1950 р., з поправками, внесеними відповідно до положень Протоколів № 11 та № 14 URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004

7. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085

8. Конвенція про права дитини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021

9. Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_105.

10. Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_207.

11. Конвенція про права інвалідів від 13.12.2006. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_g71.

Підручники, навчальні посібники, наукові публікації

1. Аракелян М. Р. Міжнародно-правовий захист прав людини: навчально-методичний посібник з тестовими завданнями для підготовки до ЗНО. Феникс. 2019. 194 с.

2. Болотіна Н. Б., Феськов М. М. Європейська соціальна хартія (переглянута) і Україна. *Юридична наука*. 2011. № 3. С. 36-47.

3. Ковалев А. А. Международная защита прав человека: учебное пособие. М.: Статут, 2013. 591 с.

4. Кретьова І. Ю. Особливості тлумачення міжнародних договорів про права людини. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2015. Вип. 13(1). С. 25-28.

5. Кузнецова С. Н. Международная защита прав человека: учебное пособие. Нижний Новгород: 2-е изд., перераб. и доп. Нижний Новгород: Вектор-Тис, 2008. 234 с.

6. Міжнародне публічне право: підручник. 2-ге вид. / за ред. В. М. Репецького. К., 2012. 437 с.

7. Міжнародне право: підручник. / [Ліпкан В. А. та ін.; за заг. ред. Ліпкан В. А.]; М-во освіти і науки України. К.: КНТ, 2009. 751 с.

8. Міжнародне публічне право: підручник у 3 т. [В. Ф. Антипенко, Л. Д. Тимченко, О. В. Беглий, О. А. Радзівілл та ін.]. К.: НАУ, 2012. Т.1. 420 с.

9. Міжнародне право / Матіас Гердеген; пер. з німецької. Київ: К. І. С., 2011. 515 с.

10. Міжнародне право: навч. посібник / За ред. М.В. Буроменського К.: Юрінком Інтер, 2006. 336 с.

11. Міжнародне публічне право: навч. посібник / Відп. редактори Ю. С. Шемшученко, Л. В. Губерський. К.: Юрінком Інтер, 2000. 640 с.

12. Мицик В. В. Права людини у міжнародному праві: міжнародно-правові механізми захисту. К.: Видавничий дім «Промені», 2010. 722 с.

13. Международное право / В. Г. Витцтум, М. Боте, Р. Дольцер [и др.]; пер. с нем. Н. Спица; сост. В. Бергманн; 2-е изд. М.: Инфотропик Медиа, 2015. Кн. 2. 1072 с.

14. Международное право в документах: учебное пособие / Сост.: Н. Т. Блатова, Г. М. Мелков. 3-е изд., перераб. и доп. М., 2000. 880 с.

15. Международная защита прав человека: учебник / [А. Х. Абашидзе и др.]; под ред. А. Х. Абашидзе. М.: РУДН, 2017. 466 с.

16. Международная и внутригосударственная защита прав человека: учебник / Под ред. Р. М. Валеева. М.: Статут, 2011. 830 с.

17. Наливайко Л. Р., Степаненко К. В. Міжнародно-правові стандарти прав людини: навч. посібник. Дніпро: ДДУВС, 2019. 167 с.

18. Сироїд Т. Л., Фоміна Л. О. Міжнародний захист прав людини: навч. посіб. Харків: Право, 2019. 310 с.

19. Тацій В. Я., Грошевий Ю. М. Проблеми зближення європейських правових систем як умова гармонізації законодавства України. Проблеми гармонізації законодавства України з міжнародним правом: матеріали наук.-практ. конф. К., 1998. С. 53-57.

20. Шуміло І. А. Міжнародна система захисту прав людини: навчальний посібник. Київ: ФОП Голембовська О.О. 168 с.

Розділ 3. ЄВРОПЕЙСЬКА СИСТЕМА ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ

- 3.1. Європейська Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод.*
- 3.2. Рада Європи та інші органи у механізмі міжнародного захисту прав людини.*
- 3.3. Захист прав людини та громадянина в Європейському Союзі.*

3.1. Європейська Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод

Ідея прав людини довгий час не виходила за національні рамки і знаходила свій вираз переважно в конституційних актах деяких європейських держав та теоретичних працях відомих вчених-правознавців. Варто пригадати, наприклад, працю англійського філософа Джона Локка «Два трактати про державу», де він стверджував, що права людини мають природний характер і з'явилися раніше держави, або ж французьку Декларацію прав людини і громадянина (1789 р.), в якій проголошувалися основні права людини і покладался обов'язок на уряди гарантувати їх. Все це, безумовно, мало позитивне значення не тільки для забезпечення прав людини в той час, але й для подальшого розвитку цього інституту в національному праві та закріплені його у праві міжнародному.

Однак, про існування якогось, навіть примітивного міжнародного механізму захисту цих прав в ті часи, зрозуміло, не могло бути й мови. Стан міжнародних відносин, міжнародна правосвідомість ще не досягли тоді такої позначки, щоб принцип поваги прав й основних свобод людини набув на міжнародній арені виразних рис і вів до створення якихось організаційних форм його забезпечення.

Тільки після Другої світової війни, яка продемонструвала всьому людству на прикладі політики та ідеології фашистської Німеччини до яких жахливих наслідків може привести зневажливе ставлення правлячої верхівки до прав і свобод свого й чужих народів, принцип поваги прав людини набрав конкретного міжнародно-правового звучання. Розуміння тісного взаємозв'язку між дотриманням прав людини в окремих

країнах і міжнародною безпекою й усвідомлення необхідності співпраці в галузі захисту цих прав спочатку відбилося в Статуті ООН, преамбула якого, зокрема, підкреслює рішуче прагнення народів утвердити віру в основні права людини, а ст. 55 закликає до їх поваги й дотримання стосовно всіх незалежно від раси, статі, мови чи релігії. Подальше міжнародно-правове закріплення й чітке окреслення комплексу цих прав відбулося в Загальній декларації прав людини 1948 р., інших документах ООН. Однак, в системі ООН, зокрема, в силу існуючих в цій всесвітній міжнародній організації протиріч не була створена якась постійна правова інституція, яка б здійснювала міжнародне правосуддя в галузі прав людини. ООН головним чином декларувала в своїх документах права й основні свободи людини та в деякій мірі контролювала їх здійснення на терені держав-членів, як правило, без застосування якихось міжнародних санкцій до порушників.

Принцип дотримання прав людини у післявоєнні роки поступово вписувався й у регіональне міжнародно-правове поле і найбільш виразно проявив себе в Європі, зокрема, при створенні різних європейських структур. Цей принцип став наріжним каменем Ради Європи з моменту утворення цієї організації у 1949 р. Так, ст. 3 Статуту Ради Європи проголошує, що кожний член цієї організації визнає принцип верховенства закону й принцип, в силу якого будь-яка особа, котра знаходиться під його юрисдикцією, повинна користуватися правами людини й основними свободами, а ст. 8 передбачає призупинення членства і навіть виключення з членів організації в разі серйозного порушення цього принципу. 4 листопада 1950 р. десять держав-членів Ради Європи підписали *Конвенцію про захист прав людини й основоположних свобод*, яка набрала чинності 3 вересня 1953 р. Ця Конвенція стала першим міжнародно-правовим документом в галузі прав людини, який не тільки проголошував ці права й закликав до їх дотримання, але й накладав певні юридичні обов'язки на сторони й вводив розраховану на постійне застосування систему контролю за здійсненням прав людини на терені держав-членів. Протягом десятиріч Конвенція доповнювалась і змінювалась шляхом прийняття протоколів до неї, тим самим удосконалюючи механізм своєї дії.

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод сьогодні на повних підставах оцінюється як одне з найбільших досягнень Ради Європи. Цей акт становить фундаментальну основу всього комплексу міжнародно-правового регулювання у галузі прав і свобод людини, її законних інтересів та потреб. Вперше на регіональному рівні особі було надано можливість звертатися до міжнародної судової уста-

нови із захистом широкого спектра громадянських та політичних прав через відповідні процедури. Конвенція та Протоколи до неї за юридичною природою є обов'язковим міжнародним правовим договором, який запровадив систему наднаціонального контролю за дотриманням прав людини на внутрішньодержавному рівні.

Поява цієї конвенції зумовлена необхідністю запровадження механізму колективного контролю з метою недопущення повторення масових та систематичних порушень прав і свобод людини, які мали місце під час Другої світової війни. Основні права та свободи, вперше продекларовані у Загальній декларації прав людини, у Європейській конвенції закріплені на рівні конкретних юридичних зобов'язань держав-учасниць.

Права й свободи, передбачені Конвенцією, охоплюють найважливіші сторони життя особи і мають громадянську, політичну, економічну та соціальну спрямованість. Головні з них – *право на життя, свободу, особисту недоторканність особи, вільне пересування, свободу думки, совісті, релігії, виявлення поглядів, мирних зборів й асоціацій, право на створення сім'ї, повагу до особистого і сімейного життя, право на справедливий судовий розгляд, мирне володіння майном, заборона дискримінації, катувань, рабства та примусової праці, неприпустимість покарання без закону.*

Разом з тим Конвенція встановлює, що з метою захисту інтересів держави, національної безпеки, економічного добробуту, здоров'я та моралі суспільства, прав і свобод інших людей чи запобігання злочинам або заворушенням країни-учасниці можуть обмежувати права людини, проголошені Конвенцією. Однак таке право держав також не є абсолютним, і за жодних обставин не можуть бути порушені зобов'язання держави поважати право особи на життя, обов'язки щодо заборони катувань, рабства, неприпустимості зворотної дії закону. Ключова роль у забезпеченні чіткого і дієвого контролю за реалізацією державами-учасницями Конвенції взятих на себе зобов'язань щодо забезпечення прав та основних свобод людини належить Європейському суду з прав людини. Саме ця судова інституція забезпечує гарантії прав людини, є контрольним механізмом, закладеним Конвенцією, дотримання державами-учасницями її положень, упровадження норм і принципів у рамки національних правових систем.

На відміну від Загальної декларації прав людини, яка торкається практично всіх прав і свобод, положення цієї конвенції проголошують захист переважно політичних, громадянських та особистих прав, оскільки в період її розробки гарантії дотримання саме цієї категорії прав були

для країн Західної Європи пріоритетними. Водночас не всі громадянські, політичні та особисті права та свободи одразу знайшли своє закріплення в тексті конвенції. Текст конвенції було доповнено низкою додаткових протоколів, які значно розширили перелік прав та свобод, що підлягали конвенційному захисту. Зокрема, дія конвенції з прав людини була поширена на захист права володіти майном, права на освіту, права на вільні вибори, на заборону колективного вислання іноземців та ін.

Крім широкого переліку прав та свобод, який гарантувала Конвенція, головною причиною її широкого визнання стало створення потужного механізму контролю за дотриманням її учасниками своїх зобов'язань. Такий механізм є унікальним, оскільки не передбачений більше в жодному універсальному чи регіональному договорі у галузі прав людини, наприклад, в Американській конвенції про права людини 1969 р. та Африканській хартії прав людини і народів 1981 р.

Ключовим елементом новоствореного контрольного механізму став Європейський суд з прав людини, якому було надане право розглядати індивідуальні та міждержавні заяви і виносити щодо них обов'язкові для виконання рішення. Саме завдяки цим новаціям Конвенція з прав людини стала найефективнішим міжнародним договором у галузі прав людини. Як писав в окремій думці до рішення Суду у справі «National Union of Belgian Police v. Belgium» від 27.10.1975 р. суддя Дж. Фіцморіс: «Конвенція була конвенцією зовсім нового типу, раніше не відомого; вона передбачала для держав-учасниць такі зобов'язання, які уряди раніше ніколи не брали, а її ідеї лише на двадцять років раніше (до 1940 року), імовірно, розглядалися б не тільки як безглузді, але й такі, що виходять за нормальні межі міжнародного права. Це передусім стосується революційного положення про право громадянина звертатися проти свого власного уряду до міжнародного судового форуму»¹.

Зміни та доповнення до Конвенції опосередковуються прийняттям Протоколів до неї. Перший протокол прийнято 20 березня 1952 року (набрав чинності 18 травня 1954 р.), а останній (Протокол № 16) – 2 жовтня 2013 року (набув чинності 01 серпня 2018 р.).

З огляду на набуття чинності Протоколу № 14, Т. Дудаш виокремлює п'ять етапів розвитку конвенційної системи захисту прав людини²:

Перший етап: від 3 вересня 1953 р. до середини 1970-х років.

Протягом цього періоду відбулося створення і становлення конве-

¹ Дудаш Т. І. Практика Європейського суду з прав людини: навч.-практ. посіб. К.: Алерта, 2016. С. 13.

² Дудаш Т. І. Практика Європейського суду з прав людини: навч.-практ. посіб. К.: Алерта, 2016. 488 с.

нційних контрольних органів. Було створено Комісію та Суд згідно зі ст. 19 Конвенції у редакції 1950 р.

Комісія розпочала роботу в 1955 р., але перше рішення про прийнятність заяви ухвалила 9 червня 1958 р. у справі «De Becker v. Belgium». 1 січня 1959 року Комісія вперше прийнятною до розгляду міждержавну справу «Greece v. the United Kingdom». Кількість членів Комісії дорівнювала кількості держав-учасниць Конвенції. Членів Комісії обирав Комітет Міністрів РЄ абсолютною більшістю голосів строком на шість років із можливістю подальшого переобрання. Вони брали участь у роботі Комісії особисто та не могли протягом терміну своїх повноважень виконувати будь-які функції, несумісні з їх незалежністю, неупередженістю, готовністю приступити до виконання своїх обов'язків у Комісії або з вимогами, що випливають із мандату члена Комісії.

Стаття 24 Конвенції у попередній редакції надавала право будь-якій Високій договірній стороні передавати до Комісії через Генерального секретаря РЄ питання про будь-яке можливе порушення положень Конвенції іншою державою. Водночас, відповідно до ст. 25 Конвенції у попередній редакції, Комісія могла приймати від будь-якої особи, неурядової організації, групи осіб скарги про порушення прав, передбачених Конвенцією, за умови, що держава учасниця, стосовно якої подано скаргу, визнала таку компетенцію Комісії. Працювала Комісія в режимі закритих пленарних засідань. За задумом авторів Конвенції, Комісія мала бути фільтром, тому вона розглядала передусім питання про прийнятність заяв. У разі прийняття заяви, Комісія спільно з представниками сторін вивчала її для встановлення фактів.

Одночасно вона надавала себе «в розпорядження зацікавлених сторін з метою досягнення врегулювання справи на підставі поваги до прав людини, визначених у Конвенції» (ст. 28 Конвенції у попередній редакції).

У разі досягнення мирової угоди Комісія направляла «зацікавленим особам, Комітету Міністрів та Генеральному секретарю» доповідь з коротким викладом фактів і погодженим рішенням для опублікування (ч. 2 ст. 28 Конвенції у першій редакції). У протилежному випадку Комісія складала доповідь із викладом фактів у справі та своїм висновком про наявність або відсутність порушення Конвенції та скеровувала її Комітету Міністрів і зацікавленим особам. При цьому Комісія могла «вносити такі пропозиції, які вона визнає доречними» (ч. 3 ст. 31 Конвенції у першій редакції). Якщо протягом трьох місяців після скерування до Комітету Міністрів справу не передавали до Суду, то, згідно з положенням ст. 48 Конвенції, Комітет Міністрів приймав рішення про на-

явність або відсутність порушення Конвенції більшістю у дві третини голосів (ст. 32 Конвенції у першій редакції). Такі повноваження Комітету Міністрів отримали назву квазісудових. Комітет Міністрів здійснював також нагляд за виконанням своїх рішень і рішень Суду.

Відповідно до ст. 48 Конвенції у редакції 1950 р., справу могли передати до Суду (за умови визнання заінтересованою державою або заінтересованими державами, якщо їх кількість було більше однієї, обов'язкової юрисдикції Суду або, за відсутності такого визнання, – зі згоди відповідної держави чи держав): Комісія, Висока Договірна Сторона, громадянин якої, можливо, є потерпілим в розумінні Конвенції; Висока Договірна Сторона, що передала справу на розгляд Комісії; Висока Договірна Сторона, щодо якої подано скаргу. Юрисдикція Суду поширювалася на всі питання тлумачення та застосування Конвенції, передані йому відповідно до ст. 48 Конвенції.

На відміну від Комісії, кількість суддів Суду дорівнювала кількості членів РЄ, а не кількості держав-учасниць Конвенції (ситуацію було виправлено з прийняттям Протоколу № 11). Судді обиралися Консультативною Асамблеєю РЄ строком на дев'ять років із можливістю подальшого переобрання. Як зазначалося, перші вибори можна було проводити лише після того, як будь-які вісім держав-учасниць заявлять про свою згоду на обов'язковість юрисдикції Суду. До цього моменту до Суду не можна було передати жодної справи.

Суд розпочав свою діяльність у 1959 р., коли вказану вище умову було виконано. Першим головою Суду став британець лорд Арнольд Дункан МакНейр. У 1960-1961 р. Суд розглянув першу справу «Lawless V. Ireland», що стосувалася адміністративного утримання під вартою. Від початку своєї діяльності до середини 1970-х років контрольні органи Конвенції загалом розглянули невелику кількість справ, однак саме на цьому етапі було встановлено та апробовано на практиці основні процесуальні правила розгляду справ, сформовано оптимальну структуру рішень. Переважна більшість рішень, прийнятих Судом до середини 1970-х років, залишаються актуальними й донині.

Другий етап: від середини 1970-х років до початку 1990-х.

За цей період Суд істотно підвищив ефективність роботи, ухваливши понад 200 рішень, постановивши перше рішення у міждержавній справі. Проте вже на початку цього етапу стало зрозуміло, що основну увагу Суд приділятиме розгляду індивідуальних скарг. Це призвело до трансформації процедурних правил розгляду справ Судом.

Під час розгляду справи «Lawless v. Ireland» у 1960 р. на попереднє запитання Комісії, чи повинен Суд ознайомлюватися з письмовими

зауваженнями заявника щодо її доповіді, Суд надав негативну відповідь, зазначивши, що участь у справі заявника, а так само і надання ним письмових заяв не передбачені Конвенцією. Через 10 років у справі про бродяжництво «De Wilde, Ooms and Versyp v. Belgium» (1971 р.) Суд дозволив адвокату заявників, всупереч запереченням представника держави-відповідача, брати участь у слуханнях. У 1983 р. представники заявників одержали статус самостійної Сторони процесу за новим Регламентом Суду.

У 1980-х роках Суд остаточно сформувався як авторитетна й ефективна міжнародна судова установа.

Третій етап: початок 1990-х років – 31 жовтня 1998 р.

У 1990-х роках було остаточно вирішено питання про надання самостійного процесуального статусу самим заявникам, а не тільки їхнім представникам. Зокрема, відповідно до положень Протоколу № 9, який набрав чинності 1 жовтня 1994 р., заявникам було надано право передавати справу до Суду та особисто брати участь у судових засіданнях. У зв'язку з цим Суд прийняв другий регламент. Якщо положення Регламенту А застосовувалися у справах, де відповідачами виступали держави, які не ратифікували Протоколу № 9, то Регламент Б встановлював правила розгляду справ щодо держав, які вже ратифікували цей протокол.

Інше нововведення Протоколу № 9 полягало в тому, що у разі, коли справа не викликала серйозних запитань щодо тлумачення й застосування Конвенції, комітет із трьох суддів мав право одноголосно вирішити, що вона не буде розглядатися Судом. У такому разі справа знову передавалася до Комітету Міністрів для прийняття рішення про наявність чи відсутність порушення у порядку колишньої ст. 32 Конвенції.

У 1990-х роках збільшилася кількість держав-членів РЄ: 1990 р. – Угорщина, Польща; 1992 р. – Болгарія; 1993 р. – Литва, Румунія, Словенія, Чехія, Словаччина; 1995 р. – Україна, Латвія, Албанія, Молдова, Македонія; 1996 р. – Росія та ін. Україна як член міжнародного співтовариства виконує зобов'язання, передбачені Конвенцією, після її ратифікації Верховною Радою 17 липня 1997 р. Від 3 травня 2001 р. Суд ухвалив перше рішення стосовно України у справі «Kaysin and Others v. Ukraine», яким затвердив мирову угоду між шахтарями м. Червонограда та Урядом України. Відтак збільшилася кількість справ, що їх розглядав Суд. У 1992 р. прийнято рекомендацію Парламентської Асамблеї РЄ про необхідність реформування контрольного механізму Конвенції. Згодом, 11 травня 1994 р., підписано Протокол №11.

Четвертий етап: 1 листопада 1998 р. – 31 травня 2010 р.

Протягом цього етапу відбувалася реформа контрольного механі-

зму та діяльності Суду. Від 1 листопада 1998 р. набув чинності Протокол № 11. Головною його особливістю є те, що він замінив дворівневий контрольний механізм Конвенції, який складався з Комісії та Суду, єдиним Судом, що перебрав на себе повноваження Комісії. Право фізичних осіб подавати скаргу втратило факультативний характер. Таким чином, вони отримали можливість звертатися по захист своїх прав безпосередньо до Суду Комітет Міністрів РЄ зберіг повноваження щодо контролю виконання рішень Суду, але його квазісудові повноваження щодо прийняття рішень про наявність або відсутність порушення положень Конвенції в порядку колишньої ст. 32 Конвенції було скасовано. Юрисдикція Суду щодо тлумачення та застосування Конвенції стала обов'язковою для всіх держав-учасниць Конвенції. Істотно змінилися організаційна структура Суду та порядок розгляду заяв.

Реформу, запроваджену Протоколом №11, було спрямовано на зміну системи з метою скорочення тривалості провадження у суді, а також на підтримання авторитету та якості прецедентного права (*icase-law*) Суду. Досвід роботи Суду у 1999-2004 рр. свідчить, що проведена реформа досягла своєї мети – ефективність діяльності Суду істотно підвищилася. Стрімко зросла кількість ухвалених Судом рішень поряд зі збільшенням кількості поданих до нього заяв. Проте ефективність діяльності Суду поступово знижувалася.

У лютому 2001 р. була створена робоча група, завданням якої став пошук шляхів підвищення ефективності Суду. 13 травня 2004 р. підготовлено текст Протоколу № 14, який, на відміну від Протоколу № 11, не вносив істотних змін до механізму Конвенції: запропоновані зміни більше стосуються функціонування, аніж структури системи. Вони мають на меті надати Суду процесуальні інструменти та гнучкість, необхідні для своєчасного розгляду скарг, що дасть йому змогу зосередитися на найважливіших справах, які потребують всебічного вивчення. Однак протягом тривалого часу набуття чинності Протоколом № 14 було заблоковане, оскільки одна з держав-учасниць Конвенції не здала ратифікаційних грамот депозитарію. Тому 12 травня 2009 р. у Мадриді був прийнятий тимчасовий Протокол № 14 bis (повторний), який дублював положення Протоколу № 14 і стосувався спрощення процедури розгляду заяв Судом, зважаючи на невідкладну потребу змінити певні положення Конвенції для збереження і підвищення ефективності контрольної системи на тривалий період, головним чином у світлі дедалі більшої завантаженості Суду та Комітету Міністрів РЄ. Протокол № 14 bis (повторний) втратив свою чинність після набрання чинності Протоколом № 14.

П'ятий етап: від 1 червня 2010 р. – донині.

Набув чинності Протокол № 14, який запровадив зміни процедури розгляду справ Судом. Незважаючи на це, зараз дуже інтенсивно обговорюється подальше реформування Суду задля посилення ефективності європейського механізму захисту прав людини. Результати таких обговорень втілюються у підсумках конференцій, присвячених майбутньому Суду. Протягом 2010-2012 рр. проведено три таких конференції, підсумки яких викладено у Інтерлакенській, Ізмірській та Брайтонській декларації. В цих документах можна розгледіти намагання подальшого реформування Суду, зважаючи на великий та оригінальний досвід, який накопичувався протягом останніх десятиліть у галузі захисту прав людини. Певна частина цих інновацій знайшла своє відображення у Протоколах № 15 та № 16, ратифікованих Україною у 2017 році.¹

Важливим для розуміння змісту Конвенції, мети її прийняття, є структура цього документу. Конвенція складається з Преамбули, ст. 1 «Зобов'язання додержувати поваги до прав людини»; розділу 1 «Права і свободи», що містить сімнадцять статей; розділу 2 «Європейський суд з прав людини», що містить 32 статті; розділу 3 «Інші положення», що містить вісім статей.

Відповідно до *Преамбули Конвенції*, учасниками цього акта можуть бути держави-члени РЄ, які поділяють мету прийняття Загальної декларації прав людини, а саме «загальне та ефективне визнання і додержання проголошених у ній прав», а також мету РЄ – «досягнення тіснішого єднання між її членами», одним із засобів якого є «забезпечення і розвиток прав людини та основоположних свобод», які об'єднані спільним надбанням «політичних традицій, ідеалів, свободи і верховенства права», а також прагненням «зробити перші кроки для забезпечення колективного гарантування певних прав, проголошених у Загальній декларації [прав людини]». Суд посилається на Преамбулу Конвенції у мотивувальній частині рішення – при обґрунтуванні рішення і тлумаченні положень Конвенції, – оскільки «преамбула до договору створює невід'ємну частину його контексту; більше того, преамбула зазвичай буває корисною для визначення предмета та мети конкретного міжнародно-правового акта при його тлумаченні» (рішення Суду справі «Golder v. the United Kingdom» від 1975 р.). Спираючись на Преамбулу Конвенції, Суд виявив у Конвенції такі права, які безпосередньо в ній не передбачені. Саме на основі Преамбули Конвенції Суд шукає правильно

¹ Про ратифікацію Протоколів № 15 та № 16 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Закон України від 05.10.2017 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 45. Ст. 401.

збалансований підхід до захисту гарантованих прав особи, з одного боку, та захисту загального інтересу – з іншого. Преамбулою визначено зв'язаність Суду принципами політичної демократії і верховенства права. Нагадаємо, що, згідно з положеннями Брайтонської декларації щодо майбутнього Суду, у Преамбулі пропонується також закріпити принципи субсидіарності ролі Суду та свободи розсуду держави.

Стаття 1 Конвенції «Зобов'язання додержувати поваги до прав людини», винесена за межі розділу 1. Вона має суттєве значення для окреслення цілей і завдань, тлумачення та застосування Конвенції. Відповідно до ст. 1 Конвенції «Високі Договірні Сторони гарантують кожному, хто перебуває під їхньою юрисдикцією, права і свободи, визначені в Розділі 1 цієї Конвенції». З цієї норми, на думку А. Абашидзе та К. Алісієвич, випливають такі положення¹:

- 1) учасниками Конвенції можуть бути лише держави;
- 2) держави, котрі ратифікували Конвенцію, взяли на себе зобов'язання забезпечити певні права і свободи. Термін «забезпечити» означає визнання, дотримання, забезпечення реалізації і ефективний захист відповідних прав та свобод;
- 3) Конвенція встановлює не взаємні обов'язки між її державами-учасницями, а певний стандарт у сфері прав і свобод людини, який ці держави зобов'язані гарантувати;
- 4) встановлений Конвенцією каталог прав та свобод гарантується кожному, хто (що) перебуває під юрисдикцією держав-учасниць Конвенції. Термін «кожен» означає, що права та свободи, перелічені в розділі 1 Конвенції, гарантуються будь-якій особі, незалежно від її правового статусу, походження, соціального статусу, віку, дієздатності, статі, раси, кольору шкіри, мови, віросповідання, політичних та інших переконань, національної належності чи належності до національних меншин, майнового статусу чи будь-яких інших ознак. Термін «кожен» включає в себе не лише фізичних осіб, а й неурядові організації, незалежно від наявності чи відсутності у них статусу юридичної особи;
- 5) держава забезпечує права та свободи, закріплені в Конвенції, лише у межах своєї територіальної юрисдикції. Проте, відповідно до ч. 1 ст. 56 Конвенції, будь-яка держава може при ратифікації або будь-коли після цього заявити шляхом повідомлення Генеральному секретареві РС про те, що дія цієї Конвенції поширюється, з урахуванням ч. 4 цієї статті, на всі чи деякі з територій, за міжнародні відносини яких вона є відповідальною. У деяких ситуаціях в поняття території, що знахо-

¹ Абашидзе А. Х., Алісієвич Е. С. Право Совета Европы. Конвенция о защите прав человека и основных свобод: Учебное пособие. М.: Междунар. отношения, 2007. С. 33-61.

дяться під юрисдикцією держави, входить і територія, яка фактично контролюється державою (див. рішення Суду у справі «Plăcu and Others v. Moldova and Russia» від 04.07.2000 р.);

б) держава забезпечує лише ті права і свободи, які перелічені в розділі 1 «Права та свободи». Каталог прав, що гарантуються, був істотно розширений за допомогою протоколів до Конвенції, які доповнили встановлений Конвенцією перелік правом на захист власності, правом на освіту та багатьма іншими. Протоколи є невід'ємною частиною Конвенції, проте ратифікація Конвенції не означає автоматичну ратифікацію державою усіх чинних Протоколів, тому для кожної держави каталог прав та свобод, закріплений у розділі 1 Конвенції, доповнюється певними правами та свободами.

Розділ 1 «Права та свободи» визначає перелік прав та свобод, котрі гарантуються Конвенцією, в тому числі і право на життя (ст. 2 Конвенції), право на заборону катувань (ст. 3 Конвенції), право на свободу та особисту недоторканність (ст. 5 Конвенції) та ін. При цьому структура конвенційної статті побудована таким чином, що в неї може бути закріплено декілька прав. Наприклад, ст. 8 Конвенції гарантує право на повагу до приватного життя, право на повагу до сімейного життя, право на повагу житла і право на повагу кореспонденції. Каталог прав і свобод людини, закріплений у Конвенції, доповнюють права та свободи, передбачені в Протоколах до Конвенції. Коло прав та свобод, які закріплені у Конвенції та Протоколах до неї, є вичерпним і не підлягає розширеному тлумаченню.

Розділ 2 «Європейський суд з прав людини» присвячено створеному на основі Конвенції контрольному органу – Суду, який виконує три основні функції: розглядає індивідуальні та міждержавні заяви, які подаються у зв'язку з порушенням прав та свобод, передбачених Конвенцією та Протоколами до неї; тлумачить і застосовує положення Конвенції та Протоколів до неї до обставин скарг, що розглядаються; готує консультативні висновки на запит Комітету Міністрів РЄ. У цьому розділі визначено структуру, організацію діяльності, компетенцію Суду, процедуру звернення до Суду та порядок розгляду заяв. Розділ 2 Конвенції був змінений Протоколами № 2, 3, 5, 8, 9 і 10, а згодом і Протоколом № 11, з набуттям чинності якого попередні протоколи втратили чинність. Положення розділу 2 суттєво змінені Протоколом № 14, який імплементовано в текст Конвенції.

Суттєвим доповненням до розділу 2 Конвенції у частині організації діяльності Суду та процедури розгляду заяв є Регламент Суду, у якому докладно регулюється процедура розгляду заяв Судом, по-

вноваження та процедура діяльності структурних підрозділів Суду та інші процесуальні питання. Регламент є доволі динамічним документом і дуже часто змінюється і доповнюється Судом. Остання редакція Регламенту Суду завжди доступна на сайті Суду англійською та французькою мовами.

У розділі 3 «Інші положення» об'єднано статті, присвячені дії Конвенції в просторі, застереженням до Конвенції, підписанню, ратифікації та денонсації Конвенції та деяким іншим питанням. Відповідно до положень цього розділу, Конвенція прийнята англійською та французькою мовами, причому обидва тексти мають однакову юридичну силу і є в одному примірнику, який зберігається в архіві РЄ. Генеральний секретар РЄ скеровує завірени копії тексту Конвенції кожній державі, яка її підписала.

Практика застосування у подальшому Конвенції засвідчила, що двомовність цього акту у деяких випадках може створювати певні проблеми у його тлумаченні, зокрема лінгвістичним способом. Хоча рівень ідентичності англійського і французького текстів Конвенції є достатньо високим, окремі невідповідності, техніко-юридичні недоліки були виявлені у процесі правозастосовної діяльності Суду. Наявність таких недоліків пояснюється тим, що Конвенцію приймали у стислі строки, зміни в проекти вносили різними мовами, причому деякі з таких змін були прийняті в останній момент. Цим, мабуть, і пояснюється те, що у французькому тексті Конвенції формула «передбачено законом» звучить однаково («prevue par la loi»), тоді як в англійському тексті для позначення цієї формули використано два різні терміни-сполучення («prescribed by law» та «in accordance by law»). Протилежною є ситуація щодо формулювання ч. 2 і ч. 3 ст. 5 Конвенції: в англійському тексті використано одне й те саме слово «promptly» («негайно»), тоді як у французькому у ч. 2 ст. 5 вказано «le plus court délai» («у найбільш стислий строк»), а в ч. 3 – «aussitôt» («негайно»). При застосуванні ст. 5 Конвенції Суд провів семантичний аналіз для з'ясування того, який саме термін – французький «aussitôt» («негайно») чи англійський «promptly» («негайно») – юридично більше відповідає вимозі «невідкладності» у розумінні ст. 5 Конвенції.

Розходження у текстах Конвенції ускладнюються ще й тим, що англійське право і французьке право належать до різних правових систем, які мають суттєві відмінності, що впливає на понятійний апарат та юридичну термінологію. Так, термін «possession», що використовується у ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції, де йдеться про користування майном, не відповідає французькому «biens», який є ширшим за значенням.

У всіх неоднозначних з позицій лінгвістики ситуаціях Суд керу-

ється формулою, що впливає з ч. 4 ст. 33 Віденської конвенції про право міжнародних договорів: «маючи два аутентичні варіанти нормовстановлюючого договору, які не є цілком ідентичними, Суд повинен дати їм тлумачення, яке б їх зближувало, наскільки це можливо, і було би прийнятним для досягнення цілей Конвенції».

Усі держави-учасниці Конвенції здійснили офіційний переклад Конвенції державною мовою. В Україні ситуація склалася таким чином, що офіційний переклад Конвенції, який був додатком до відповідного закону про ратифікацію зараз втратив чинність. Натомість, у 2006 р. Міністерство закордонних справ України удосконалило цей переклад, опублікувавши його в офіційних джерелах. Тому, незважаючи на те, що парламент України ратифікував Конвенцію у перекладі 1998 р., нині вона є чинною у перекладі 2006 р. В результаті зміни перекладів змінився не лише текст Конвенції, але і її офіційна назва: «Конвенція про захист прав людини і основних свобод» перетворилася на «Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод». Саме остання назва фігурує в Законі України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» 2006 року.

Норми Конвенції та Протоколів до неї становлять конвенційну систему захисту прав людини. В. Туманов поділяє ці норми на матеріальні та організаційно-процесуальні¹. Організаційні норми передбачають утворення, порядок формування та внутрішню структуру Суду. До організаційних норм тяжіють і процесуальні норми, які визначають основні аспекти процедури розгляду справ Судом, процесуальні права та обов'язки учасників процесу, процесуальні форми правозастосовної діяльності палат Суду тощо. Організаційно-процесуальні норми деталізуються в Регламенті Суду, який, відповідно до ст. 26 Конвенції, приймає сам Суд.

Матеріальні норми містяться переважно в розділі 1 Конвенції та Протоколах № № 1, 4, 6, 7, 12, 13, у яких визначено перелік гарантованих прав і свобод людини. Крім того, важливі матеріально-правові положення містяться в інших статтях Конвенції, наприклад, у ст. 1, про яку йшлося вище. При цьому, відповідно до вимог ст. 53 Конвенції в редакції Протоколу № 11 (колишня ст. 60 Конвенції), «ніщо в цій Конвенції не може тлумачитись як таке, що обмежує або порушує будь-які права людини та основні свободи, які можуть гарантуватися законами будь-якої Високої Договірної Сторони або будь-якою іншою угодою, стороною якої вона є».

¹ Туманов В. А. Европейский суд по правам человека. Очерк организации и деятельности. М.: Норма, 2001. С. 1-15.

На думку В. Туманова, в аспекті класифікації юридичних норм у загальній теорії права норми Конвенції можна віднести до правоохоронних норм, але не в розумінні каральних норм кримінально-правового характеру, а у значно ширшому розумінні. Це норми, котрі гарантують і в цьому розумінні охороняють права людини, передбачені Конвенцією, у випадках, коли це не вдалося зробити у рамках національного правопорядку.

Деякі з цих прав охороняються шляхом встановлення прямих заборон, а саме: заборона жорстокого поводження, заборона примусової праці, заборона зловживання правами. Більшість матеріально-правових норм Конвенції по суті також мають характер заборони, але опосередкованої заборони, що має вираз у вказівки на конкретні права, захист яких гарантується Конвенцією. При цьому ці статті, як правило, містять другу частину, яка передбачає можливі обмеження таких прав державними органами, якщо такі обмеження встановлені законом та є необхідними в демократичному суспільстві. Найменшу кількість можливих обмежень передбачено у ст. 9 Конвенції (свобода думки, совісті і релігії), тоді як найбільшу кількість обмежень передбачено стосовно ст. 10 Конвенції, що пов'язана з діяльністю ЗМІ.

Нормативно-правові приписи Конвенції містять два елементи юридичного складу норми права: норму-гіпотезу та диспозицію. Санкція за невиконання цих нормативно-правових приписів є загальною – у разі порушення Конвенції Суд має право призначити потерпілій стороні грошову компенсацію, яку держава-відповідач повинна виплатити протягом трьох місяців. Суд, залежно від особливостей певної справи, може також визначити заходи індивідуального та/чи загального характеру, які підлягають виконанню поряд з виплатою справедливого відшкодування.

Проте поділ норм Конвенції на матеріальні та організаційно-процесуальні видається не зовсім досконалим з огляду на те, що не всі норми, які віднесені до матеріальних, мають справді матеріальний характер. Йдеться, зокрема, про ст. 6 Конвенції «Право на справедливий суд» та ст. 13 «Право на ефективний засіб юридичного захисту», які за традиційною для загальної теорії права класифікацією юридичних норм є процесуальними нормами за критерієм характеру врегульованих суспільних відносин. Звідси випливає, що матеріальні норми Конвенції можуть передбачати як матеріальні, так і процесуальні права.

Протоколи до Конвенції. Первинний текст Конвенції був істотно змінений і доповнений п'ятнадцятьма Протоколами, котрі є невід'ємною частиною Конвенції. Протоколи №№2, 3, 5, 8, 9, 10, 11, 14, 14bis стосуються організації діяльності Суду і процедури розгляду заяв.

Протоколи №№2, 3, 5, 8, 9, 10 втратили юридичну силу з набуттям чинності Протоколу № 11. Тимчасовий Протокол № 14 bis (повторний) втратив юридичну силу у зв'язку з набуттям чинності Протоколу № 14. Протоколи № 1, 4, 6, 7, 12 і 13 розширюють каталог прав та свобод, що гарантуються Конвенцією.

Протокол № 1 (Перший протокол) до Конвенції поширив міжнародно-правові гарантії захисту на такі права: ст. 1 – право власності; ст. 2 – право на освіту; ст. 3 – право на вільні вибори. Цей протокол підписано 20 березня 1952 р. в Парижі. Він діє в редакції Протоколу № 11 до Конвенції.

Протокол № 4 до Конвенції, який гарантує деякі права і свободи, не передбачені в Конвенції та у Протоколі № 1 до неї, підписаний 16 вересня 1963 р. в Страсбурзі і діє в редакції Протоколу № 11 до Конвенції. Протокол № 4 доповнює положення Конвенції наступними правами: ст. 1 – заборона ув'язнення за борги; ст. 2 – свобода пересування; ст. 3 – заборона вислання громадянина; ст. 4 – заборона колективного вислання іноземців.

Протокол № 6 до Конвенції, який стосується скасування смертної кари, підписаний 28 квітня 1983 р. в Страсбурзі, діє в редакції Протоколу №11. Він встановлює заборону на застосування смертної кари державами-учасницями Конвенції. Водночас зазначений протокол передбачає винятки з цього правила. Відповідно до ст. 2 цього Протоколу, держава може передбачити у своєму законодавстві смертну кару за діяння, вчинені під час війни чи неминучої загрози війни. Держави, котрі ратифікували Протокол № 6, не можуть скористатися своїм правом на дерогацію положень Протоколу, а також подавати щодо нього застереження або заяви про тлумачення.

Протокол № 7 до Конвенції підписано 22 листопада 1984 р. у Страсбурзі. Він діє в редакції Протоколу № 11. Протокол передбачає процедурні гарантії, які стосуються вислання іноземців (ст. 1), гарантує право на оскарження вироків у кримінальних справах (ст. 2), відшкодування у разі судової помилки (ст. 3), право не бути притягнутим до суду або покараним двічі (ст. 4); рівноправність кожного з подружжя (ст. 5).

Протокол № 11 до Конвенції «Про реорганізацію контрольного механізму, створеного відповідно до Конвенції» підписано 11 травня 1994 р. у Страсбурзі. Він вносить суттєві зміни в організацію контрольного механізму Конвенції.

Протокол № 12 до Конвенції, підписаний 4 листопада 2000 р. у Римі, закріплює загальну заборону дискримінації. Цей протокол набув

чинності 1 квітня 2005 р.

Протокол № 13 підписано 3 травня 2002 р. у Вільнюсі. У ньому встановлюється загальна заборона застосування смертної кари. Ця заборона не підлягає жодним виняткам і не може бути порушена за жодних, навіть надзвичайних, обставин. Протокол набув чинності 1 липня 2003 р.

Протокол № 14 до Конвенції «Про посилення контрольної функції Конвенції», підписаний 13 травня 2004 р. у Страсбурзі, вносить зміни у вимоги до заяв до Суду та у процедуру розгляду заяв. Зважаючи на те що потік звернень до Суду продовжував неухильно зростати, керуючись принципом «справедливість із затримкою – жодної справедливості», Рада Європи створила робочу групу для пошуку шляхів покращення ефективності ЄС з ПЛ. Результатом цієї роботи стали поправки до Європейської конвенції з прав людини, сконцентровані у Протоколі № 14. Цей новий протокол, що вимагає загальної ратифікації всіма державами-членами Ради Європи для вступу його в силу, запроваджує ряд змін, основними серед яких є:

- одноособовий суддя може приймати рішення щодо прийнятності скарги;
- строк повноважень судді Суду збільшено до дев'яти років без права на переобрання;
- якщо справа в значній мірі є подібною до тих, які вже раніше розглядалися ЄС з ПЛ, і виникає по суті через те, що держава-член не змінює своє національне законодавство з метою корегування питань, що вже раніше порушувалися в попередніх рішеннях, справа може бути розглянута трьома суддями, а не Палатою із семи суддів;
- справа визнається неприйнятною, якщо вважається, що позивач не зазнав «суттєвої шкоди». Проте, це правило не є суворим;
- держава-учасник може постати перед ЄС з ПЛ за позовом Комітету Міністрів, якщо держава відмовляється виконати рішення, винесене не на її користь;
- Комітет Міністрів може звернутися до ЄС з ПЛ за «інтерпретацією» рішення, щоб посприяти визначенню найкращого шляху для його виконання державою-членом.

01 серпня 2018 року набрав чинності *Протокол № 16* до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Основною новацією Протоколу є забезпечення можливості найвищим судовим установам країни (в Україні це – Верховний Суд) звертатися до ЄСПЛ щодо надання консультативних висновків з принципових питань, які стосуються тлумачення або застосування прав і свобод, визначених Конвенцією або

протоколами до неї.

Отже, Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод є одним з перших міжнародних договорів в області прав людини. Європейська конвенція передбачає обсяг громадянських і політичних прав та основних свобод, який є мінімальним для правової демократичної держави. Однак цей перелік постійно розширюється і доповнюється новими міжнародно-правовими документами. Додаткові протоколи до Конвенції включили в систему європейського захисту практично увесь перелік громадянських і політичних прав, що зробило її зміст в цілому аналогічним Пакту про громадянські і політичні права при більшій конкретизації ряду прав і свобод та можливих правомірних обмежень. На сьогодні прийнято 16 протоколів, що стосуються ряду прав і свобод, а також процедурних питань і реформування Європейського суду з прав людини. Учасниками Європейської конвенції (і протоколів до неї) можуть бути тільки держави-члени Ради Європи.

3.2. Рада Європи та інші органи у механізмі міжнародного захисту прав людини

У другій половині ХХ століття в європейській практиці сформувалася досить ефективна система законодавчого і судового захисту прав людини. У 1949 році була створена *Рада Європи*, яка є на сьогодні однією з найбільш авторитетних і представницьких міжурядових організацій європейського континенту.

Статут Ради Європи був підписаний 5 травня 1949 року, і на той момент до складу організації входили 10 держав. Станом на квітень 2020 року вона об'єднує 47 європейських держав, в тому числі більшість держав Центральної та Східної Європи. Статус незалежних спостерігачів у міждержавних структурах Ради Європи мають Канада, США, Японія, Мексика, Ізраїль, Ватикан.

Рада Європи як міждержавна (міжурядова) регіональна організація була створена для забезпечення процесів політичної інтеграції, сприяння економічному та соціальному розвитку, розвитку культури, науки та управління, а також для підтримання і подальшої реалізації прав людини і фундаментальних свобод в повоєнній Європі. Засновники Ради прагнули створити об'єднання держав, що беруть на себе зобов'язання дотримуватися принципів свободи особистості, політичної волі та верховенства права, на яких ґрунтується будь-яка справжня демократія. Відповідно до ст. 3 Статуту Ради Європи «кожен член Ради Європи визнає

принцип верховенства права і принцип, в силу якого кожна людина, що знаходиться під її юрисдикцією, користується правами і основоположними свободами».

У Статутних документах Ради Європи зафіксовані такі основні її завдання:

– захист та зміцнення плюралістичної демократії та прав людини, сприяння усвідомленню та розвитку європейської культурної самобутності;

– пошук спільних шляхів вирішення соціальних проблем (зокрема таких, як національні меншини, ксенофобія, релігійна, расова, етнічна нетерпимість, захист оточуючого середовища, біоетика, СНІД, наркоманія тощо);

– надання допомоги країнам Центральної та Східної Європи у проведенні та активізації політичних, законодавчих і конституційних реформ;

– широка політична та правова діяльність, уніфікація європейського законодавства, прийняття конвенцій, що мають обов'язковий характер для держав, що входять до Ради Європи.

Ці завдання забезпечують досягнення мети організації. Мета Ради Європи зафіксована у ст. 1 її Статуту і передбачає «досягнення більшого єднання між її членами для збереження та втілення у життя ідеалів і принципів, які є їхнім спільним надбанням, а також сприяння їхньому економічному та соціальному прогресу»¹. Статут Ради Європи уточнює, що ці цілі будуть досягатися в тому числі і шляхом укладення міжнародно-правових договорів (конвенцій та угод).

Пропозиція щодо членства у Раді Європи, а в окремих випадках – асоційованого членства (у консультативній асамблеї) надходить від Комітету Міністрів лише тій європейській державі, яка вважається здатною і має бажання дотримуватися основних принципів Ради Європи.

Держави-члени Ради Європи трансформували основні принципи Загальної декларації прав людини 1948 року в юридичні зобов'язання через створення ефективної системи міжнародних судових гарантій прав людини. А тому головним пріоритетом у роботі Ради Європи є захист прав та основних свобод людини у державах-учасниках. Реалізація цього одного з основних завдань Ради Європи здійснюється в 4-х основних напрямках:

– зміцнення європейської солідарності (гарантуючи при цьому

¹ Збірка договорів Ради Європи (Українська версія). К.: Парламентське видавництво, 2000. С. 12

повагу до особи, її свобод, соціальних економічних і культурних прав шляхом створення ефективних систем контролю та захисту);

- виявлення нових загроз порушення прав людини та приниження людської гідності;

- привернення уваги громадськості до значимості прав людини;

- заохочення щодо вивчення проблем прав людини в школах, вищих навчальних закладах та серед професійних груп (юристи, службовці, персонал виправних закладів тощо).

Можна припустити, що відповідно до цілей, визначених Статутом, Рада Європи виконує три *основні функції*: 1) політичну – захист демократії, прав і свобод людини, забезпечення верховенства права; 2) культурну – примноження європейської культурної спадщини; 3) соціальну – забезпечення реалізації основних потреб соціально-економічних прав. Головним досягненням у роботі Ради Європи є створення ефективної системи європейського права у галузі прав людини, забезпечення правового регулювання поведінки держав у цій галузі. Хоча Рада Європи виконує також і роль кредитної організації, в її межах функціонує Банк соціального розвитку Ради Європи (первинна назва – Фонд соціального розвитку).

Робота Ради Європи ведеться на міжурядовому, міжпарламентському рівнях, через місцеві органи самоврядування та неурядові організації. Мета Ради Європи досягається за допомогою її органів шляхом розгляду питань, що становлять спільний інтерес; укладання угод та здійснення спільних заходів в економічній, соціальній, культурній, науковій, правовій та адміністративній галузях, а також в галузі захисту та подальшого здійснення прав і основних свобод людини.

Стаття 10 Статуту Ради Європи визначала, що *головними органами* Ради Європи є Комітет Міністрів і Консультативна асамблея (нині Парламентська Асамблея), роботу яких забезпечує Секретаріат. У межах Ради Європи сьогодні функціонує Конгрес місцевих і регіональних органів влади Європи; Європейська комісія за демократію через право («Венеціанська комісія»), Європейський суд з прав людини, Європейський центр молоді та інші органи. Важливим наслідком географічного розширення Ради Європи стало встановлення загальноєвропейської системи, а це, в свою чергу, вплинуло на політичний, фінансовий, кадровий аспект функціонування організації.

У 1997 році глави держав і урядів країн-членів Ради Європи доручили Комітету Міністрів провести необхідні реформи для адаптації Ради до нових завдань і збільшеного складу. У 1998 році у доповіді «За Європу без розмежувальних ліній» Комітет Міністрів рекомендував

удосконалення таких напрямків діяльності Ради, як невійськові аспекти безпеки, сприяння демократичній стабільності, посилення режиму спостереження (моніторингу) за виконанням зобов'язань державами-членами. Крім названої доповіді, створений Комітетом Міністрів, Комітет мудреців, що складався з 10 відомих європейських діячів, вніс також пропозиції щодо удосконалення структури, насамперед, – Секретаріату Ради та його кадрової політики.

Таким чином, «внутрішня» реформа Ради Європи мала на меті оптимізацію роботи її структур, перегляд основних програм; кадрові зміни, пошук додаткових засобів для фінансування заходів Ради, налагодження взаємодії між її органами тощо. В свою чергу, «зовнішня» реформа потребує покращення відносин з Євросоюзом, ОБСЄ, НАТО та іншими європейськими міжнародними організаціями, визначення місця Ради Європи у регіональній системі співробітництва, активної взаємодії з парламентами держав-учасниць тощо.

Важливим етапом у розвитку Ради Європи стало розробка та впровадження програм співробітництва та надання допомоги країнам Центральної і Східної Європи щодо проведення політики, відкритої для нових демократичних держав Центральної і Східної Європи, на основі її принципів, цінностей і досягнень у галузі плюралістичної демократії, захисту прав людини та побудови правової держави. Ці програми, засновані на досягненнях міжурядового співробітництва у Раді Європи, можуть бути не тільки довідниковим матеріалом, а й моделлю (як за структурою, так і механізмами) такого співробітництва. Метою програм є зміцнення, активізація та прискорення процесів демократичного реформування цих держав, а також сприяння їх поступовій та гармонійній інтеграції з Радою Європи та державами-учасницями, участі їх у процесах та формах європейського співробітництва.

За більш ніж 50-річний період функціонування Ради Європи сформувалася її своєрідна правова система. В основі формування правової системи Ради Європи є загальноєвропейські закономірності розвитку, інтеграційні та інші процеси, пов'язані з впровадженням у практику ідеї «єдиної стабільної Європи». Фундаментом європейської правової системи стали загальні принципи права, відомі ще з часів Стародавнього Риму.

У зв'язку з тим, що предметом регулювання у праві Ради Європи є дотримання прав і свобод людини, суб'єктом міжнародного права, згідно з правовими актами Ради, є людина (громадянин певної держави,

права якого порушені)¹. Поряд з цим, забезпечення належної взаємодії між елементами (суб'єктами) правової системи з метою досягнення належного правопорядку у галузі забезпечення прав людини покладається на Раду Європи як міждержавну організацію. Основою правосуб'єктності Ради Європи є її Статут (установчий документ, що закріплює міжнародно-правовий статус). Реалізація правового статусу Ради Європи здійснюється через утворювані нею органи, які виконують правотворчі, правозастосовні, правотлумачувальні функції.

Вищим органом Ради Європи є *Комітет Міністрів* (керівний та директивний орган), який складається з міністрів закордонних справ держав-учасниць. Він обговорює політичні аспекти співробітництва (за виключенням питань оборони), виробляє програму діяльності Ради Європи, затверджує її, а також бюджет Ради Європи, розглядає рекомендації Парламентської асамблеї та інших органів і приймає рішення. Правотворчі функції Комітету Міністрів полягають у прийнятті рекомендацій урядам держав-учасниць, що мають зобов'язуючу силу тільки стосовно держав, які їх ратифікували. Комітет Міністрів може робити запити до урядів держав-учасниць про хід виконання таких рекомендацій.

У випадках серйозних порушень Комітет може призупинити право держави-учасниці на представництво у Раді Європи, просити вийти її з Ради або виключити таку державу. Комітет здійснює нагляд за імплементацією державами-учасницями конвенцій та угод, наглядає за дотриманням державами рішень Європейського суду з прав людини. Діяльність Комітету Міністрів спрямована на виконання рішень страсбурзької зустрічі 1997 року, зокрема щодо удосконалення механізму контролю за дотриманням прав людини у державах-учасницях. Комітет Міністрів приймає також декларації та резолюції з актуальних політичних питань та міжнародних проблем, часом його рішення є основою для європейських конвенцій та угод (які після ратифікації набувають юридичної сили).

Згідно зі ст. 15 Статуту Ради Європи Комітет Міністрів «розглядає заходи, що спрямовані на досягнення мети Ради Європи, включаючи укладення конвенцій або угод та вироблення урядами єдиної політики щодо конкретних питань». Стосовно всіх питань, що мають відношення до внутрішньої організації та процедур Ради Європи, то Комітет Міністрів приймає обов'язкові до виконання рішення.

Різнманітні рішення Комітет Міністрів приймає на основі рекомендацій Парламентської Асамблеї та Конгресу Місцевих та Регіональ-

¹ Луць Л. А. Сучасні правові системи світу. Навчальний посібник. Львів: юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2003. С. 223.

них влад, пропозицій міжурядових комітетів, а також конференцій галузевих міністрів. Переважаюча кількість рішень приймається більшістю у 2/3 від загальної кількості поданих голосів, а деякі важливі рішення, такі як рекомендації для урядів – одногосно. Все це свідчить про демократичний характер цих процедур.

Ще одним із основних органів Ради Європи є *Парламентська Асамблея*, яка виконує дорадчі функції. Парламентська Асамблея (ПАРЄ) складається з представників національних парламентів. Число представників (286 членів Асамблеї та 286 їхніх заступників з числа парламентарів кожної країни) коливається від 2 до 18 в залежності від чисельності населення, що має відображати представництво основних політичних партій у національному парламенті. В Асамблею входять п'ять політичних груп: група соціалістів, група європейської народної партії, група європейських демократів, група лібералів, демократів і реформаторів та група об'єднаних європейських лівих сил. Деякі парламентарі не належать до жодної політичної партії.

Згідно зі ст. 22 Статуту Ради Європи, Асамблея є дорадчим органом, що обговорює відповідні питання у межах своєї компетенції і передає свої висновки Комітету Міністрів у формі рекомендацій. Парламентська Асамблея приймає резолюції та інші документи, які визначають основні, загальні напрямки діяльності Комітету Міністрів, національних урядів, парламентів та політичних партій; розробляє різноманітні міжнародні договори – європейські конвенції, які сприяють формуванню основи європейської нормативно-правової системи. Документи ПАРЄ не мають обов'язкової сили, але ними керуються у своїй діяльності Комітет Міністрів, національні уряди, парламенти, партії.

У сучасних умовах перед ПАРЄ стоїть унікальне завдання: сприяти інтеграції країн Центральної та Східної Європи з демократичними європейськими державами, а також ефективному співробітництву парламентарів всіх країн Європи. Виконанню цього завдання сприяло затвердження статусу «спеціально запрошеного» з метою надання можливості парламентським делегаціям країн Центральної та Східної Європи, що стали на шлях плюралістичної демократії, брати участь у пленарних засіданнях Асамблеї та в роботі її комітетів за їх запрошенням. Контакти та обміни, що встановлювалися і встановлюються, були спрямовані на сприяння процесу демократизації у цих країнах з метою їх вступу до Ради Європи.

Для здійснення функцій ПАРЄ у період між сесіями формується *Постійна комісія*, на початку кожної чергової сесії створюється ряд загальних комісій.

В ході роботи кожної сесії обговорюються актуальні міжнародні проблеми, в обговоренні яких беруть участь як відомі політичні діячі, так і представники різних міжнародних організацій. Асамблея регулярно організовує конференції, колоквиуми, публічні парламентські слухання з важливих проблем сучасності, які проходять у формі діалогу між парламентарями і спеціалістами. Наприклад, «Страсбурзькі конференції», метою яких є вивчення шляхів вдосконалення та зміцнення демократії у всьому світі.

Крім названих повноважень, Парламентська Асамблея обирає зі складу своїх членів *Голову та секретаря Асамблеї, Генерального Секретаря Ради Європи, його заступника, суддів Європейського суду з прав людини.*

Робота Парламентської Асамблеї готується спеціальними комітетами, що здійснюють свої повноваження у таких напрямках, як: політичні питання; юридичні питання та права людини; соціальні питання; охорони здоров'я і сім'ї; культури та освіти; навколишнього середовища; облаштування територій та місцевої влади; науки і техніки; сільського господарства і розвитку сільської місцевості; економічні питання та питання розвитку; відносини з європейськими державами, які не є учасницями; міграції та біженців; зв'язків з парламентами та громадськістю.

Останнім часом Рада Європи підвищила увагу до діяльності місцевих владних структур. 3 червня 1994 року почав свою роботу Конгрес місцевих та регіональних влад Європи – Консультативний орган, що представляє місцеві та регіональні органи самоврядування. До складу Конгресу входить 324 постійних члена та 324 їхніх заступника, які представляють терміном до 4 років понад 200 тисяч органів місцевих та регіональних влад 47 держав-членів РЄ, включаючи й Україну. Члени делегацій є обраними представниками та мають мандат виборців у місцевих чи регіональних органах влади, або несуть політичну відповідальність перед напрямку обраними радами. Склад кожної делегації КМРВ формується з урахуванням принципів чесного політичного, географічного та гендерного представництва.

Конгрес має дві палати: Палату місцевих влад і Палату регіонів. Поточну діяльність організації забезпечує *Постійний Комітет*, а також спеціальні робочі групи з різних проблем, що виникають на місцевому рівні. Рекомендації Конгресу надсилаються Парламентській Асамблеї та Комітету Міністрів, а рішення та інші документи мають лише інформативний характер. Конгрес бере участь у підготовці або затверджує проекти ряду конвенцій. Наприклад, затвердження проекту конвенції про

розвиток міжтериторіального співробітництва між місцевими владами.

Головною метою функціонування Конгресу є забезпечення участі місцевих та регіональних влад у процесі об'єднання Європи та в роботі Ради Європи. Одним із пріоритетних завдань є сприяння розвитку демократії на місцях і в регіонах та зміцнення транскордонного і міжрегіонального співробітництва у Європі. Конгрес розглядає всі політичні та інші питання, що виникають у місцевих та регіональних влад, аналізує здійснення державами-учасницями принципів місцевої демократії, що зафіксовані в Європейській Хартії про місцеве самоврядування.

Уповноважений з прав людини РЄ – є незалежною і неупередженою несудовою установою, що створена у 1999 році Радою Європи з метою підвищення обізнаності та поваги прав людини в 47 державах-членах. Основні завдання Уповноваженого з прав людини викладені в Резолюції (99) 50 на Комісара Ради Європи з прав людини. Відповідно до цієї резолюції, Комісар уповноважений:

- ✓ сприяти ефективному дотриманню прав людини, а також надавати допомогу державам-членам у здійсненні стандартів Ради Європи у галузі прав людини;
- ✓ просувати освіту з прав людини в інформаційний простір держав-членів РЄ;
- ✓ виявляти можливі недоліки в законодавстві та правозастосовній практиці щодо прав людини;
- ✓ допомагати в діяльності національних омбудсменів, установ та інших структур у галузі прав людини;
- ✓ надавати поради та інформацію із захисту прав людини в регіоні.

Основна увага в роботі Уповноваженого зосереджена на стимулюванні заходів з реформи для досягнення відчутного поліпшення в області заохочення та захисту прав людини. Управління Уповноваженого не може діяти за індивідуальними скаргами, але комісар може робити висновки і вживати більш широкі ініціативи на основі достовірної інформації про порушення прав людини. Комісар співпрацює з широким колом міжнародних і національних інститутів, активно застосовує механізми моніторингу прав людини. Найбільш важливі міжурядові партнери Управління включають Організацію Об'єднаних Націй та її спеціалізовані відділення, Європейський Союз і ОБСЄ. Крім того, Бюро тісно співпрацює з НУО провідних правозахисних університетів і мозкових центрів.

Діяльність Уповноваженого зосереджена на трьох основних, тісно пов'язаних з нею областях:

- ✓ діалог з державою, національними органами та громадянським суспільством;
- ✓ систематичні тематичні звітності та консультування з питань прав людини;
- ✓ заходи щодо підвищення поінформованості з питань прав людини.

Уповноважений здійснює відвідування всіх країн-членів для моніторингу та оцінки ситуації в області прав людини. В ході таких візитів, він зустрічається з вищими представниками уряду, парламенту, судової системи, громадянського суспільства і національних правозахисних структур. Він також спілкується зі звичайними людьми з метою виявлення проблем в області прав людини, а також відвідує місця, що мають відношення до прав людини, в тому числі в тюрмах, психіатричних лікарнях, центрах для осіб, які шукають притулку, шкіл, дитячих будинків та селищ. За підсумками візитів складається звіт або лист, який може бути адресовано владі відповідної країни, і який містить оцінку ситуації в області прав людини, а також рекомендації про те, як подолати недоліки в законодавстві і на практиці. Уповноважений також має право втручатися в якості третьої сторони в роботу Європейського суду з прав людини або шляхом подання письмової інформації або безпосередньої участі в його засіданнях.

Комісар також проводить тематичну роботу з питань, що мають центральне значення для захисту прав людини в Європі. Він надає консультації та інформацію щодо запобігання порушень прав людини на основі окремих думок, тематичних документів та звітів. Уповноважений сприяє підвищенню інформованості про права людини в державах-членах шляхом організації та участі в семінарах та заходах з різних тем в області прав людини. Уповноважений знаходиться у постійному діалозі з урядами, організаціями громадянського суспільства та освітніми установами з метою підвищення інформованості громадськості про стандарти в області прав людини. Крім того, він вносить свій внесок в дискусії і роздуми про поточні і важливі питання у галузі прав людини шляхом контактів із засобами масової інформації, публікації періодичних статей та тематичних документів. В рамках відвідин країн, тематичної роботи і заходів щодо підвищення обізнаності, Уповноважений приділяє особливу увагу захисту правозахисників і бере участь в тісній співпраці з іншими органами Ради Європи та з широким колом міжнародних інститутів.

Радою Європи розробляються та приймаються загальноєвропейські конвенції з різних питань співробітництва (понад 170), але стосують-

ся вони, у першу чергу, захисту прав людини. І хоча конвенція є видом міжнародно-правового договору, вона, на відміну від двосторонніх договорів, охоплює більш широке коло відносин та суб'єктів, є більш ефективною та економічною. Водночас приписи мають абстрактний, декларативний характер, що не забезпечує однозначності у розумінні змісту, потребує його інтерпретації, в чому і залежить від судової діяльності.

Чільне місце серед міжнародно-правових угод та інших правових актів, що створені у правовій системі Ради Європи, займає Європейська конвенція про захист прав і основоположних свобод людини 1950 р., так як саме вона започаткувала ефективний механізм захисту прав людини. У діючій редакції 1998 року Конвенція (1950 р.) є невеликим за обсягом документом, що включає Преамбулу та 59 статей. Основний текст Конвенції доповнюють протоколи, які, на думку Європейського суду з прав людини, «складають єдине ціле».

Таким чином, головною функцією Ради Європи є цілісна належно впорядкована за допомогою міжнародно-правових норм і принципів стійка взаємодія суб'єктів міжнародного права, що ефективно забезпечує досягнення правопорядку у галузі захисту прав людини та інших, визначених її Статутом, сферах європейського правового простору. Рада Європи з початку свого існування сприяла реалізації ідеї європейської єдності, була важливою формою європейської правової інтеграції. Наступним кроком до реалізації цієї ідеї стало утворення Європейського Союзу.

Організація з безпеки і співробітництва в Європі – є наймолодшою але в той же час найбільшою у світі регіональною організацією, що займається проблемами безпеки, вона володіє найбільш великим потенціалом у сфері підтримання стабільності. Історія створення ОБСЄ бере свій початок з підписання 1 серпня 1975 р. 33 державами Європи, а також США і Канадою в Гельсінкі Заключного акту Наради з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ). Цей документ, вироблений на основі інтенсивних трирічних консультацій, отримав назву «10 заповідей розрядки». «Заповіді» включали в себе положення про повагу суверенітету, непорушності кордонів, відмови від використання сили при вирішенні конфліктів, визнання територіальної цілісності і права народів на самовизначення, невтручання одних країн у внутрішні справи інших, повага прав людини і свобод, співпраця між державами і дотримання міжнародних законів.

З тих пір процес розрядки і вироблення загального напрямку для вирішення проблем континенту повільно розвивався, що виразилося у проведенні ряду зустрічей представників держав-учасників гельсінсько-

го наради. Було очевидно, що механізм, розроблений на основі «10 заповідей», підписаних країнами, підходив для цього більше, ніж військові блоки. Після об'єднання Німеччини, розпаду СРСР і розпуску Організації Варшавського Договору в Європі і США розгорнулася широка дискусія з проблеми будівництва нової системи безпеки. Опрацьовувалися різні сценарії її розвитку з урахуванням того, що на перший план виходили питання економіки, екології, демократії, культури, інформації, а військово-політичні категорії, здавалося, переставали відігравати провідну роль. Таким чином, 5-6 грудня 1994 р. на Будапештському саміті було прийнято рішення перетворити з 1 січня 1995 р. НБСЄ в Організацію з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) зі своїм статутом і юридично-правовою базою. ОБСЄ стала першою всеосяжною організацією, сфокусованою на загальноєвропейському процесі (на відміну від ЄС і НАТО, які залишаються «полюсом тяжіння») і дійсно з часом може стати форумом загальноєвропейського діалогу та співпраці.

Відмінними рисами ОБСЄ є широкий склад її учасників; всеосяжний і заснований на співпраці підхід до безпеки; спеціальні інструменти запобігання конфліктів; усталена традиція відкритого діалогу та формування консенсусу, а також розвинена схема співпраці з іншими міжнародними організаціями. ОБСЄ представляє собою організацію з безпеки, в яку входять 57 держав, які охоплюють континентальну Європу, Кавказ, Центральну Азію та Північну Америку. В європейському регіоні ОБСЄ є головним міжнародним інструментом для раннього виявлення, попередження і запобігання конфліктів, а також регулювання криз і постконфліктній реабілітації. ОБСЄ займається широким колом питань безпеки, включаючи контроль над озброєнням, превентивну дипломатію, заходи щодо зміцнення довіри, права людини, спостереження за проведенням виборів, економічну та екологічну безпеку. Рішення приймаються на базі консенсусу – всі вхідні в організацію держави мають рівний статус. Все це виділяє організацію серед інших організацій та інститутів Європи. ОБСЄ також співпрацює з середземноморськими та азійськими партнерами.

ОБСЄ відрізняє властивий тільки їй всебічний підхід до забезпечення безпеки, в тому сенсі, що він охоплює три виміри безпеки: людський, військово-політичний та економічний / екологічний, в силу чого ОБСЄ займається широким колом проблем, пов'язаних зі зміцненням безпеки, включаючи права людини. Вирішення цих проблем є головною метою діяльності ОБСЄ. Протягом всього часу існування організації країни-члени активно сприяють зміцненню додаткових заходів у різних сферах безпеки – політичної, військової, економічної, соціальної. Ще

один приклад того, що дія ОБСЄ ґрунтується на розумінні безпеки як всеосяжної є участь організації у всіх стадіях розвитку конфліктів, від раннього попередження та запобігання конфлікту до сприяння в вирішенні конфлікту і постконфліктній реабілітації.

Бюро ОБСЄ з питань демократичних інститутів та прав людини (БДПЛ) надає підтримку, допомогу та досвід державам-учасницям та громадянському суспільству для просування демократії, верховенства права, прав людини, толерантності та недискримінації. БДПЛ спостерігає за виборами, переглядає законодавство та радить урядам щодо шляхів розвитку та підтримки демократичних інститутів. Управління проводить навчальні програми для урядових та правоохоронних службовців та неурядових організацій щодо того, як підтримувати, сприяти та контролювати права людини.

Верховний комісар з питань національних меншин – посадова особа ОБСЄ. Пост Верховного комісара створений у 1992 році на Гельсінському саміті РБСЄ. Верховний комісар втручається у ситуацію, якщо, на його думку, існує напруженість, пов'язана з національними меншинами, яка може перерости в конфлікт. Значна частина щоденної роботи полягає у виявленні та вирішенні причин етнічної напруженості та конфліктів. Верховний комісар звертається до короткотермінових чинників міжетнічної напруженості чи конфлікту та довгострокових структурних проблем. Якщо держава-учасниця не виконує своїх політичних зобов'язань чи міжнародних норм, Верховний комісар надає відповідний аналіз та рекомендації. Спираючись на досвід, Верховний комісар публікує тематичні рекомендації та рекомендації, які дають поради щодо загальних проблем та найкращої практики. Верховний комісар також надає структурну підтримку за допомогою невеликих спільних проектів, спрямованих на досягнення стійкості на місцевому рівні¹.

Місії ОБСЄ та інші представництва в тих чи інших регіонах – головне вираження роботи організації. Вони прямують у країни, що потребують, на думку ОБСЄ, допомоги для втілення в життя політичних рішень. Як вже було сказано, ОБСЄ діє у всіх фазах розвитку конфлікту: раннє попередження, превентивна дипломатія, сприяння у вирішенні конфлікту, постконфліктна реабілітація. В загальних рисах завдання і цілі місій наступні: сприяти тим політичним процесам, які ставлять за мету запобігти або залагодити конфлікт, а також забезпечити своєчасну інформованість представників ОБСЄ про розвиток ситуації в даній країні або регіоні. Завдання, цілі і залучення місій у що відбуваються в тій чи іншій країні процеси можуть істотно варіюватися, підкреслюючи

¹ OSCE High Commissioner on National Minorities. URL: <https://www.osce.org/hcnm>

гнучкість цього інструменту врегулювання.

Для всіх місій, проте, ключовими питаннями є соціальні, питання демократії та забезпечення сили закону. Місії ОБСЄ відрізняються і за кількістю представників, варіюючись від чотирьох чоловік (місії ОБСЄ щодо взаємодії у Центральній Азії, центри ОБСЄ в Алма-Ати, Ашгабаті та Бішкеку) до більш ніж двох тисяч (місія в Косово). Всі місії співпрацюють з міжнародними та неурядовими організаціями у сферах своєї роботи.

Місії та інші представництва зазвичай прямують рішенням Постійної Ради з угоди приймаючої країни. Спочатку вони зазвичай розгортаються на період від шести місяців до одного року, і поновлюються у міру необхідності. Більшість членів місій призначаються державами-учасницями і є представниками цивільних або військових інститутів. Місії очолюють голови місій, представники країн-членів ОБСЄ, яких призначає голова організації. Діяльність місії управляє і підтримує Центр із запобігання конфліктам при Секретаріаті, Департамент управління та операцій і голова ОБСЄ. Місії почали свою діяльність в першій половині 90-х років. Їх створення було викликано необхідністю «запобігти розпаленню внутрішньодержавних конфліктів, можливих при зміні режимів державного правління в Східній Європі».

Зоною найбільш пильної уваги ОБСЄ є південно-східна Європа. Чотири найбільші місії в даному регіоні – місія ОБСЄ в Косово, місія ОБСЄ в Боснії і Герцеговині, місія ОБСЄ в Хорватії та представництво ОБСЄ в Албанії. П'ята місія знаходиться в колишній югославській республіці Македонія. Балкани – перший регіон, в який були послані місії ОБСЄ. Це були місії в Косово, Санджак і Воєводіну у вересні 1992 р. і в колишню югославську республіку Македонія (восени того ж року). Місії та інші представництва ОБСЄ також знаходяться на Кавказі, східній Європі, двох прибалтійських державах і центральній Азії.

Місія в Україні розпочала свою роботу 24 листопада 1994 р. Штаб-квартира її розташована в Києві, а в квітні 1996 р. відкрито відділення в Сімферополі. Місії було довірено встановлення контактів з владою і політичними інститутами, а також представниками різних громад з метою збору інформації, допомоги у запобіганні розбіжностей і підвищення взаєморозуміння. Завданням місії також є надання регулярних звітів про всі аспекти ситуації в автономній Республіці Крим, про фактори, що впливають на ситуацію і робота з пошуку вирішення проблем у цій галузі. Місія сприяє дотриманню принципу свободи інформації та готує звіти про ситуацію з правами людини і дотриманням прав національних меншин в Криму.

Після анексії Росією АР Крим, початку військових дій на території

Донецької та Луганської областей, 21 березня 2014 року Постійна Рада ОБСЄ ухвалила рішення направити в Україну Спеціальну моніторингову місію, що складається з цивільних незброєних спостерігачів. Місія була направлена на прохання українського уряду і за рішенням всіх 57 держав-учасниць ОБСЄ. Цілі роботи місії – це збір інформації, звіт про ситуацію з безпекою та встановлення фактів, зокрема, про конкретні події на місцях. Спостерігачі спілкуються з різними групами громадськості – з представниками влади на всіх рівнях, громадянського суспільства, етнічних і релігійних груп, місцевих громад і органів місцевого самоврядування. Основне завдання місії – допомогти Україні знизити рівень напруженості і сприяти діалогу між усіма сторонами.

На даний час місія складається з близько 700 цивільних незброєних спостерігачів з більш ніж 40 держав-учасниць ОБСЄ. Також у місії працюють співробітники з України, які займають посади перекладачів, радників та адміністративного персоналу. Мандат місії поширюється на всю територію України. Головний офіс місії знаходиться у Києві. Команди спостерігачів працюють в 10 найбільших містах України: Дніпрі, Донецьку, Івано-Франківську, Києві, Луганську, Львові, Одесі, Харкові, Херсоні, Чернівцях. Також місія має кілька представництв та передових патрульних баз. У Донецькій і Луганській областях наразі працює майже 600 спостерігачів.

Місія розпочала роботу 21 березня 2014 року. Наразі мандат СММ ОБСЄ в Україні було продовжено до 31 березня 2021 року. В подальшому, за необхідності, його також можуть продовжити.

Як видно, місії ОБСЄ охоплюють дуже широку сферу діяльності, починаючи від контролю за виконанням різних угод і закінчуючи допомогою поліції. Питання про ефективність діяльності місій є питанням рамок повноважень ОБСЄ.

Організація Північноатлантичного договору – заснована Північноатлантичним договором, який був підписаний 4 квітня 1949 р. і набрав чинності 24 серпня 1949 р. Після вступу до НАТО у 2020 році Північної Македонії, кількість членів цієї організації сягнула 30 держав.

Основною метою НАТО є забезпечення стабільності та добробуту в Північноатлантичному регіоні. Відповідно до ст. 5 Північноатлантичного договору члени організації розглядають збройний напад на одного або декількох із них у Європі або Північній Америці як напад на всіх учасників договору. Якщо такий збройний напад відбудеться, кожний член організації в порядку здійснення права на індивідуальну або колективну самооборону, визнаного ст. 51 Статуту ООН, прийняв на себе зобов'язання надати стороні або сторонам, що зазнали нападу, таку до-

помогу, яку визнає необхідною, включаючи застосування збройної сили. НАТО має сповістити Раду Безпеки ООН про будь-який збройний напад і про всі заходи, вжиті внаслідок нього. Такі заходи мають бути припинені після дій Ради Безпеки, необхідних для відновлення та підтримання миру.

Держави-члени НАТО зобов'язалися утримуватися у своїх міжнародних відносинах від погрози силою або її застосування будь-яким способом, несумісним із цілями ООН, вирішувати всі свої спори мирними засобами, сприяти подальшому розвитку мирних і дружніх відносин між народами. У зв'язку з корінними змінами в Європі та розпуском Організації Варшавського Договору на початку 90-х років НАТО заявило про нову концепцію свого стратегічного розвитку (Лондонська декларація «Північноатлантичний альянс у процесі змін» від 6 липня 1990 р.) включаючи пропозиції щодо розвитку співробітництва з державами Центральної та Східної Європи з широкого спектра політичних і військових питань. 7-8 листопада 1991 р. головами держав і урядів, що брали участь у сесії Ради НАТО в Римі, були прийняті Нова стратегічна концепція Альянсу та Римська декларація про мир і співробітництво. У Заяві Ради НАТО, зробленій у Брюсселі в 1994 р., було оголошено про початок програми «Партнерство в ім'я миру».

На Саміті НАТО у Варшаві 8-9 липня 2016 року країни-члени намагалися відповісти на сучасні геополітичні виклики. Було прийнято загальне рішення про зміцнення здатності Альянсу до стримування і оборони та планів щодо забезпечення стабільності по сусідству. Крім цього, лідери вирішили посилити військову присутність Альянсу на сході чотирма батальйонами в Польщі, Естонії, Латвії і Литві на ротацийній основі з початку 2017 року, забезпечити присутність передових сил, в міру необхідності, в південно-східній частині Альянсу. Члени Альянсу також оголосили про готовність Початкових оперативних сил і засобів системи оборони НАТО від балістичних ракет, пообіцяли зміцнити власні можливості кіберзахисту і визнали кіберпростір новою оперативною сферою. Важливим для України рішенням стало ухвалення Пакету комплексної допомоги.

У перебігу саміту Генеральний секретар підписав спільну Декларацію з президентами Європейської ради і Європейської комісії, піднявши партнерство між НАТО і Європейським Союзом на безпрецедентно новий рівень. У Декларації окреслені сфери, в яких НАТО і ЄС поглиблять співпрацю – серед них безпека на морі і протидія гібридним загрозам¹.

¹ Вирішальний саміт НАТО добіг кінця. URL: http://www.nato.int/cps/uk/natohq/news_133980.htm

На останньому саміті НАТО-2019, що відбувся у Лондоні, країни члени альянсу, незважаючи на суперечки, ухвалили Лондонську декларацію, витриману у традиційних тонах євроатлантичного партнерства. Серед ключових питань цього документу слід виділити російську загрозу, витрати на оборону та нові виклики, зокрема протидія зарозам у кіберпросторі та космічному просторі¹.

Органи НАТО. Вищим політичним і військовим органом є Північноатлантична рада. Її компетенція ґрунтована безпосередньо на статуті організації (ст. 9). Рада збирається на різних рівнях: голів держав і урядів, міністрів закордонних справ, постійних представників у ранзі послів. В останньому випадку вона називається Постійною радою. У рамках Ради проводяться консультації та приймаються рішення з усіх питань діяльності організації. Збори Постійної ради проводяться не менше одного разу на тиждень. Рада приймає рішення, що можуть носити політичний і юридичний характер. У першому разі Рада приймає декларації та комюніке, у яких проголошує та пояснює пріоритети політики Альянсу державам, які не є членами цієї організації. Рішення юридичного характеру адресовані державам-членам і можуть стосуватися різних аспектів діяльності організації.

Комітет оборонного планування зазвичай збирається на рівні постійних представників держав-членів (крім Франції) та не менше двох разів на рік на рівні міністрів оборони. У межах сфери своєї діяльності має ті самі повноваження, що й Рада. Група ядерного планування збирається на рівні постійних представників і міністрів оборони. Розглядає будь-які питання, що стосуються політики Альянсу у відношенні ядерної зброї. Військовий комітет – головний військовий орган, що складається з начальників генеральних штабів усіх держав-членів. Він розробляє основні напрями військової політики та стратегії Альянсу. Міжнародний військовий штаб складається з військового персоналу держав-членів, направлено до Штаб-квартири НАТО для роботи в міжнародній якості задля досягнення загальних цілей Альянсу. Штаб проводить дослідження та розробляє плани та рекомендації з військових питань. Генеральний секретар призначається Радою, що засідає на рівні голів держав і урядів і є основною адміністративною особою. До його головних обов'язків слід віднести: 1) забезпечення сприяння і вироблення рішень в Альянсі; 2) пропонування тем для обговорення та винесення на розгляд власних

¹ London Declaration. Issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in London. 3-4 December 2019. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_171584.htm?fbclid=IwAR32J4PTi7Y0cSmwBfnf7-s0wJSmJAAIZP80vA-dJukk3LqgbRV-nn36rGc

проектів рішень з різних питань порядку денного; 3) від імені Альянсу робити заяви у пресі; 4) керування роботою персоналу.

Таким чином, співпраця в галузі прав людини в Європі здійснюється в рамках міжнародних регіональних організацій – Ради Європи, ОБСЄ, Європейського Союзу та ін. Основною метою Ради Європи є досягнення більшої єдності між її членами для збереження та втілення ідеалів і принципів (ст. 1 Статуту РЄ 1949 р.), зокрема верховенства права – принципу, відповідно до якого усі особи, що знаходяться під її юрисдикцією, повинні користуватися правами людини і основними свободами. Захист прав людини в рамках РЄ здійснюється шляхом розробки конвенцій, резолюцій і рекомендацій, контролю за дотриманням державами-членами договірних положень через систему статутних і поза-статутних, в тому числі конвенційних, органів.

3.3. Захист прав людини та громадянина в Європейському Союзі

Захист прав людини є одним із керівних напрямів діяльності Європейського Союзу відповідно до цілей та принципів цієї організації, закріплених в установчих договорах. Відповідно до Копенгагенських критеріїв, членство в ЄС вимагає від країни-кандидата стабільності інститутів, що гарантують демократію, верховенство права, повагу права людини і захист меншин. Країни, які бажають стати членами ЄС, повинні не лише закріпити принципи демократії та верховенства права у своїх конституціях, а й втілювати їх у повсякденне життя.

Утворення Європейського Союзу як окремого регіонального суб'єкту, метою якого було, в тому числі й захист прав людини, стало одним із важливих етапів формування єдиного європейського правопорядку. У повоєнні роки суперництво двох протилежних суспільних систем у Європі сприяло розвитку західноєвропейської інтеграції. Остання здійснювалася під впливом ряду факторів, серед яких: 1) високорозвинена ринкова економіка; 2) поліцентрична структура; 3) особлива культурна та історична спільність та ін. В основу європейської інтеграції на той час були покладені такі надбання західноєвропейського суспільства, як правова держава, досвід спільного існування народів, культурна спільність, традиції у розвитку загальноєвропейської ідеї, наслідки двох світових воєн. Існування на європейському континенті трьох систем безпеки та співробітництва (двох регіональних – західної та східної – та загальноєвропейської) дозволяло зберігати мирні відносини, незважаю-

чи на функціонування держав з різним суспільним устроєм.

Спільний інтерес до перебудови континенту був реалізований 16-ма західноєвропейськими державами шляхом створення у 1948 році в Парижі Організації європейського економічного співтовариства (яка у 1961 році була трансформована в Організацію економічного співробітництва та розвитку). Території держав-засновниць становили прообраз спільного економічного простору.

Наступними етапами західноєвропейської інтеграції стало підписання *Паризького договору 1951 року*, згідно з яким було засновано Європейське об'єднання вугілля та сталі, а також – римських договорів 1957 р. про створення Європейського економічного співтовариства та Європейського співтовариства з атомної енергії. Юридичним оформленням факту поглиблення інтеграційних процесів, розширення кількості членів Європейських Співтовариств, що потягло за собою певні інституційні зміни, стало підписання Єдиного Європейського акту (вступив у силу в 1987 році), який поклав початок третьому етапу в розвитку Співтовариств – було створено правову основу для переходу від спільного до єдиного внутрішнього ринку.

Проте радикальна перебудова міжнародних відносин у Європі стала можливою лише після закінчення «холодної війни». Хоча у цей період у Західній Європі виникли нові проблеми (нові внутрішні та зовнішні виклики), які потребували розв'язання: проблеми глобалізації, що негативно впливали на основи західноєвропейської інтеграції; зміна співвідношення сил у зв'язку з розпадом «соціалістичної системи»; розширення Євросоюзу на схід та південь тощо.

Намаганням вирішити ці проблеми стало укладення *Маастрихтського договору 1992 року* (почав діяти у 1993 році). Він передбачав розв'язання таких завдань, як: створення економічного та валютного союзу; розвиток соціальної політики; перетворення ЄЕС у Європейське співтовариство та розширення його компетенції за рахунок нових видів діяльності (так звана «перша опора») та у галузі юстиції та внутрішніх справ («третя опора»); об'єднання всіх цих структур в єдину систему Європейського Союзу. Маастрихтський договір був компромісом різних інтересів та поглядів на інтеграційний процес та перспективи його подальшого розвитку, а також складною юридичною конструкцією.

До Євросоюзу ввійшли три співтовариства (ЄОВС, ЄЕС, ЄСАЕ), які стали його складовими частинами (європейським співтовариством), так як і дві інші складові («опори»). Єдиною реально об'єднуючою основою для всіх них стала «єдина інституційна структура Євросоюзу, що базується на досягнутому у співтоваристві рівні інтеграції» (розділ 1

стаття С). У договорі чітко прослідковувалось зіткнення двох протилежних принципів – наднаціональної інтеграції та міжурядового співробітництва суверенних держав.

Амстердамський договір 1997 року передбачав вжиття ряду додаткових заходів, спрямованих на досягнення цілей Маастрихтського договору, зокрема – демократизацію Євросоюзу та наближення його інститутів до громадян. Положення Договору містили такі завдання, як: встановлення обов'язку всіх держав-учасниць забезпечувати (охороняти) права людини; посилення ролі Європарламенту; перетворення Євросоюзу у простір «свободи, безпеки та справедливості» (вирішення візової та імміграційної політики); збільшення доступу до інформації від інститутів Євросоюзу; чіткі орієнтири щодо здійснення співробітництва у сфері правосуддя та поліцейської діяльності по кримінальних справах; введення поста Високого представника з питань загальної зовнішньої політики та політики безпеки.

Ці два договори включали, попри певні недоліки, всі кращі здобутки європейської інтеграції та створили юридичну базу для нового її етапу. Такий етап пов'язується з підписанням у лютому 2000 року на Міжурядовій конференції представників урядів держав-учасниць *Ніццького договору*, яким внесено зміни до Договору про Європейський Союз, Договір про заснування Європейського співтовариства (Ніццький договір набере чинності після ратифікації всіма державами-учасницями). Договір визначає порядок розширення Євросоюзу та вступу нових членів за рахунок 12 держав Центральної та Східної Європи, Середземномор'я та Прибалтики (10 з яких стали членами ЄС у 2004 році), передбачає проведення інституційної реформи Європейського Союзу та внесення змін до основних джерел права останнього.

Новим важливим етапом розвитку європейської інтеграції стало підписання у 2007 р. *Лісабонських договорів* про Євросоюз і про функціонування ЄС. Договори набрали чинності 1 грудня 2009 р. Обидва документи внесли кардинальні зміни до структури і змісту Амстердамських і Ніццького договорів.

Відповідно до Лісабонського договору 2007 р. основні цілі ЄС полягають у тому, щоб сприяти миру, своїм цінностям і добробуту своїх народів. Союз надає своїм громадянам простір свободи, безпеки та правосуддя без внутрішніх кордонів, в рамках якого забезпечується вільне пересування осіб у взаємозв'язку з відповідними заходами з питань контролю зовнішніх кордонів, надання притулку, імміграції, а також запобігання злочинності і боротьби з цим явищем.

Лісабонський договір про Євросоюз містить засадничі положення

діяльності ЄС, а також змінені положення про зовнішню спільну політику і політику безпеки (СЗППБ). Договір про функціонування ЄС, який замінив і значною мірою змінив Договір про заснування Європейського співтовариства, розвиває приписи Договору про Євросоюз стосовно сфер компетенції і діяльності інститутів та допоміжних органів об'єднання. До установчих договорів було додано самостійний документ – Хартію Європейського Союзу про основні права.

Лісабонські договори враховують перспективи поглиблення європейської інтеграції. Тому реформування охопило практично всі сфери діяльності ЄС. Нововведення стосуються ліквідації поліструктурного характеру Євросоюзу і наділення його міжнародною правосуб'єктністю. ЄС замінив Європейське співтовариство і став його правонаступником. Було ліквідовано поділ ЄС на три опори. Хоча СЗППБ разом із Європейською політикою безпеки і оборони (ЄПБО) становлять окремий напрям діяльності ЄС, що регулюється Договором про Євросоюз і не має суто міждержавного характеру. Особливість цієї діяльності полягає насамперед у окремій процедурі ухвалення рішень.

З'явилась ціла низка нових сфер правового регулювання, підпорядкованих ЄС: космос, спорт, туризм, енергія, цивільна оборона, адміністративне співробітництво, гуманітарна допомога тощо. Євросоюз отримав додаткові повноваження у сфері СЗППБ та спільної торговельної політики (СТП). Вперше в практиці ЄС в установчих договорах передбачено чіткий розподіл компетенції Євросоюзу на виключну, спільну з державами-членами, доповнюючу та спеціальну.

Також договором розширено коло інститутів ЄС, замість п'яти їх стало сім. До Європейського парламенту, Ради, Комісії, Суду та Рахункової палати додалися Європейська рада і Європейський центральний банк. В їх діяльності посилились елементи наднаціональності. Інституційний механізм ЄС став значно розгалуженим. Окрім допоміжних органів, до нього входить чимало установ з такими сферами компетенції, як фінанси, промисловість, медицина, захист прав людини, охорона навколишнього середовища, транспорт, спільна зовнішня політика і політика безпеки, інтелектуальна власність, простір свободи безпеки і правосуддя тощо. Високий представник з питань зовнішньої політики і безпеки обійняв посаду віце-голови Комісії і став головною посадовою особою, яка відповідає за реалізацію СЗППБ.

Реформування зазнали судові установи Союзу. До Суду ЄС належать тепер Суд, Загальний суд і спеціалізовані суди. Його повноваження розповсюджуються на всі сфери діяльності Союзу, окрім СЗППБ. Передбачено збільшення кількості Генеральних адвокатів. Розширено

права фізичних і юридичних осіб стосовно випадків звернень до судових установ ЄС.

Зменшено кількість видів постанов інститутів ЄС. Основними їх видами для всіх сфер діяльності ЄС залишились регламенти, директиви, рішення. Спростилися процедури їх ухвалення. В межах Договору про функціонування Євросоюзу постанови з ключових питань, що ухвалюються одногосно або більшістю голосів, стали називатися законодавчими актами, а їх ухвалення здійснюється на основі звичайної і спеціальної законодавчої процедури. Постанови, які ухвалюються поза межами законодавчих процедур, віднесені до незаконодавчих актів. Значно обмежені повноваження Євроатома. Із самостійного європейського співтовариства він перетворився на організацію, що існує при Євросоюзі. Договір про заснування Євроатома вже не відносять до установчих договорів про Євросоюз, а діяльність об'єднання підпорядкована ЄС. Національні парламенти держав-членів отримали додаткові важелі впливу на діяльність Євросоюзу при підготовці правових актів, шляхом участі у перегляді установчих договорів тощо.

Визначаючи правову природу Євросоюзу Суд Європейських співтовариств в одному зі своїх рішень зафіксував, що ЄЕС є новим міжнародним правопорядком, в користь якого держави обмежили, хоча і в лімітованих сферах, свої суверенні права, і суб'єктами якого є не тільки держави-учасниці, але й їхні громадяни (Рішення Суду ЄС від 05 лютого 1963 року у справі № 26/62 [NV ALGEMENE TRANSPORT EN EXPEDITIE ONDERNEMING «VAN GEND&LOOS» V Netherlands in Land Revenue Administration])¹. Це знайшло також відображення у рішенні Конституційного Суду ФРН від 18 жовтня 1967 року, в якому відзначається, що «Співтовариство не є державою. Воно є правопорядком особливого роду, щодо якого ФРН та інші держави-учасниці обмежили деякі суверенні права»².

Крім цього, Суд Європейських співтовариств підкреслив, що, на відміну від «звичайних» міжнародних договорів, Договір ЄЕС створив Співтовариство, яке має власні інститути, статус юридичної особи, власну правоздатність і міжнародну правосуб'єктність, зокрема – реальні повноваження, які випливають із обмеження або передачі повноважень Співтовариству державами-учасницями. Останні обмежили в чітко визначених сферах свої суверенні права, створивши, таким чином, сукуп-

¹ Суд Европейских Сообществ. Избранные решения / Отв. редактор Л. М. Энтин. М.: НОРМА, 2001. С. 2.

² Repertoire de la jurisprudence relative aux traités instituant les Communautés européennes. Munchen, 1967. № 2736.

ність юридичних норм, що зобов'язують усіх осіб, які знаходяться під юрисдикцією цих держав, та самі держави-учасниці. Суд ЄС зробив висновок, що саме «передача державою прав і обов'язків, заснованих раніше на внутрішньому праві, у відання правової системи Співтовариства, що ґрунтується на Договорі ЄЕС, тягне за собою обмеження її суверенних прав» (Рішення Суду ЄС від 15 липня 1964 року у справі № 6/64 [FLAMINIO COSTA V. ENEL])¹.

До найбільш значних ознак Співтовариств, на думку Д. де Веласко, відносяться такі, як: 1) цілі європейської інтеграції; 2) інституційна структура, яка включає три інститути, які виражають інтереси різних сил і цінностей (Комісія – спільний інтерес; Парламент – народні сили; Суд – гарант юридичних цінностей); 3) джерела похідного права, аналогічні до джерел внутрішнього права держав (регламенти та рішення) чи Співтовариств (директиви); 4) пряма дія «права Співтовариства» у національному праві держав-учасниць; 5) передача Співтовариствам частини компетенції держав, з наступним обмеженням їх прав (так званий «феномен розподілу суверенітету між державами та Співтовариствами»)².

Європейський Союз є чітко структурованим об'єднанням. Його *організаційно-інституційну структуру* складають: Європейська Рада, Рада Євросоюзу, Європейський парламент, Європейська комісія, Суд Євросоюзу та суд I інстанції, Європейський центральний банк, Економічний та Соціальний комітети, Суд аудиторів, Європейський інвестиційний банк, комітет регіонів та інші.

При формуванні системи інститутів Євросоюзу була запозичена державно-правова практика учасників. А тому ряд авторів при характеристиці інституційної структури застосовує теорію розподілу влади. Проте інші автори вважають, що у межах Союзу діє принцип не розподілу влади, а розподілу повноважень, що забезпечує поєднання наднаціонального та міжнаціонального у побудові та діяльності інститутів Євросоюзу. Цей принцип відображає існуючі відмінності у підходах до визначення та конструювання політичної та правової природи Євросоюзу³.

Європейська Рада (колективний глава Євросоюзу) є вищим політичним органом, що діє на основі міжурядового принципу і приймає директиви щодо подальшого розвитку Євросоюзу. До її складу входять глави держав чи урядів, міністри закордонних справ, Голова Європейсь-

¹ Суд Европейских Сообществ. Избранные решения / Отв. редактор Л. М. Энтин. М.: НОРМА, 2001. С.11-12.

² de Velasco M. D. Las organizaciones internacionales. Madrid, 1996. P. 535.

³ Муравйов В. І. Право Європейського Союзу: підручник. / за ред. В. І. Муравйова; МОНУ, Юрінком Інтер, Київ, 2011. 701 с.

кої комісії та один її член. Рішення Європейської Ради мають політичний (директивний) характер, є обов'язковими лише для держав-учасниць. Зміни, що відбуваються як у внутрішній, так і в зовнішній структурі, отримують згоду на політичному рівні (у цьому і проявляється дійсна роль Європейської Ради). Отже, акти цього органу визначають межі для вирішення конкретних проблем політики Співтовариств іншими інститутами.

Лісабонською угодою запроваджено нову посаду Високого представника з закордонних справ та безпекової політики, який водночас є Віце-президентом Європейської Комісії. Це зроблено для ефективнішої діяльності ЄС на міжнародній арені та задля кращого захисту інтересів та цінностей Союзу за кордоном.

Також створено посаду Президента Європейської Ради. Європейська Рада обирає свого Президента на термін до 5 років. Мета створення нової посади полягає в забезпеченні постійності та узгодженості у здійсненні Європейською Радою своїх функцій. Це робить також більш прозорою та послідовною діяльність усього ЄС.

Рада Євросоюзу – політичний інститут з широкими повноваженнями, який повинен забезпечувати узгодження національних інтересів держав-учасниць та завдань і цілей інтеграційного об'єднання. До складу Ради входять, як правило, міністри, які «уповноважені представляти уряд цієї країни».

Рада приймає рішення, що мають загальнообов'язковий характер для всіх суб'єктів права Євросоюзу. Особливо важливу роботу вона здійснює щодо гармонізації національного законодавства держав-учасниць у галузі боротьби зі злочинністю. Проте Рада не є єдиним правотворчим органом, так як правотворчими повноваженнями наділені також інші інститути, насамперед – Комісія та Європарламент. Рада має певну процесуальну правосуб'єктність, тобто може звертатися в Суд ЄС з позовами до інших інститутів Євросоюзу. Важливу роль у підготовці та реалізації рішень Ради відіграє Комітет постійних представників (КОРЕПЕР), в якому обговорюються, розглядаються та затверджуються проекти більшості рішень, що приймаються Радою.

Європейська комісія покликана (так само, як і Європарламент та суд ЄС) захищати інтереси інтеграційної структури від посягань з боку держав-учасниць. Згідно з установчими договорами, Комісія виконує функції щодо забезпечення законності (шляхом неухильного виконання постанов як первинного, так і вторинного права). Інколи її прирівнюють до уряду суверенної держави, тобто називають головним виконавчим органом. Проте ні за способом формування, ні за характером повнова-

жень вона не є таким аналогом. І хоча Комісія має ознаки розпорядчої влади, вона в офіційних документах не називається носієм виконавчої влади, а відповідні виконавчі повноваження їй делегує Євросоюз. Комісія наділена правом правотворчої ініціативи, вона бере участь у підготовці, прийнятті, виконанні та контролі за виконанням рішень Євросоюзу. З питань першочергової ваги вона бере участь у всіх чотирьох процесах, а щодо інших рішень – готує пропозиції для Ради (які розробляються у спеціальних комітетах та робочих групах, кількість службовців у яких нараховується від 700 до 1000). Іноді Комісію називають центром технократії (єврократії), а інколи – комісією експертів.

Європейський парламент є представницьким органом (з 1970 р. його члени обираються шляхом прямих виборів), який складається з представників держав-учасниць Союзу. Це відрізняє інституційну структуру Союзу від подібних структур інших міжнародних організацій. Проте масштаби участі Європарламенту в процесі прийняття багатьох важливих рішень обмежені. Він має однопалатну структуру і функціонує у межах, визначених внутрішнім регламентом. Європарламент наділений повноваженнями, які подібні до повноважень парламентських установ сучасних держав, зокрема такими, як: правотворчі повноваження, вотування бюджету та звіт про його виконання, контроль за діяльністю органів управління, здійснення зовнішньополітичних повноважень. З 1986 р. правотворча процедура включала такі дії: підготовка проекту Комісією, схвалення його Радою, розгляд на засіданні парламенту. Згідно з Маастрихтським та Амстердамським договорами остаточне прийняття рішення стало можливим лише після схвалення його парламентом (тобто вводилась процедура спільного прийняття рішень). І хоча правотворча процедура стає більш подібною до процедур, притаманних парламентським установам, питома вага спільних рішень залишається незначною. Правда, дещо ширшим став зміст права на правотворчу ініціативу, зокрема, у частині здійснення такої ініціативи та внесення таких проектів Комісією.

За Лісабонською угодою кількість депутатів Європейського Парламенту мала зменшитися з 785 до 750, починаючи з 2009 року, тобто після виборів до Європарламенту. Кількість депутатів визначається за коефіцієнтом від кількості населення країн-членів.

Одним із важливих завдань сучасного ЄС залишається *захист прав людини та громадянина*. Захист прав людини та громадянина в Європейському Союзі – це багатовекторний правовий процес, що відповідає духу сучасного європейського права і має свій механізм, сформований за довгі роки правової інтеграції в межах функціонування Європейських співто-

вариств. Європейський союз заснований на демократичних принципах, викладених у розд. II Договору про ЄС. Перш за все в своїй діяльності Союз дотримується принципу рівності громадян, які користуються однаковою увагою з боку його інститутів, органів і установ.

Уважне ставлення до проблеми прав людини не завжди було характерно для європейської інтеграції, процеси якої стали розвиватися з початку і середини 50-х років ХХ ст. Однак в державах-засновниках перших Європейських співтовариств завжди існувала ідея можливості реалізації та захисту прав людини, під яку розроблялися та втілювалися відповідні механізми. З розширенням сфер співпраці та кількості держав, що в різні часи приєднувалися до інтеграційних об'єднань, зростала і необхідність у диверсифікації засобів і механізмів захисту прав людини, які закріплювались в установчих договорах, так званих первинних джерелах ЄС. Сьогодні, враховуючи значущість прав людини, ефективність їх забезпечення в Європейському Союзі, інститути та органи ЄС постійно звертають особливу увагу на систематизацію та спрощення відповідних механізмів щодо захисту прав громадян Союзу, а також осіб, які перебувають в його просторових межах. Арсенал таких механізмів і засобів багатий і різноманітний, оскільки проголошуючи права і свободи особистості, ЄС в установчих договорах взяв обов'язок їх забезпечувати не тільки правовими, але і економічними, політичними, ідеологічними, культурними засобами. На сьогодні, зважаючи на складні політичні процеси в Союзі, викликані фінансовою та міграційною кризою, реальне забезпечення прав людини та громадянина в ЄС належать до найактуальніших питань цього унікального об'єднання.

За думкою В. Муравйова і О. Святун, в Європейському Союзі не існує цілісного механізму захисту прав людини¹, проте таке ствердження є не зовсім вірним, оскільки за довгі роки формування джерельної бази Союзу склалися відповідні елементи механізму забезпечення прав людини та громадянина, які притаманні правозастосовній практиці інститутів та органів ЄС, вони корелюються з логікою існування самого Союзу, закладеною в перших установчих документах. Мова йде про ті національні та міжнародні гарантії (засоби, правила, процедури), які покликані забезпечити перехід прав і свобод від декларації до реалій, створити зрозумілі та прозорі умови щодо захисту прав людини та громадянина в Європейському Союзі, не порушуючи при цьому норм міжнародного права, установчих договорів ЄС та принципи національного

¹ Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць. Випуск 117. Частина I (у двох частинах). К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Інститут міжнародних відносин, 2013. С. 4.

суверенітету країн-членів Союзу. Зважаючи на мультиправовий характер джерел ЄС, обумовлений своєрідністю правових систем країн-учасниць, можна стверджувати, що в Європейському Союзі на сьогодні існує свій механізм забезпечення прав людини та громадянина, який хоча і є похідним від міжнародної системи захисту прав особи, але має власну специфіку, зумовлену правовим статусом та порядком функціонування інститутів ЄС, діяльність яких спрямована, в тому числі, й на захист прав громадян Союзу.

Відчутний прогрес Європейського Союзу у галузі прав людини особливо помітний, якщо врахувати ту обставину, що європейське право цю проблематику не регулювало зовсім. Юрисдикційний захист прав людини здійснювався перш за все національними судовими органами, а наднаціональні інститути їм допомагали, проте не підміняли. Що стосується захисту прав людини, то право Європейського Союзу не втручається у сферу внутрішньої компетенції держав-членів, не наполягає на закріпленні загальних стандартів, гармонізації або зближення механізмів їх захисту і забезпечення, не прагне до наднаціонального регулювання. Право Євросоюзу орієнтується на високі традиції, які утвердилися у цій сфері на національному рівні¹.

Механізм захисту прав людини та громадянина в Європейському Союзі базується на відповідних джерелах, які закріплюють правовий статус людини та громадянина, визначають механізм забезпечення їх прав. До найважливіших джерел основ правового становища людини і громадянина в ЄС відносяться: 1) статті так званої «Конституції» ЄС: Договору про Європейський Союз і Договору про функціонування Європейського Союзу (раніше мав назву Договір про Європейське співтовариство 1957 р.); 2) Європейська Конвенція про захист прав і основоположних свобод людини 1950 р.; 3) два документа рекомендаційного характеру – акти так званого м'якого права, прийняті в 1989 р.: Декларація основних прав і свобод та Хартія про основні соціальні права працівників; 4) Хартія ЄС про основні права 2000 р. (Хартія); 5) прецедентне право судів ЄС, перш за все, Суду Європейського Союзу.

Із остаточним набуттям чинності Лісабонського договору 2007 року, відбудеться інкорпорація першого узагальненого каталогу прав індивіда, якою є Хартія основних прав Євросоюзу. А це, за думкою Н. Толкачової, означає, що відбудеться довгоочікуваний і неминучий злам у регулюванні охорони прав людини на рівні наднаціональних організа-

¹ Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека / Рук. авт. колл. и отв. ред. д.ю.н., проф. Л. М. Энтина. 2-е изд., пересмотр. и доп. М.: Норма, 2007. С. 31.

цій¹. Не менш важливим документом в цьому ракурсі є Європейська Конвенція про захист прав і основоположних свобод людини 1950 року. У справі 136/79 National Panasonic (1980 р.) Суд ЄС вирішив, що хоча ЄКПЛ не є складовою права ЄС, її положення повинні виконуватися. Тому будь-які заходи, ухвалені в межах ЄС, не будуть дійсними, якщо вони суперечать Конвенції.

Необхідність в розробці власних документів в рамках Союзу, що регулюють права і свободи людини, їх захист, незважаючи на рецепцію ЄКПЛ, пояснюється, в основному, потребою в поповненні пробілу ЄКПЛ (в її тексті майже повністю відсутні права «третього покоління» – соціально-економічні та культурні). Найбільший інтерес з цих джерел Союзу представляє Хартія, якій планується надання вищої юридичної сили в правовій системі ЄС за допомогою інкорпорації в установчі акти. Хартія містить практично всі права і свободи, гарантовані ЄКПЛ, при цьому більш детально регламентуючи їх, а також нові права. Унікальність Хартії полягає також в своєрідному способі класифікації основних прав і свобод, заснованої на цінностях, на захист яких вони спрямовані (людська гідність – глава I; свобода – глава I; рівність – глава III; солідарність – глава IV).

Названі джерела права ЄС закріплюють відповідні *гарантії* прав і свобод людини і громадянина: інституційні, процесуальні, матеріальні. *Інституційні* гарантії передбачають судовий (шляхом звернення до національних судів і трибунали, судових органів Союзу, Європейського суду з прав людини) та позасудовий (шляхом звернення до Омбудсмана ЄС; органів спеціальної компетенції: Європейського контролера із захисту даних, Загального контрольного органу в рамках Європолу, Управління щодо забезпечення продовольчої безпеки і захисту прав споживачів, Європейського агентства з питань навколишнього середовища та ін.; Європейської Комісії; дипломатичних і консульських представництв держав-членів ЄС в країнах, що не входять в Союз) захист прав і свобод людини.

До основних *процесуальних* гарантій можна віднести: звернення в неупереджений суд за захистом будь-яких прав і свобод, встановлених нормами ЄС; право на справедливий і публічний розгляд справи упродовж розумного строку; право на юридичну допомогу; гарантії для підозрюваних, обвинувачених та підсудних у справах про вчинення кримінальних злочинів (презумпція невинуватості, право на захист, прин-

¹ Толкачова Н. Б. Система захисту прав людини в Європейському Союзі. *Часопис Київського університету права: Український науково-теоретичний часопис*. 10/2009. №4. С. 347.

ципи законності і пропорційності злочинів і покарань, процедура habeas corpus, принцип non bis in idem).

Громадяни Європейського Союзу за захистом своїх порушених прав і свобод, гарантованих ЄКПЛ, можуть звертатися до Європейського суду з прав людини, в інших випадках (наприклад, коли порушуються права і свободи, гарантовані не ЄКПЛ, а нормами права ЄС) громадяни Союзу можуть звертатися в судові органи ЄС, зокрема, в Суд ЄС шляхом пред'явлення: 1) позовів про бездіяльність (якщо бездіяльність інститутів ЄС і Співтовариств безпосередньо зачіпає їх права та інтереси); 2) позовів про анулювання (якщо прийнятий нормативно-правовий акт ЄС безпосередньо зачіпає їх права та інтереси); 3) позовів про відшкодування шкоди, заподіяної діями (бездіяльністю) інститутів ЄС і Співтовариств.

Матеріальні гарантії передбачають майнову відповідальність Європейського Союзу і держав-членів за порушення суб'єктивних прав, встановлених нормами ЄС. При цьому порядок відшкодування завданої шкоди також є одним із специфічних механізмів забезпечення прав людини та громадянина в Європейському Союзі і співвідноситься с процедурою виконання рішень Суду ЄС, які, як і постанови ЄСПЛ, є остаточними і оскарженню не підлягають, але призводять до безумовного скасування або зміни рішень національних судів. Іншими словами, Суд ЄС виступає в якості вищої судової інстанції Європейського Союзу, незважаючи на відсутність легальної ієрархічної підпорядкованості між елементами судової системи Союзу. Загальні положення про виконання рішень Суду ЄС містяться в ст. ст. 228, 244 і 256 Договору про Європейське Співтовариство та зводяться до наступного. Рішення, що покладають платіжні зобов'язання на будь-яку особу, крім держави, підлягають примусовому виконанню. Примусове виконання регулюється цивільно-процесуальними нормами тієї держави, на території якого виконання має місце. Держави самі зобов'язані вжити необхідних заходів для виконання рішень, винесених щодо них. В іншому випадку після отримання пояснень з боку держави і винесення мотивованого висновку Європейська Комісія надає термін для виконання судового рішення, при порушенні якого вона може передати справу до Суду ЄС. Останній може зобов'язати державу сплатити штраф. Як правило, держави ЄС виконують рішення Суду ЄС, що свідчить про авторитет даного органу.

Отже, Європейський Союз є міждержавним об'єднанням, завданням якого є забезпечення тісних відносин між європейськими державами; ЄС має власну інституційну структуру та одним з головних своїх обов'язків визначає захист прав людини. В Європейському Союзі існує

свій механізм захисту прав людини та громадянина, який хоча і є похідним від міжнародної системи захисту прав особи, але має власну специфіку, зумовлену правовим статусом та порядком функціонування інститутів ЄС, діяльність яких спрямована, в тому числі, й на захист прав громадян Союзу. Джерела права ЄС як основне ядро механізму захисту прав людини та громадянина в Європейському Союзі закріплюють відповідні гарантії: інституційні, процесуальні та матеріальні. Спрощення механізму захисту прав людини та громадянина в Європейському Союзі є одним із концептуальних напрямів діяльності ЄС відповідно до цілей та принципів цієї організації, закріплених в установчих договорах.

3.4. Європейський суд з прав людини в механізмі міжнародного захисту прав і свобод людини та громадянина

Одним із найголовніших досягнень міжнародного права останніх десятиріч є створення міжнародної системи гарантій дотримання прав людини, яка ґрунтується на загальноновизнаних принципах, що знайшли своє закріплення в цілому ряді міжнародних договорів як універсального, так і регіонального характеру, а також на системі міжнародних органів, наділених контрольними повноваженнями за дотриманням закріплених прав, до яких належать міжнародні несудові органи та міжнародні судові інституції.

Право сучасної України переживає період входження у європейський правовий простір. У зв'язку з цим є актуальним, з огляду на необхідність приведення українського права у відповідність з нормами та принципами міжнародного права, вивчення європейського правового досвіду та європейської правової доктрини.

Проблематика актуалізується тим, що останнім часом зростає роль рішень Європейського суду з прав людини в практиці розгляду справ судами України. Діяльність Європейського суду з прав людини відіграє важливу роль у забезпеченні реалізації принципу верховенства права на теренах України, трансформації та пристосуванні української правової системи до існуючих міжнародних стандартів, активізуючи законодавчу, виконавчу та судову гілки влади до модифікації своїх дій та підходів, виходячи з європейських принципів.

Серед міжнародних судових контрольних органів також можна виділити *два основні типи*. *До першого типу* таких контрольних органів належать міжнародні судові інституції, діяльність яких непрямим чином стосується питань міжнародного захисту прав людини. *До другого типу*

міжнародних судових контрольних органів слід віднести ті, які створені в межах міжнародних договорів щодо захисту прав людини, а отже діяльність яких безпосередньо пов'язана із питаннями міжнародного захисту прав людини.

На фоні згаданих «класичних» контрольних механізмів сучасної міжнародної системи захисту прав людини Європейський суд з прав людини, що функціонує в межах специфічного контрольного механізму правової системи Європейської Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, є унікальним міжнародним юрисдикційним органом, оскільки, на відміну від класичного міжнародного суду в сфері прав людини, право на звернення до нього не тільки є відкритим, в тому числі для індивідів, але й не обумовлюється необхідністю висловлення на це згоди відповідної держави-відповідача та, на відміну від квазісудових контрольних органів у сфері прав людини, його рішення є не тільки юридично обов'язковими для держави-відповідача, але й безпосередньо впливають на розвиток правової системи. Розуміння специфіки природи та правових засад цього унікального юрисдикційного контрольного механізму потребує, у першу чергу, аналізу правового середовища, у якому він функціонує, й зокрема, природи та основних властивостей правової системи Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Одним із найголовніших завдань, які постали перед Україною після проголошення нею у 1991 р. державної незалежності, є її інтеграція у світове співтовариство. Неодмінною вимогою такої інтеграції та передумовою позитивного сприйняття України на міжнародній арені є досягнення високого рівня забезпечення й захисту прав людини та виконання, взятих нашою державою, міжнародно-правових зобов'язань. Цей висновок впливає, зокрема з аналізу тих міжнародно-правових договорів з питань захисту й реалізації прав людини, стороною яких є Україна: Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. Ратифікація Україною цієї Конвенції одразу ж викликала жваві дискусії довкола проблеми тлумачення змісту закріплених нею вимог. Питання дещо ускладнюється через те, що формулювання більшості конвенційних приписів є максимально широкими та гнучкими, містять чимало оціночних понять, передбачають широку дискрецію національних правозастосовних органів, а, відтак, потребують вироблення більш-менш чітких правил їх інтерпретації¹.

Україна стала членом Ради Європи у 1995 р. Як вже зазначалося,

¹ Бурдяк В. І., Василенко С. Д., Веренько В. І. Політика і права людини: підручник. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2011. С. 515-516.

вступивши до Ради Європи і ратифікувавши Європейську конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, а також протоколи до неї, Україна визнала обов'язкову юрисдикцію Європейського суду з прав людини.

Європейська конвенція з прав людини – міжнародний договір, призначення якого полягає в тому, щоб гарантувати дотримання прав людини. Тому наданий нею інструментарій захисту є найбільш розвиненим. Він послужив найбагатшим джерелом міжнародних судових рішень щодо прав людини. **Конвенція** – це також і унікальна система, що виступає в якості «міжнародного загального права» і функціонує в режимі спадкоємності і незалежності. Про неї можна говорити як про систему загального права в тому розумінні, що вона розвивається завдяки створюваному Судом прецедентному праву.

Специфіка діючого на базі Конвенції контрольного механізму, зумовила і особливий характер еволюції її системи.

Конвенція стала першим міжнародним документом з прав людини, що має забезпечувати захист широкого спектру громадянських і політичних прав, як документ, який створено у формі міжнародного договору, обов'язкового для виконання відповідними Високими Договірними Сторонами, і який встановлює систему контролю за імплементацією прав на внутрішньодержавному рівні. Розглядаючи всеохоплюючу ідею «прав людини» невід'ємно від самої людини, Конвенція встановлює правопорядок, вищою цінністю якого є людина. В її преамбулі визначено, що основні свободи становлять підвалини справедливості та миру, і тому додержання та забезпечення таких прав набуває вирішального значення в людському суспільстві.

Протоколи до Конвенції є самостійними договорами. Додаткові протоколи до Конвенції включили в систему європейського захисту весь перелік громадянських і політичних прав, а також деякі соціально-економічні права. Вони накладають зобов'язання на її учасників тільки після ратифікації кожного з них.

Юрисдикцію Європейського суду визначено саме в Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Причому, якщо раніше юрисдикцію Суду іноді називали похідною від юрисдикції Комісії (розгляд справи в Суді був можливий тільки після завершення процедури в Комісії), то після набрання чинності змін до Конвенції Суд є єдиним судовим органом і його юрисдикція не обмежена повноваженнями інших органів Ради Європи¹.

¹ Буроменський М. В. Звернення до Європейського Суду з прав людини: практика Суду і особливості українського законодавства. Х.: Фоліо, 2000. С. 6.

Відповідно до ч. 1 ст. 32 Конвенції юрисдикція Суду поширюється на всі питання тлумачення і застосування Конвенції та протоколів до неї, подані йому на розгляд відповідно до статей 33, 34, 47¹. Таким чином, **юрисдикція Суду** включає в себе **три елементи**: по-перше, повноваження брати заяви від будь-якої особи, неурядової організації чи групи осіб, які вважають себе потерпілими від допущеного однією з держав-членів Ради Європи порушення конвенційних положень; по-друге, розглядати спори між державами-членами Ради Європи з приводу порушення положень Конвенції, по-третє, на запит Комітету Міністрів давати консультативні висновки з правових питань тлумачення Конвенції та Протоколів.

По суті, під **юрисдикцію Європейського суду** підпадає юридична оцінка виконання державами своїх зобов'язань за Конвенцією і Протоколами до неї у випадках, коли Суд розглядає заяви, визнані прийнятними відповідно до Конвенції. Тому заява до Європейського суду з прав людини може бути подана лише щодо дії чи бездіяльності держави (в особі її органів і посадових осіб, які зобов'язані забезпечити дотримання норм Конвенції), а не щодо будь-яких фізичних чи юридичних осіб, які, можливо, з точки зору заявника, не дотримувалися Конвенції. Таким чином, відповідачем у Європейському суді з прав людини може бути лише держава-учасник Конвенції, яка звинувачується в порушенні норм самої Конвенції і (чи) тих Протоколів до неї, в яких держава бере участь. Не випадково найменування справ, що розглядаються Судом, будується за єдиною схемою: заявник (ім'я чи псевдонім) vs (проти) відповідач (назва держави)².

З самого початку свого існування Суд відзначав, що він не є апеляційним чи касаційним судом. Як багато заявників помилково вважають і сьогодні, **Суд** – це своєрідна четверта інстанція (*quatrième instance*) щодо національної системи судочинства³. Регулярним є факт надходження до Суду заяв стосовно того, що місцеві суди неадекватно сприйняли факти справи чи не прийняли важливі, з точки зору заявника, подання. Зазвичай такі заяви базуються на факті порушення статті 6 Європейської конвенції з прав людини.

Метою діяльності Суду є забезпечення дотримання положень Конвенції та її Протоколів. Суд не має функції виправлення помилок місце-

¹ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року // Офіційний вісник України. 1998. №13. С. 207-302

² Буроменський М. В. Звернення до Європейського Суду з прав людини: практика Суду і особливості українського законодавства. Х.: Фоліо, 2000. С. 6.

³ Манукян В. И. Европейский Суд по правам человека: право, прецеденты, комментарии: науч.-практ. пособие. К.: Истина, 2007. 368 с.

вих судів щодо застосування національного законодавства. Також до повноважень Суду не входить оцінювання доказів. Заяви, в яких декларується, що місцеві суди мали прийняти інше рішення (на користь позивача), визнаються неприйнятними як очевидно безпідставні та необґрунтовані¹. Більше того, коли в заяві стверджується, що визначений закон, виданий державою-учасницею, порушив права, що захищаються Конвенцією, Страсбург скоріш за все прийме рішення не висловлюватись з приводу тлумачення цього закону самою державою. Однак, якщо в Конвенції прямо вказано, що закон повинен відповідати Конвенції (наприклад ст. 5 (1), Суд може перевірити цю відповідність, хоча в цьому випадку Суд достатньо легко погоджується зі судженням держави².

Отже, Європейський суд функціонує на постійній основі з метою забезпечення виконання Високими Договірними Сторонами зобов'язань за Конвенцією. Його юрисдикція визнана обов'язковою всіма державами-учасницями й поширюється на всі спори, що пов'язані із застосуванням і тлумаченням норм Конвенції та Протоколів до неї в національних правових системах.

Місцезнаходженням Європейського суду є м. Страсбург (Франція). Засідання Європейського суду проводяться в Палаці Прав Людини. Організація його діяльності, Правила процедури, порядок здійснення реєстрації заяв, їх розгляду, винесення рішень установлені Конвенцією та Регламентом Європейського суду.

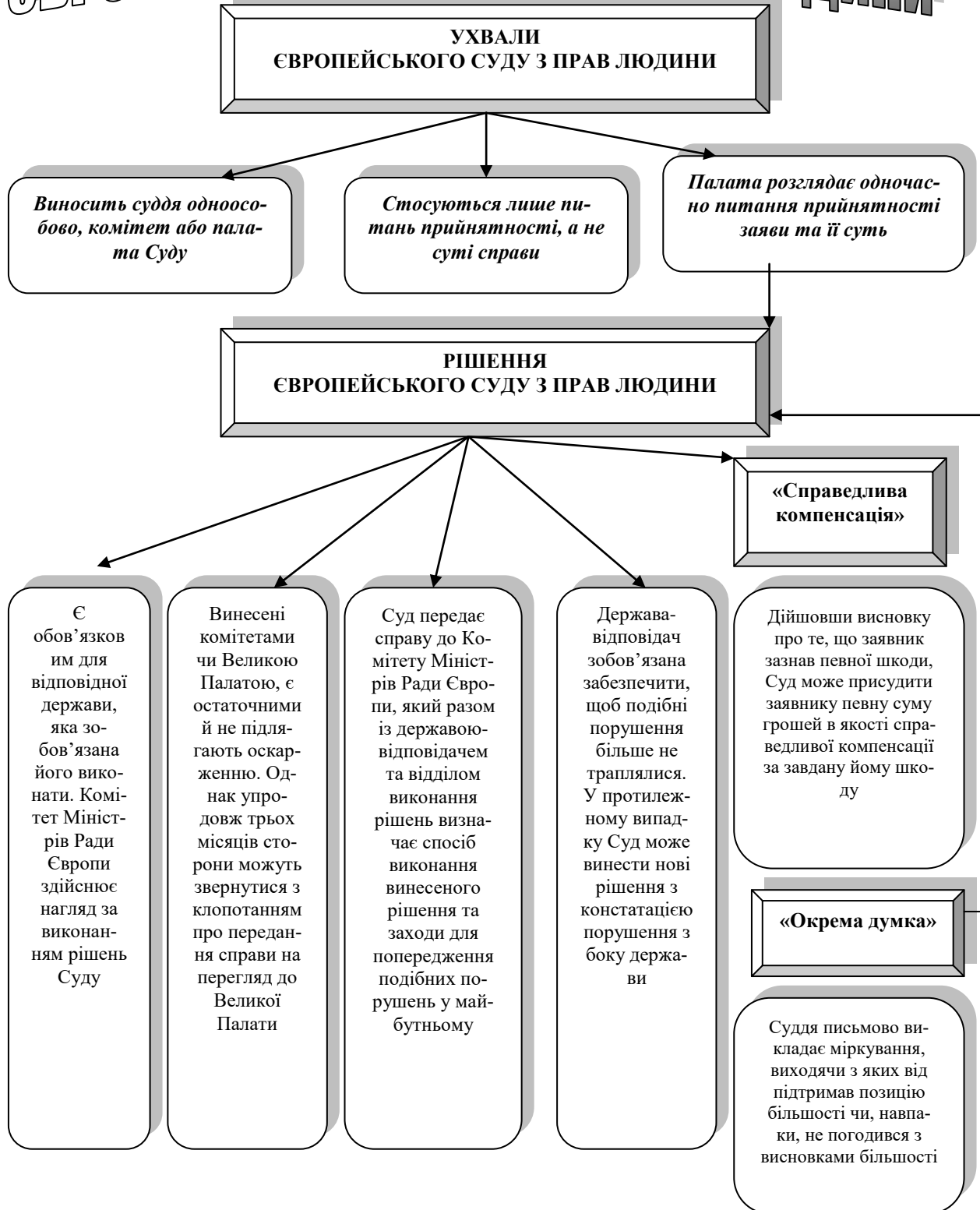
У Регламенті Європейського суду, прийнятому 4 листопада 1998 року з поправками і доповненнями, містяться структура та організаційні питання діяльності Європейського суду. Правила Регламенту насамперед дають визначення понять і термінів, що використовуються: «Конвенція», «пленарне засідання Суду», «Велика палата», «Палата», «Комітет», «Суд», «суддя», «Сторона», «делегат», «делегація», «глава делегації», «судове слухання» (ст. 1).

Розділ I Регламенту визначає організацію і роботу Суду: деталізує статус судді, правила виборів Голови та заступників Голови Суду, голів секцій, обов'язки цих осіб, вибори секретаря, його обов'язки, порядок роботи Суду, його місцеперебування, порядок пленарних засідань Суду, нарад суддів, голосування, порядок роботи палат і комітетів тощо.

¹ Севостьянова Н. І. Десять помилок при зверненні до Європейського Суду з прав людини. *Юстиніан*. 2010. №9 (87). С. 51-55.

² Манукян В. И. Европейский Суд по правам человека: право, прецеденты, комментарии: науч.-практ. пособие. К.: Истина, 2007. С. 299.

Ухвали та рішення Європейського суду з прав людини

У розд. II встановлюється порядок провадження і принципи: гласність судового розгляду; мови, на яких ведеться судочинство; представництво держав-учасниць Конвенції; представництво заявників; повідомлення, сповіщення та виклики до Суду; подання доказів; виключення і поновлення скарги у переліку справ, що підлягають розгляду; порушення справи; вимоги до змісту міждержавної та індивідуальної скарги; проведення слухань; постанови тощо.

Європейський суд виносить свої рішення, керуючись нормами Конвенції і практикою застосування своїх попередніх рішень.

Рішення Європейського суду з прав людини є обов'язковими для держав-учасниць Конвенції.

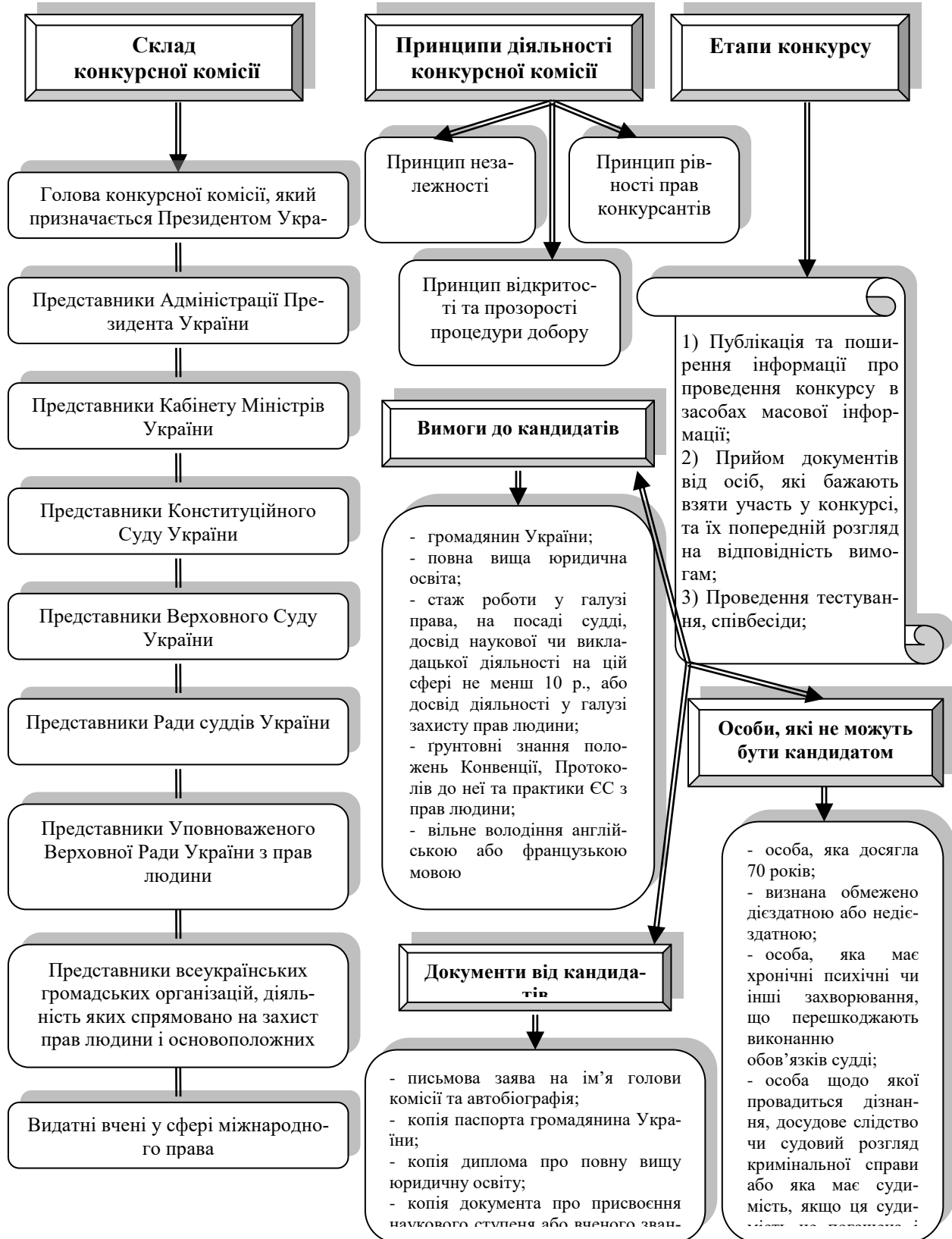
Істотні відмінності між правовими системами держав-учасниць Конвенції спонукають Суд брати до уваги не формальні, а сутнісно-змістовні аспекти юридичних рішень, що ухвалюються стосовно заявників органами влади. З огляду на це він відзначає загальним чином, що «для дотримання зобов'язань за Конвенцією є важливою сутність, а не форма». Такий підхід, зорієнтований на виявлення соціально-антропної сутності відносин, що розглядаються, за своєю сутністю є природно-правовим. На здатність «самої соціальної сутності явищ» у практиці Європейського суду з прав людини «набувати юридичного значення й породжувати конкретні юридичні наслідки» вже вказувалось у літературі¹.

У ст. 20 Конвенції визначається **кількість суддів Суду**, яка відповідає кількості Високих Договірних Сторін Конвенції. Судді, які засідають у Суді, повинні відповідати таким **критеріям**: судді повинні мати високі моральні якості, а також мати кваліфікацію, необхідну для призначення на високу судову посаду, чи бути юристами з визнаним авторитетом; упродовж строку своїх повноважень судді не можуть займатися ніякою діяльністю, що є «несумісною з їхньою незалежністю, безсторонністю або вимогами виконання посадових обов'язків на постійній основі». Усі питання, які виникають у зв'язку із застосуванням цього пункту, вирішуються Судом.

Парламентська Асамблея Ради Європи обирає суддів до Європейського суду строком на **дев'ять років**. Судді не можуть бути переобрані. Суддя може бути звільнений з посади, якщо рішення про його невідповідність встановленим вимогам буде ухвалена іншими суддями більшістю у дві третини голосів (ст. 24).

¹ Рішення Європейського суду з прав людини: матеріали практики (2005-2006 рр.). К., 2007. С. 18.

ДОБІР КАНДИДАТІВ НА ПОСАДУ СУДДІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ ВІД УКРАЇНИ

3 квітня 2010 року суддею Європейського суду з прав людини є Ганна Юдківська. У квітні 2019-го сплив її термін повноважень, які продовжуються автоматично до обрання наступного судді.

Ст. 27 Конвенції передбачає створення в межах Суду *трьох різних типів органів*: комісій, палат і Великої палати.

Комісія, до складу якої входять три судді, може визнати неприйнятною або вилучити з реєстру справ індивідуальну заяву, якщо така ухвала може бути винесена без додаткового вивчення. Кожна така ухвала є остаточною і особа, що звернулась із заявою, не може вимагати її перегляду.

У **палатах**, на другому рівні організаційної структури Суду, здійснюється більша частина його роботи. До складу палат входять сім суддів, включаючи й члена палати за посадою, суддю, якого було обрано від зацікавленої держави-учасниці, або особу, яка призначається для участі в засіданнях у разі відсутності такого судді.

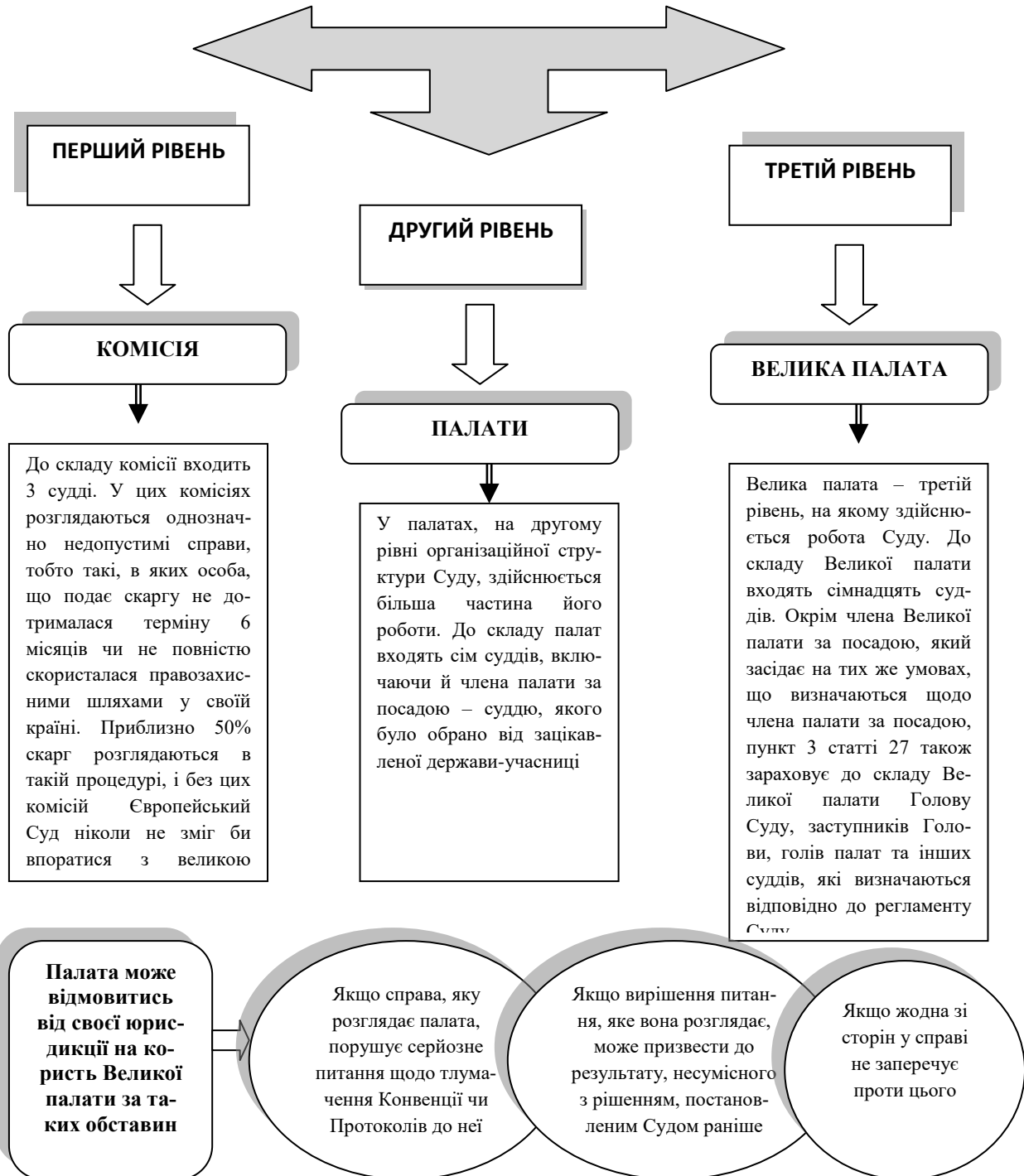
Окрім створення комісій, про які йшлося вище, палата приймає ухвали щодо прийнятності та суті міждержавних і індивідуальних заяв, які були визнані неприйнятими у комісіях. Як правило, палата приймає рішення щодо прийнятності окремо від рішення по суті.

Велика палата, третій рівень, на якому здійснюється робота Суду. До складу Великої палати входять сімнадцять суддів. Окрім члена Великої палати за посадою, який засідає на тих же умовах, що визначаються щодо члена палати за посадою, пункт 3 ст. 27 також зараховує до складу Великої палати Голову Суду, заступників Голови, голів палат та інших суддів, які визначаються відповідно до регламенту Суду.

Велика палата вповноважена розглядати лише ті справи, які були передані до неї і лише в трьох випадках, відповідно до статті 30, палата може відмовитись від своєї юрисдикції на користь Великої палати за таких обставин: якщо справа, яку розглядає палата, порушує серйозне питання щодо тлумачення Конвенції чи протоколів до неї, якщо вирішення питання, яке вона розглядає, може призвести до результату, несумісного з рішенням, постановленим Судом раніше, якщо жодна зі сторін у справі не заперечує проти цього.

Належне виконання Україною вимог міжнародних документів, рішень Європейського суду з прав людини, реалізація стандартів обмеження конституційних прав на практиці, безперечно, сприятиме успішному виконанню завдань судочинства. Крім того, застосування міжнародно-правових стандартів обмеження конституційних прав і свобод громадян може здійснюватися, за кількома напрямками, а саме шляхом дублювання відповідних норм в національному законодавстві або за допомогою інкорпорації норм міжнародного права в національне законодавство.

ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Аби зрозуміти механізм впливу Європейської конвенції на національну правову систему, а рішень Європейського суду – на систему захисту прав громадян, слід мати на увазі кілька важливих «наріжних камінів» такого впливу. Це передусім стосується самої природи Європейського суду з прав людини, оскільки Суд спрямований на захист саме прав людини, а не прав держави, яка є стороною в будь-якому спорі, що розглядається Європейським судом. По-друге, слід зрозуміти значення рішень Європейського суду для розвитку найважливіших інститутів національної правової системи, а саме: права власності та її захист, фундаментальних прав та свобод особи, захист прав і свобод особи в «нетрадиційних сферах правозахисної діяльності» тощо.

У системі захисту прав громадян України важливе місце займає *механізм виконання судових рішень*. Виходячи із необхідності запровадження європейських стандартів у цій сфері, особливу увагу слід звернути на виконання рішень Європейського суду. Стадія виконання судового рішення починається з моменту прийняття судом так званого остаточного судового рішення, що передбачено ст. 44 Конвенції. Набуття рішенням статусу остаточного має суттєве юридичне значення, оскільки є юридичним фактом, який породжує для України обов'язки щодо виконання судового рішення¹.

Юрисдикція Суду виходить із того, що існує невідворотний принцип, який зафіксований у ст. 46 Конвенції *про обов'язковість виконання державою*, яка була стороною в судовому процесі, будь-якого остаточного рішення суду в будь-якій справі. Крім цього загального принципу, існує також принцип обов'язкового нагляду за виконанням остаточних рішень суду, який здійснюється шляхом надсилання Комітету міністрів Ради Європи всіх остаточних рішень суду для здійснення нагляду за їх виконанням. Таким чином, у міжнародно-правових актах зафіксовано й реально функціонує на практиці механізм виконання судових рішень Європейського суду з прав людини, а зафіксовані в документах міжнародні правові зобов'язання держави-відповідача тягнуть за собою правові наслідки у сфері виконання рішень Суду².

Європейська конвенція не встановлює чітко визначеного механізму виконання рішень Європейського суду з прав людини, який був би однаковим та обов'язковим для застосування усіма державами-учасницями Конвенції. Такий механізм встановлюється національним правом кожної окремої держави або взагалі може бути не передбачений

¹ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року // Офіційний вісник України. 1998. №13. С. 207-302.

² Проблеми реалізації прав і свобод людини та громадянина в Україні: монографія / за ред. Н. М. Оніщенко, О. В. Зайчука. К.: Юридична думка, 2007. С. 272.

національним законодавством.

На підтвердження обов'язку держави виконати рішення Європейського суду у справах проти України та усунути причини порушення Конвенції 1950 р. і протоколів до неї, а також створити передумови для зменшення кількості заяв до Європейського суду проти України, Верховна Рада прийняла Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини». У п. 1 ст. 2 цього Закону підтверджено обов'язковість виконання Україною рішення Європейського суду відповідно до ст. 46 Конвенції. Серед заходів загального характеру було передбачено зміну практики застосування законодавства українськими судами і рішення Європейського суду визнано джерелами права, якими суди в Україні керуються при вирішенні справ. Згідно зі ст. 19 Закону, орган представництва України в Європейському суді здійснює перевірку всіх проектів нормативно-правових актів на предмет узгодженості з Конвенцією 1950 р., а невідповідність їх положень є підставою для відмови в його державній реєстрації.

Незважаючи на проведення в Україні судової реформи, судова влада в Україні поки що не відповідає запитам сучасного українського суспільства і об'єктивно неспроможна забезпечити належний захист прав, свобод та законних інтересів громадян відповідно до засад правової держави та верховенства права. Підтвердженням цього є зростання кількості звернень проти України до Європейського суду і непоодинокі факти судових помилок, які вдалося виправити у національній правовій системі за нововиявленими обставинами. Зокрема, за даними Уповноваженого у справах Європейського суду, станом на 31.12.2019 р. Україна займала 3 місце серед держав-членів РЄ за подачею скарг до ЄСПЛ, а на розгляді Суду перебувало загалом 59 800 справ проти держав – сторін Конвенції, з них 8 850 справ – проти України, що складає 14,8 % від загальної кількості справ¹. Також у 2017 р. на виконання рішень Європейського суду з державного бюджету було сплачено 61 365,79 тис. грн.². В 2019 р. у 109 справах, в яких Європейським судом було винесено рішення з констатацією порушення Україною положень Конвенції, заявники вимагали компенсацію на загальну суму близько 1 659 307 946,94 євро. Після розгляду справ з урахуванням позицій Уряду Європейським судом Україну було

¹ Щорічний звіт про результати діяльності Уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини у 2019 році. URL: <https://minjust.gov.ua/files/general/2020/04/02/20200402115102-80.pdf>

² Інформація щодо виконання рішень Європейського суду з прав людини у справах проти України. URL: <https://minjust.gov.ua/m/informatsiya-schodo-vikonannya-rishen- evropeskogo-sudu-z-prav-lyudini-u-spravah-proti-ukraini>

зобов'язано сплатити 1 498 555,56 євро¹.

Однією з нагальних проблем, що на пряму пов'язана із дотриманням Європейської конвенції, є надмірне затягування виконання Україною судових рішень. 12 жовтня 2017 року Велика палата Європейського суду з прав людини прийняла рішення у справі «Бурмич та інші проти України», яке стосується системної проблеми невиконання державою судових рішень. Це рішення стало доленосним, адже Європейський суд постановив вилучити із реєстру справи п'яти заявників, які скаржилися на невиконання чи надмірно тривале виконання рішень національних судів та відсутність ефективних засобів правового захисту, а разом з ними усі інші заяви, які стосуються таких самих порушень, загальна кількість яких складає 12 143. Це означає, що Європейський суд не буде розглядати по суті однотипні індивідуальні скарги, а передасть їх на розгляд Комітету Міністрів Ради Європи. Більше того, Суд постановив, що у подальшому усі заяви проти України щодо невиконання судових рішень не будуть розглядатися, а переадресовуватимуться Комітету Міністрів.

Водночас Комітет Міністрів Ради Європи, який здійснює нагляд за виконанням рішень ЄСПЛ, теж фактично не має у своєму розпорядженні дієвого механізму змусити державу виконувати рішення Суду, а всі попередні рекомендації цього органу залишалися без належної реалізації. Тому наразі залишається сподіватися, що рішення Великої Палати стане сигнальним дзвінком для впровадження Україною дієвих заходів із забезпечення права громадян на звернення до Європейського суду.

Отже, Європейський суд з прав людини є основним механізмом реалізації контролю РЄ над захистом прав людини у державах-членах РЄ. Згідно з початковою редакцією ЄКПЛ, ЄСПЛ був лише частиною триланкового механізму, що включав також Європейську комісію з прав людини і КМ РЄ. Однак у 1994 році РЄ було прийнято Протокол №11 до ЄКПЛ (вступив у силу у 1998 році), яким попередня триланкова система була змінена на єдиний орган – Європейський суд з прав людини. Як результат такої реформи усі міждержавні та індивідуальні скарги тепер спрямовуються відразу до ЄСПЛ, який реєструє їх і розглядає їх як на предмет прийнятності, так і по суті справи. Протокол № 11 до ЄКПЛ, безумовно, підвищив ефективність роботи контрольного механізму Конвенції, однак проблема перевантаженості Європейського суду все одно залишається актуальною. Певним чином цю проблему намагалися вирішити прийняттям Протоколу №14, однак в цілому проблема великої завантаженості та повільного розгляду справ у ЄСПЛ залишається актуальною.

¹ Щорічний звіт про результати діяльності Уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини у 2019 році. URL : <https://minjust.gov.ua/files/general/2020/04/02/20200402115102-80.pdf>.

Питання для самоконтролю:

1. *Захист прав людини в Європі.*
2. *Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.: принципи тлумачення, особливості застосування в національному правопорядку.*
3. *Європейський суд з прав людини: юрисдикція та процедура звернення.*
4. *Виконання рішень Європейського суду з прав людини в Україні (справа «Бурмич та інші проти України» №№ 46852/13, 47786/13, 54125/13, рішення Великої палати 2017 р.; справа «Бочан проти України № 2» 2015 р.). Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 р. № 3477-IV.*
5. *Контроль Комітету Міністрів Ради Європи за виконанням рішень Європейського суду з прав людини.*
6. *Європейська соціальна хартія (переглянута).*
7. *Захист прав людини в Європейському Союзі. Хартія основоположних прав Європейського Союзу 2000 р.*
8. *Діяльність ОБСЄ у сфері визначення та просування стандартів захисту прав людини (Бюро з демократичних інститутів і прав людини ОБСЄ, Верховний комісар ОБСЄ у справах національних меншин).*

Спеціальна література:

Нормативно-правові акти

1. Віденська конвенція про право міжнародних договорів. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118
2. Статут Організації Об'єднаних Націй. URL: http://www.un.org.ua/images/documents/3718/UN%20Charter_Ukraine.pdf
3. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. *Офіційний вісник України*. 2008. № 93. Ст. 3103.
4. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_043
5. Міжнародний пакт про соціальні, економічні і культурні права від 16 грудня 1966 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_042
6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04 листопада 1950 р., з поправками, внесеними відповідно до положень Протоколів № 11 та № 14 URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004
7. Європейська соціальна хартія (переглянута). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062

Підручники, навчальні посібники, наукові публікації

1. Аракелян М. Р. Міжнародно-правовий захист прав людини: навчально-методичний посібник з тестовими завданнями для підготовки до ЗНО. Фенікс. 2019. 194 с.
2. Биштыга А. Европейский суд по правам человека; науч. ред. А. Е. Вашкевич; пер. с пол. Е. Г. Генделя. Минск: Тесей, 2000. С. 10-30.

3. Блажівська Н. Є. Виконання рішень Європейського суду з прав людини. Порівняльний аспект. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2010. № 2. С. 83-89.
4. Болотіна Н. Б., Феськов М. М. Європейська соціальна хартія (переглянута) і Україна. *Юридична наука*. 2011. № 3. С. 36-47.
5. Де Сальвіа М. Европейская конвенция по правам человека. СПб.: Юрид. центр Пресс, 2004. 267 с.
6. Дідікін А. Рішення Європейського суду з прав людини у національній правовій системі. *Юрид. журн. Юстиніана*. 2009. № 1. С. 65-68.
7. Дудаш Т. І. Практика Європейського суду з прав людини: навч.-практ. посіб. К.: Алерта, 2016. 488 с.
8. Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст / за ред. О. Л. Жуковської. К.: ВІ-ПОЛ, 2004. 960 с.
9. Європейські стандарти в галузі прав людини / Міністерство юстиції України. К.: Ін Юре, 2002. 232 с.
10. Інформація щодо виконання рішень Європейського суду з прав людини у справах проти України. URL: <https://minjust.gov.ua/m/informatsiya-schodo-vikonannya-rishen-evropeyskogo-sudu-z-prav-lyudini-u-spravah-proti-ukraini>.
11. Карпачова Н. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод – основа формування європейських стандартів прав і свобод людини в Україні. *Право України*. 2010. № 10. С. 24-42.
12. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Застосування в Україні: Офіційне видання / Міністерство Юстиції України. К., 2006. 176 с.
13. Ковалев А. А. Международная защита прав человека: учебное пособие. М.: Статут, 2013. 591 с.
14. Кузнецова С. Н. Международная защита прав человека: учебное пособие. Нижний Новгород: 2-е изд., перераб. и доп. Нижний Новгород: Вектор-ТиС, 2008. 234 с.
15. Міжнародне публічне право: підручник. 2-ге вид. / за ред. В. М. Репецького. К., 2012. 437 с.
16. Міжнародне право: підручник. / [Ліпкан В. А. та ін.; за заг. ред. Ліпкан В. А.]; М-во освіти і науки України. К.: КНТ, 2009. 751 с.
17. Міжнародне публічне право: підручник у 3 т. [В. Ф. Антипенко, Л. Д. Тимченко, О. В. Беглий, О. А. Радзівілл та ін.]. К.: НАУ, 2012. Т.1. 420 с.
18. Міжнародне право / Матіас Гердеген; пер. з німецької. Київ: К. І. С., 2011. 515 с.
19. Міжнародне право: навч. посібник / За ред. М. В. Буроменського К.: Юрінком Інтер, 2006. 336 с.
20. Міжнародне публічне право: навч. посібник / Відп. редактори Ю. С. Шемшеченко, Л. В. Губерський. К.: Юрінком Інтер, 2000. 640 с.
21. Мицик В. В. Права людини у міжнародному праві: міжнародно-правові механізми захисту. К.: Видавничий дім «Промені», 2010. 722 с.
22. Международное право / В. Г. Витцтум, М. Боте, Р. Дольцер [и др.]; пер. с нем. Н. Спица; сост. В. Бергманн; 2-е изд. М.: Инфотропик Медиа,

2015. Кн. 2. 1072 с.

23. Международное право в документах: учебное пособие / Сост.: Н. Т. Блатова, Г. М. Мелков. 3-е изд., перераб. и доп. М., 2000. 880 с.

24. Международная защита прав человека: учебник / [А. Х. Абашидзе и др.]; под ред. А. Х. Абашидзе. М.: РУДН, 2017. 466 с.

25. Международная и внутригосударственная защита прав человека: учебник / Под ред. Р. М. Валеева. М.: Статут, 2011. 830 с.

26. Наливайко Л. Р., Степаненко К. В. Міжнародно-правові стандарти прав людини: навч. посібник. Дніпро: ДДУВС, 2019. 167 с.

27. Павлова Л. В. К вопросу об универсальности международных соглашений в области прав человека. Проблемы конституционализма. Минск, 2000. Вып. 9. С. 19.

28. Паліюк В. П. Застосування судами України Конвенції про захист прав людини та основних свобод. К.: Фенікс, 2004. 264 с.

29. Пастухова Л. В. Ефективність міжнародно-правових засобів забезпечення реалізації Конвенції про захист прав і основних свобод людини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. К., 2003. 18 с.

30. Сироїд Т. Л., Фоміна Л. О. Міжнародний захист прав людини: навч. посіб. Харків: Право, 2019. 310 с.

31. Степаненко К. В. Система судочинства в зарубіжних країнах та міжнародні суди. Науково-практичні рекомендації. Д.: Дніпроп. держ. ун-т внутр.справ, 2010. 37 с.

32. Степаненко К. В. Конвенційний механізм міжнародного захисту прав людини в системі ООН. *Альманах міжнародного права*. 2018. № 19. С. 105-113.

33. Ульяшина Л. В. Международно-правовые стандарты в области прав человека и их реализация: теория и практика применения. Вильнюс: ЕГУ, 2013. 402 с.

34. Фурса С. Я., Фурса Є. І. Науково-практичний коментар до Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини»; Центр правових досліджень. К.: Видавець С. Я. Фурса, 2007. 52 с.

35. Шевчук С. Європейський суд з прав людини та українська судова система: необхідність узгодження судової практики. Науково-практичні матеріали апеляційного суду Запорізької області 2011 р. С. 5.

36. Шевчук С. Судовий захист прав людини. Практика Європейського суду з прав людини у контексті західної правової традиції. К.: Реферат, 2006. 829 с.

37. Шишкіна Е. Деякі аспекти правової природи рішень Європейського суду з прав людини. *Право України*. 2005. № 9. С. 102-105.

38. Шуміло І. А. Міжнародна система захисту прав людини. Міжнародна система захисту прав людини: навчальний посібник. Київ: ФОП Голембовська О.О. 168 с.

39. Щорічний звіт про результати діяльності Уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини у 2018 році. URL: <https://minjust.gov.ua/files/general/2019/03/13/20190313101256-68.pdf>.

Розділ 4. ПРАКТИКА МІЖНАРОДНОГО ЗАХИСТУ ОКРЕМИХ ПРАВ ЛЮДИНИ

- 4.1. Міжнародний захист громадянських (особистих) прав людини.*
- 4.2. Міжнародний захист прав людини під час збройних конфліктів.*
- 4.3. Правомірне обмеження прав людини та відступ держав від своїх зобов'язань у сфері прав людини під час надзвичайного стану, становища або ситуації.*

4.1. Міжнародний захист громадянських (особистих) прав людини

Особисті права людини називають природними, тобто такими, які людина одержує від народження. Особисті права становлять зміст свободи людини і забезпечують особі не тільки життєво важливі умови існування, а й надають фактичну можливість вільно реалізовувати власний потенціал, гарантують невтручання у сферу її індивідуальної життєдіяльності. Саме тому їх поширюють не тільки на громадян конкретної держави, а й на усіх інших людей, що перебувають на її території.

Особисті права людини називають ще і громадянськими в силу того, що вони забезпечують свободу і автономію індивіда як члена громадянського суспільства, його юридичну захищеність від будь-якого незаконного втручання. Особисті права людини належать до «першого покоління» прав людини, їх зміст та структура почали формуватися на хвилі республіканських революцій в Європі та пов'язаного із цим впровадження юридичних механізмів обмеження абсолютної влади. Теорія прав людини виділяє такі основні громадянські (особисті) права: право на життя, право на повагу до особистості, право на свободу та особисту недоторканність, право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, недоторканність житла, право на свободу світогляду і віросповідання, недоторканність особистого і сімейного життя, таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, право на вибір місця проживання, свободу пересування та ін.

В Україні особисті права закріплені у розділі II Конституції, цей

каталог відповідає переліку особистих прав, визначених Загальною декларацією прав людини 1948 року. Таким чином, суб'єкти публічної влади, забезпечуючи конституційні права громадян України, вже приймають участь в однаковому процесі захисту прав людини для усіх держав-членів ООН та підписантів міжнародних угод, де визначаються стандарти в області громадянських прав людини. Насамперед мова йде про такі документи, як Пакт про громадянські і політичні права, Конвенція про попередження злочину геноциду і покарання за нього, Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання, та ряд інших міжнародних актів.

Міжнародно-правовий захист громадянських (особистих) прав людини розпочинається із захисту основного права цієї категорії – *права на життя*. Це право передбачено в ст. 6 Пакту про громадянські і політичні права: «Право на життя є невід'ємне право кожної людини. Це право охороняється законом. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя». У стандарт захисту права на життя входять і норми, що регулюють застосування смертної кари. Вона може призначатися тільки «за найтяжчі злочини відповідно до закону, який діяв під час вчинення злочину і який не суперечить вимогам цього Пакту і Конвенції про попередження злочину геноциду і покарання за нього». Вирок у вигляді смертної кари може виноситися тільки компетентним судом. Смертна кара не застосовується щодо вагітних жінок, а вирок не виноситися за злочини, вчинені особами, молодшими за 18 років. Крім того, Конвенція про попередження злочину геноциду і покарання за нього забороняє дії (включаючи, звичайно, і зміну національного законодавства), що здійснюються з наміром знищити, повністю або частково, яку-небудь національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку.

Головна мета договорів та інших міжнародно-правових актів про права людини полягає не в підміні національного законодавства, а у встановленні чітких загальних стандартів поведінки держав, в забезпеченні їх повсюдного визнання й однакового застосування. Відповідно до такого критерію, класифікація міжнародних стандартів захисту права на життя, сфера їх застосування та поширення, може відбуватися на двох рівнях: універсальному та регіональному. До першого рівня стандартів відносяться Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права та інші основоположні міжнародні нормативно-правові акти. До цього рівня можна віднести конвенції та рекомендації, прийняті спеціалізованими організаціями під егідою ООН (наприклад, Конвенція №130 Міжнародної організації праці про медич-

ну допомогу та допомогу у випадку хвороби 1969 року та інші). Дані нормативно-правові акти накладають юридичні зобов'язання на держави-учасників щодо вживання усіх необхідних заходів, включаючи законодавчі та адміністративні, для здійснення прав, закріплених в них.

Універсальний рівень закріплення права на життя є важливою гарантією визнання світовою спільнотою даного права і накладає на держави обов'язки щодо використання механізмів його забезпечення і захисту. Згідно зі ст. 6 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, право на життя охороняється законом. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя, єдиним випадком позбавлення права на життя є смертна кара. Другий факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права спрямований на скасування смертної кари.

У загальному коментарі 1982 року Комітет з прав людини відзначав, що захист права на життя вимагає від держави вжиття рішучих заходів щодо збереження життя, наприклад зниження дитячої смертності та ліквідації недоїдання та епідемій. Через два роки Комітет пішов ще далі, зазначивши, що зброя масового знищення є однією з найбільших загроз права на життя, і вказав: «виробництво, випробування, володіння, розгортання і застосування ядерної зброї слід заборонити і визнати в якості злочинів проти людяності»¹. Зважаючи на часті порушення принципів міжнародного права, що призводять до непоодиноких випадків позбавлення життя людей, що опинилися в епіцентрі військових конфліктів, такі заклики набувають все більшої актуальності та вимагають від міжнародної спільноти рішучих дій з попередження міжнародних злочинів окремими суб'єктами міжнародного права, вироблення ефективних засобів контролю за виготовленням та розповсюдженням зброї масового знищення.

Регіональний рівень стандартизації права на життя відображається у дії Статуту Ради Європи, конвенціях РЄ, а також резолюціях і рекомендаціях Комітету Міністрів і Парламентської Асамблеї Ради Європи. Це, наприклад, такі документи, як Європейська конвенція про боротьбу з тероризмом від 27 січня 1977 р., Європейська рамкова конвенція «Про контроль за придбанням і зберіганням вогнепальної зброї приватними особами» від 28 червня 1978 р., Резолюція Парламентської Асамблеї Ради Європи №1044 «Про скасування смертної кари» від 4 жовтня 1994 та ін. Так, у 1996 році Комітетом Міністрів Ради Європи була прийнята

¹ Гомьен Д., Зваак Л., Харрис Д. Европейская конвенция о правах человека и Европейская социальная хартия: право и практика. Перевод с английского; под науч. ред. Л. Б. Архипова. М.: Изд-во МНИМП, 1998. С. 121-122.

Конвенція Ради Європи з біоетики. Ст. 2 Конвенції, що встановлює пріоритет людини, підкреслює, що перспектива отримання навіть найпривабливіших наукових результатів не дає підстав для того, щоб в ім'я неї проводилися експерименти над особою без її згоди.

Значний вплив на процес утворення стандартів захисту права на життя має Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. Так, ст. 2 Конвенції, Протокол № 6 до Конвенції, містять заборону умисного довільного позбавлення життя та передбачають скасування смертної кари в мирний час як правове зобов'язання держав. Крім цього, існує Протокол № 13 до Конвенції щодо скасування смертної кари у всіх випадках за будь-які дії, включаючи дії, вчинені під час війни або неминучої загрози війни, однак дане зобов'язання є факультативним (Україна підписала і ратифікувала цей Протокол у 2003 році). Конвенція покладає на держави обов'язок охороняти право кожної особи на життя законом. З цього приводу важливою є позиція членів Комісії з прав людини, викладена в доповіді у справі Макканн та інші проти Сполученого Королівства¹: положення ст. 2 Конвенції не слід тлумачити як таке, що повинне мати ідентичне формулювання у внутрішньому праві, достатньо того, що національне право забезпечує охорону права на життя, передбаченого Конвенцією.

Для з'ясування змісту та особливостей реалізації міжнародного регіонального стандарту права на життя державам-учасникам слід чітко розуміти положення ч. 1 ст. 2 Конвенції. Так, автори коментаря Конвенції стверджують, що «ані стаття 2, що закріплює це право, ані Протокол № 6, який закликає до скасування смертної кари, не мають на меті безумовний захист життя як такого або гарантію певної якості життя. Ці положення спрямовані в першу чергу на те, щоб захистити особу від довільного позбавлення життя державою»². Можна зустріти інші тлумачення захисту Конвенцією права на життя про те, що «стаття 2 не закріплює саме право на життя, а покладає на владу держав обов'язок захищати право кожного на життя і містить заборону на навмисне позбавлення життя»³; держава «зобов'язана докласти всіх зусиль для забезпечення свободи жити і без потреби не втручатися в користування цією свободою».

¹ Постановление Европейского суда по правам человека от 27.09.1995 «Макканн (McCann) и другие против Соединенного Королевства» (жалоба № 18984/91) [рус. (извлечение), англ.] // Европейский суд по правам человека. Избранные решения. Т. 2. М.: Норма, 2000. С. 123-149.

² Гомьен Д., Зваак Л., Харрис Д. Европейская конвенция о правах человека и Европейская социальная хартия: право и практика. Перевод с английского; под науч. ред. Л. Б. Архипова. М.: Изд-во МНИМП, 1998. С. 13.

³ Там само С. 15.

дою»¹. Беручи до увагу висловлені думки, аналізуючи положення Конвенції стосовно права на життя, можна прийти до висновку, що положення ст. 2 Конвенції передбачає як негативні (не допускати випадків безпідставного позбавлення життя), так і позитивні (охороняти життя осіб, які перебувають під їх юрисдикцією) зобов'язання держави. Воно спрямоване не тільки на те, щоб законодавчо забезпечити недоторканість життя, уникнути зловживань з боку третіх осіб, а й забезпечити застосування превентивних заходів в тому разі, коли людина самотійно ставить своє життя в небезпечне становище. Тобто, право на життя, проголошене ст. 2, лише принципом «невтручання» держави не обмежується. Це підтверджується і думкою Комісії з прав людини, про те, що «ст. 2 дає привід для позитивних зобов'язань з боку держави». Комісія, наприклад, вважає, що у держави є позитивний обов'язок захищати життя в тих випадках, коли існує велика ймовірність того, що окрема особа може стати жертвою вбивства. Держава повинна не допускати, наскільки це можливо, вчинення вбивств окремими громадянами².

У рішенні по справі Макканн та інші проти Сполученого Королівства від 27 вересня 1995 року Європейський суд констатував, що при проведенні антитерористичних заходів держава повинна, з одного боку, виконувати свій обов'язок з охорони права на життя людей, які зазнали загрозу теракту, а з іншого – мінімально застосовувати силу, яка може спричинити позбавлення життя, проти тих, хто підозрюється в створенні такої загрози (п. 194). Антитерористичні операції повинні плануватися і проводитися так, щоб звести до мінімуму (наскільки це можливо) застосування сили, яка може спричинити позбавлення життя (п. 194). Владі слід застосовувати велику обережність при оцінці інформації, яка знаходиться в їх розпорядженні, інструктуючи військовослужбовців, застосування зброї якими передбачає стрільбу на ураження (п. 201, 211). Військовослужбовці, в свою чергу, при використанні вогнепальної зброї повинні проявляти необхідну обережність, навіть коли вони мають справу з людьми, підозрюваними в тероризмі. У всіх випадках застосування сили, що призвели до смерті, держава відповідно до ст. 2 Конвенції зобов'язана провести ефективне розслідування обставин смерті. Хоча дане зобов'язання прямо не закріплено в ст. 2 Конвенції, Суд і Комісія вважають, що воно є невід'ємною частиною загального зобов'язання щодо охорони життя. Суд передбачає, що розслідування має бути пов-

¹ Там само С. 17.

² Гомьен Д., Зваак Л., Харрис Д. Европейская конвенция о правах человека и Европейская социальная хартия: право и практика. Перевод с английского; под науч. ред. Л. Б. Архипова. М.: Изд-во МНИМП, 1998. С. 516-517.

ним, неупередженим і ретельним.

Однак позитивні зобов'язання держави цим не обмежуються. За певних умов влада повинна вжити превентивні оперативні заходи щодо захисту людини, чиє життя наражається на небезпеку злочинних дій з боку іншої особи. Але дане позитивне зобов'язання не повинно тлумачитися як підстава для пред'явлення владі нездійсненні певних дій або невідповідних вимог. Як зазначає Т. Фоміченко, щоб покласти на державу відповідальність за невиконання її позитивного зобов'язання щодо охорони життя, необхідно встановити, що влада знала або повинна була знати про існування реальної і безпосередньої небезпеки для життя конкретної людини або людей, і не вжила в межах своєї компетенції адекватних заходів, які могли б запобігти ризику¹.

Відповідно до ст. 2 Конвенції, держава несе особливу відповідальність за життя осіб, над якими вона здійснює повний контроль, зокрема осіб, позбавлених волі. Суд виходить з того, що ув'язнені перебувають у вразливому становищі і влада зобов'язана захищати їх. Так, в рішенні по справі Тарарієвой проти Росії Європейській суд підкреслив, що Держава несе відповідальність за будь-які тілесні ушкодження, отримані при утриманні під вартою, і цей обов'язок повинен особливо строго виконуватися в разі смерті ув'язненого. Якщо Договірна Сторона передбачила положення, спрямовані на забезпечення високого рівня фахівців у сфері охорони здоров'я і охорони життя пацієнтів, для залучення держав до відповідальності в зв'язку з невиконанням позитивних зобов'язань відповідно до ст. 2 Конвенції, недостатньо встановлення помилковості думки медичних працівників або відсутності належної координації в їх діях в процесі лікування конкретного пацієнта². Крім того, перелік позитивних і негативних зобов'язань не може вважатися вичерпним³. З огляду на те, що зобов'язання можуть не мати безпосереднього нормативного закріплення, саме судові розслідування конкретних справ, що стосуються захисту права на життя, можуть привести до виявлення (і, відповідно, реалізації на практиці) нових зобов'язань позитивного характеру щодо захисту права громадян на життя.

Окрім права на життя, міжнародна практика визначає стандарти захисту інших особистих прав людини. Так, *захист проти катування*, встановлений Загальною декларацією прав людини, знайшов своє про-

¹ Фоміченко Т. М. Конституционно-правовые проблемы обеспечения в Российской Федерации права на жизнь в свете правовых стандартов Совета Европы: дис. ... канд. юрид. наук 12.00.02. М., 2004. С. 45.

² Там само С. 46.

³ Семенов И. С. Право на жизнь: Международно-правовой аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.10. М., 2009. С. 25.

довження у ст. 7 Пакту про громадянські і політичні права і розвинений у Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження і покарання. Відповідно до цих актів, забороняється піддавати людей катуванням або жорстокому, нелюдському або такому, що принижує їх гідність, поведженню чи покаранню, зокрема, ставити наукові досліди на людях без їх згоди. Тортурами в Конвенції визначається «будь-яка дія, якою будь-якій особі заподіюється сильний біль або страждання, фізичне чи моральне, щоб отримати від неї або від третьої особи відомості чи визнання, покарати її за дії, які вчинила вона або третя особа чи у вчиненні яких вони підозрюється, а також залякати чи примусити її або третю особу, чи з будь-якої причини, що ґрунтується на дискримінації будь-якого характеру, коли такий біль або страждання заподіюються державними посадовими особами чи іншими особами, які здійснювали свої офіційні повноваження, чи з їх підбурювання, чи з їх відома або мовчазної згоди». Тамо ж зазначається, що «в це визначення не включаються біль або страждання, які виникають в результаті лише законних санкцій, невіддільні від цих санкцій чи викликаються ними випадково»¹.

Пакт про громадянські і політичні права забороняє також рабство і работоргівлю, примусову або обов'язкову працю. Примусовою або обов'язковою працею відповідно до Пакту не є: каторжна чи інша робота, що призначена за вироком суду; робота, що виконується в порядку альтернативної служби, або служба військового характеру; будь-яка служба, обов'язкова у разі надзвичайного стану; служба, що входить у звичайні громадянські обов'язки. Поняття рабства визначено у Конвенції про рабство від 25 вересня 1926 р.: «Рабство є стан або становище людини, над якою здійснюються атрибути права власності або деякі з них»². Визначення работоргівлі міститься у Додатковій конвенції про скасування рабства, работоргівлі та інститутів і звичаїв, подібних до рабства від 7 вересня 1956 р.: «Під работоргівлею розуміються і до неї включаються усі дії, пов'язані із захопленням, придбанням будь-якої особи або із розпорядженням її з метою звернення її в рабство; всі дії, пов'язані з придбанням раба з метою його продажу або обміну; всі дії із продажу або обміну особи, придбаної з цією метою, і взагалі будь-яка дія із торгівлі або перевезення рабів якими б то не було транспортними

¹ Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження і покарання. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085

² Конвенція про рабство від 25 вересня 1926 року із змінами, внесеними Протоколом від 7 грудня 1953 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_161

засобами»¹.

На додаток до цього в Конвенції про рабство визначенням рабства Додаткова конвенція про скасування рабства, работоргівлі та інститутів і звичаїв, подібних до рабства до зазначених ознак забороняє також: боргову кабалу, тобто становище або стан, що виникає внаслідок застави боржником у забезпечення боргу своєї особистої праці або праці залежної від нього особи, якщо належним чином визначена цінність виконаної роботи не зараховується в погашення боргу, якщо тривалість цієї роботи не обмежена і характер її не визначений; права сім'ї жінки видати жінку заміж без її згоди, передати її іншій особі або у спадщину після смерті чоловіка; право сім'ї дитини чи підлітка молодше 18 років, передавати іншій особі з метою експлуатації його самого або його праці.

Велике значення для розвитку системи міжнародного захисту прав людини має *право на свободу та особисту недоторканність*. У зміст цього права входить відразу кілька елементів, що стосуються не тільки власне права на вільне пересування, а й умови для арешту і засудження. Затримання особи проводиться тільки з підстав, зазначених у законі. Затриманому при арешті повідомляються причини його арешту і в терміновому порядку повідомляється будь-яке пред'явлене обвинувачення. У Пакті про громадянські і політичні права міститься положення про те, що затримана чи заарештована особа повинна негайно доставлятися до судді (у вітчизняному законодавстві подібна норма відсутня). Складовою частиною стандарту є вимога про згоду суду на законність арешту або затримання.

Обвинувачені за можливістю поміщаються окремо від засуджених, а обвинувачені неповнолітні окремо від повнолітніх. Кожен, кого заарештовано і заарештований має право на судовий розгляд протягом розумного строку або на звільнення. При незаконності арешту або затримання потерпілий має право на компенсацію. Забороняється позбавляти волі за невиконання цивільно-правових зобов'язань. Висилка іноземців дозволена, але їм надаються деякі гарантії проти свавілля у формі вимоги перегляду рішення про висилку судом.

Більш детально зміст цього права викладено у статті 5 ЄКПЛ:

1. Кожен має право на свободу та особисту недоторканність. Ніхто не може бути позбавлений волі інакше як в наступних випадках і в порядку, встановленому законом:

а) законне ув'язнення особи після її засудження компетентним судом;

¹ Додаткова конвенція про скасування рабства, работоргівлі та інститутів і звичаїв подібних до рабства. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_160

b) законний арешт або затримання (арешт) особи за невиконання законної вимоги відповідно до закону рішення суду або з метою забезпечення виконання будь-якого обов'язку, передбаченого законом;

c) законний арешт або затримання особи, здійснені з метою забезпечення її присутності перед компетентним органом на підставі обґрунтованої підозри у вчиненні нею правопорушення або якщо є розумні достатні підстави вважати за необхідне запобігти вчиненню нею правопорушення чи її втечі після його здійснення;

d) взяття під варту неповнолітньої особи на підставі законного рішення з метою застосування наглядових заходів виховного характеру або законне взяття під варту, здійснені з метою забезпечення її присутності перед компетентним органом;

e) законне затримання осіб для запобігання поширенню інфекційних захворювань, а також законне затримання психічно хворих, алкоголіків, наркоманів чи бродяг;

f) законний арешт або затримання особи з метою запобігання її незаконному в'їзду в країну, чи особи, щодо якої вживаються заходи з метою депортації або екстрадиції.

2. Кожному заарештованому має бути негайно поінформовано зрозумілою для нього мовою про підстави його арешту і будь-яке обвинувачення.

3. Кожний, кого заарештовано або затримано згідно з положеннями підпункту «с» пункту 1 цієї статті, має негайно постати перед судьдею чи іншою службовою особою, якій закон надає право здійснювати судову владу, і має право на судовий розгляд протягом розумного строку або на звільнення до суду. Таке звільнення може бути обумовлене гарантіями явки в суд.

4. Кожен, кого позбавлено свободи внаслідок арешту або взяття під варту, має право на невідкладний розгляд судом правомірності його затримання і взяття під варту та на звільнення, якщо його затримання є незаконним.

5. Кожен, хто є потерпілим від арешту або затримання, здійсненого всупереч положенням цієї статті, має право на компенсацію¹.

Захист свободи та недоторканності особи від довільного арешту і взяття під варту є однією з основних цілей Конвенції. Стаття 5 Конвенції поширюється на кожного. Будь-яка особа, що перебуває на волі або під вартою, користується правом на захист своєї недоторканності, тобто

¹ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04 листопада 1950 р., з поправками, внесеними відповідно до положень Протоколів № 11 та № 14 URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004

бути чи не залишатися позбавленим волі, крім як за умови дотримання вимог п. 1 названої статті, і, якщо вона виявилася затриманою або ув'язненою під варту, користуватися різними гарантіями, передбаченими п. 2-5 ст. 5 Конвенції.

Відображаючи принцип *favor libertatis*, який буквально пронизує Конвенцію, її ст. 5 наводить вичерпний перелік обставин, що допускають позбавлення волі; цей перелік можна тлумачити лише обмежувально. Мета даної статті – особиста свобода в її класичному розумінні як фізична свобода особистості. На практиці обставини, перелічені в п. 1 ст. 5, не стосуються простих обмежень на свободу пересування, передбачених у відповідній статті Протоколу 4.

Для того щоб визначити, чи позбавлений індивід свободи відповідно до змісту ст. 5, потрібно виходити з конкретного положення, в якому він опинився, із врахуванням сукупності таких критеріїв, як характер, тривалість, наслідки і способи здійснення розглянутих заходів. Таким чином, тільки облік всієї сукупності перерахованих елементів стосовно конкретної ситуації, в якій опинилася зацікавлена особа, дозволяє оцінити, чи йде мова про позбавлення волі.

У практиці Суду неодноразово наголошувалося на важливості права на свободу в демократичному суспільстві в тому сенсі, в якому воно розуміється Конвенцією. У питаннях громадського порядку Рада Європи в усіх випадках здійснює ретельний контроль за будь-якими заходами, що можуть завдати йому шкоди.

Як того вимагає принцип верховенства права – один з основоположних принципів демократичного суспільства, – можливі посягання виконавчої влади на право індивіда на свободу, гарантовану ст. 5 Конвенції, повинні бути об'єктом судового контролю за внутрішнім правом країни. Національні судові влади стають, тим самим, першими реальними захисниками свободи.

Для того щоб позбавлення волі залишалося в рамках Конвенції, воно повинно відповідати подвійному критерію: позбавлення волі повинно бути юридично законним згідно з внутрішнім правом країни; понад цього воно повинно бути правомірним в світлі Конвенції, тобто відповідати обставинам, що становить вичерпний перелік п. 1 ст. 5.

Згідно з позицією Суду, Конвенція вимагає перш за все правомірності взяття під варту з дотриманням встановленого законом порядку. В даному питанні норми Конвенції, відсилаючи головним чином до національного законодавства, вимагають, крім того, щоб будь-яке позбавлення волі відповідало призначенню ст. 5 – захист особи від свавілля.

Favor libertatis знаходить своє відображення в принципі, вираже-

ному у ст. 5 і покликаному обмежити владу держав щодо вжиття заходів, пов'язаних з позбавленням волі. Йдеться про принцип вичерпного характеру обставин, при яких індивід може бути позбавлений волі. Іншими словами, позбавлення волі відповідає Конвенції тільки тоді, коли цей захід застосовується в одній із ситуацій (всього їх шість), суворо перерахованих у п. 1 ст. 5. Сказане підтверджується Судом, коли він заявляє, що із застереженням, передбаченим ст. 15 Конвенції, і без шкоди для дії ст. 1 Протоколу 4 даний перелік носить обмежувальний, закритий характер, що допускає тільки вузьке тлумачення, значно звужує наявне у держав поле для маневру.

Одним із важливих особистих прав людини є *право на недоторканність житла*, що забезпечується шляхом реалізації відповідних міжнародно-правових стандартів. Міжнародні угоди визнають це право за кожним індивідом незалежно від наявності громадянства чи будь-яких інших ознак. Так, у ст. 12 Загальної декларації прав людини стосовно суб'єкта права на недоторканність житла закріплюється: «Ніхто не може піддаватися ... свавільним посяганням на недоторканність житла...»¹. Ідентичне формулювання використовується в ст. 17 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права. У ст. 8 Європейської Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод застосовується схоже за змістом формулювання: «Кожен має право на повагу ... до свого житла...»². Більш цікавим є визначення суб'єкта права в ст. 18 Каїрської декларації про права людини в ісламі: «Приватне житло користується недоторканністю в будь-яких випадках. До нього заборонено входити без дозволу його жителів...»³. Тобто міжнародне співтовариство чітко визначило, що право на недоторканність житла має належати всім індивідам незалежно від наявності чи відсутності громадянства, матеріального чи соціального становища в суспільстві. Існування такого міжнародно-правового стандарту права особи на недоторканність житла є логічним, адже, як і інші особисті права, дане право безпосередньо впливає на можливість існування людини як такої. Закріпити ж суб'єктом даного права лише певну соціальну групу – значить унеможливити гармонійний розвиток осіб, які не належать до цієї соціальної групи.

Наступним міжнародно-правовим стандартом права особи на недоторканність житла доцільно визнати недопущення державою свавіль-

¹ Загальна декларація прав людини: прийнята 10 груд. 1948 р. URL: <http://www.zakon1.rada.gov.ua>.

² Каїрская декларация о правах человека в исламе: принята 5 авг. 1990 г. URL: <http://www.zakon1.rada.gov.ua>.

³ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: прийнята 4 листоп. 1950 р. URL: <http://www.zakon1.rada.gov.ua>

них чи незаконних посягань стосовно даного права. Терміни «свавільне посягання» та «незаконне посягання», на перший погляд, використовуються лише в Загальній декларації прав людини та Міжнародному пакті про громадянські та політичні права. Причому в Загальній декларації прав людини використовується завідомо ширший термін «свавільне втручання». Але й у деяких інших міжнародно-правових актах вказується не лише на незаконне, а й на свавільне втручання та посягання на право недоторканності житла, хоча сам термін і не використовується. Реалізація права особи на недоторканність житла тісно пов'язана з необхідністю законодавчого захисту від свавільних чи незаконних посягань на недоторканність житла. Даний міжнародно-правовий стандарт закріплений у ст. 12 Загальної декларації прав людини та у ч. 2 ст. 17 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, де кожній людині гарантується «право на захист закону від такого втручання чи таких посягань». Більш докладно з питаннями дії стандартів права на недоторканність житла можна дізнатися зі статті О. Козир «Міжнародно-правові стандарти конституційного права особи на недоторканність житла» (2009)¹.

Право на повагу до приватного і сімейного життя, житла та кореспонденції. Кожен має право на повагу до свого приватного і сімейного життя, до свого житла і кореспонденції. Не допускається втручання органів державної влади у здійснення цього права, за винятком випадків, коли втручання здійснюється згідно із законом і є необхідним у демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки та громадського порядку, економічного добробуту країни, з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі або захисту прав і свобод інших осіб.

Основна мета даної статті – захист індивіда від свавільного втручання органів державної влади в його особисте і сімейне життя, але вона не обмежується тим, що ставить за обов'язок державі утриматися від подібного втручання. Суд вважає, що до цього обов'язку, що носить швидше негативний характер, слід додати позитивні зобов'язання, покликані забезпечити дійсну повагу прав, гарантованих статтею.

Важливу роль при вирішенні питання про наявність чи відсутність посягання на повагу прав, які є предметом розгляду, грає дотримання вимог процедури. Якщо мало місце втручання з боку держави, то, хоча ст. 8 Конвенції і не висуває якихось певних умов процесуального харак-

¹ Козир О. В. Міжнародно-правові стандарти конституційного права особи на недоторканність житла. *Право і безпека*. 2009. № 5. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pib/2009_5/PB-5/PB-5_6.pdf.

теру, проте необхідно, щоб процес прийняття рішення, який призвів до здійснення заходів державного втручання, носив справедливий характер і поважав інтереси, що охороняються ст. 8. Дана процесуальна вимога, властива ст. 8, поширюється не тільки на правила адміністративної і судової процедури, а й прагне до досягнення більш загальної мети – забезпечити належну повагу, крім іншого, особистого та сімейного життя.

Поняття «особисте життя», використане у ст. 8, дуже об'ємне і не піддається вичерпному визначенню. Воно включає фізичну і моральну недоторканність особи; в нього входить також і сексуальне життя. На думку Суду, поняття особистого життя не можна надмірно обмежувати «інтимним колом», де кожен веде особисте життя на власний розсуд, і не слід повністю відокремлювати зовнішній світ від цього кола. Відповідно, право, що розглядається, включає, в певній мірі, здатність кожного зав'язувати і розвивати відносини з собі подібними і зовнішнім світом.

Прослуховування телефонних переговорів є одним з найсерйозніших втручань в сферу особистого життя індивіда. Хоча ст. 8 Конвенції не містить слів «телефонні переговори», вони тим не менш входять в поняття «особисте життя» і «кореспонденція», про які йдеться в тексті даної статті.

Навіть при наявності ситуації, що представляє серйозну загрозу для громадського порядку, держави аж ніяк не мають у своєму розпорядженні необмежене право вдаватися до заходів таємного спостереження за особами, які перебувають під їх юрисдикцією. Судова практика розглядає прослуховування телефонних переговорів як істотне втручання, яке виявляється необхідним для запобігання і переслідування кримінальних правопорушень. Звідси – вимога наявності чітких і конкретних правил, якими повинно супроводжуватися прослуховування телефонних переговорів з метою уникнути, наскільки це можливо, ризику свавілля. Закон, що дозволяє прослуховування, повинен володіти певними якісними характеристиками, передбачаючи, наприклад, тривалість прослуховування, вказівку на момент, з якого воно здійснюється, судовий контроль.

Демократичні суспільства сьогодні стикаються з високотехнологічними видами шпигунства і тероризму. Для того щоб ефективно протистояти цим загрозам, держава повинна мати можливість здійснювати таємний нагляд за підривними елементами, які діють на її території. Однак держави не мають права приймати будь-які заходи, які вони вважатимуть відповідними, в ім'я боротьби проти шпигунства і тероризму. Усвідомлюючи небезпеку, що нечітке законодавство в цій галузі може

підірвати і навіть зруйнувати демократію під приводом її захисту, Суд нетерпимий до втручання в особисте життя, крім як при дотриманні жорстких умов, і повинен переконатися в існуванні адекватних і достатніх гарантій від зловживань.

В інтересах забезпечення національної безпеки державам-учасницям необхідні закони, які уповноважують компетентні органи збирати і зберігати відомості про фізичних осіб в секретних досьє. Точно так же зберігання досьє кримінальних справ необхідно в демократичному суспільстві в інтересах запобігання злочинів. Однак це повинно здійснюватися на умовах поваги законності, цільового призначення та необхідності, про що говорить п. 2 ст. 8 Конвенції.

У широкому сенсі слова «захист навколишнього середовища» також може бути виведено з гарантій ст. 8 на підставі одночасно як права на повагу до приватного життя, так і житла. Відповідно до судової практики саме так слід тлумачити випадки шкідливих перешкод (звукових і інших), які зачіпають навколишнє середовище в безпосередній близькості від житла особи. Серйозні посягання на навколишнє середовище можуть негативно позначитися на добробуті людини і позбавити її можливості повноцінно користуватися своїм житлом, що завдає шкоди її особистому і сімейному життю, якщо навіть не існує серйозної небезпеки для її здоров'я.

Гарантуючи право на повагу до сімейного життя, ст. 8 виходить з припущень існування сім'ї. Стаття не проводить відмінності між різними типами сімейних відносин і «сімейного життя» в рамках законної і позашлюбної сім'ї. Суд вважає, що поняття «сімейне життя» не обмежується тільки відносинами, які базуються на шлюбі, і може поширюватися на фактичні сімейні відносини. Однак з ст. 8 не можна вивести зобов'язання наділити неодружені пари статусом, аналогічним статусу одружених, або ввести особливий режим для конкретних категорій неодружених пар.

Повагу до сімейного життя передбачає обов'язок держави діяти таким чином, щоб дозволити нормально розвиватися сімейним відносинам, особливо відносинам між батьками і дітьми.

Свобода думки, совісті і релігії. Відповідно до положень Загальної Декларації прав людини, документів, підписаних у рамках Гельсінських угод, які безпосередньо стосуються проблем свободи совісті, релігії, церкви, Верховна Рада України 23 квітня 1991 р. прийняла Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації». Цей Закон започаткував законодавчу основу, що закріпила оптимальні демократичні критерії державно-церковних відносин, дав змогу створити правові основи, не-

обхідні для послідовної реалізації принципів свободи совісті (свободи релігії, свободи церкви) в Україні.

В Конвенції право на свободу думки, совісті і релігії передбачено статтю 9: кожен має право на свободу думки, совісті і релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання і свободу сповідувати свою релігію або переконання під час богослужіння, так і спільно з іншими, публічним або приватним порядком в богослужінні, ученні, виконанні релігійних і культових обрядів. Свобода сповідувати свою релігію або переконання підлягає лише таким обмеженням, які встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах громадської безпеки, для охорони громадського порядку, здоров'я або моралі чи з метою захисту прав і свобод інших осіб.

Свобода думки, совісті і релігії, що охороняється ст. 9 Конвенції, являє собою одну з основ демократичного суспільства в сенсі Конвенції і відіграє значну роль в його релігійному вимірі, що існує серед найбільш істотних елементів самоідентифікації віруючих, їх уявлення про життя. Вона є безцінною також для атеїстів, агностиків, скептиків або тих, хто байдужий до питань релігії. З неї випливає завойований дорогою ціною протягом століть плюралізм, властивий демократичному суспільству. Ця свобода включає, зокрема, свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти чи не відправляти релігійні обряди.

Намагаючись окреслити зміст даного права, Суд неодноразово підкреслював, що, якщо свобода релігії є похідною від свободи совісті, вона включає, крім того, право демонструвати свої релігійні переконання.

Важливим аспектом свободи релігії, підкреслював практикою Суду, є свобода змінювати свою релігію. Свобода сповідувати свою релігію здійснюється не тільки колективним способом, «на публіці», в колі тих, хто поділяє таку позицію, а й на самоті, в приватному порядку. Крім того, вона, в принципі, включає в себе право намагатися переконати свого ближнього, наприклад, за допомогою навчання. Суд нагадує, що якби це було не так, то свобода змінювати свою релігію або переконання ризикувала б залишитися мертвою буквою закону.

Стаття 9 Конвенції перераховує різні форми, які може приймати прояв віросповідання або переконань, а саме: богослужіння, навчання, відправлення релігійних і культових обрядів. Однак слід підкреслити, що дане право захищає не будь-які дії, мотивовані або інспіровані релігією або установами. Основний характер прав, гарантованих ст. 9, втілюється в способі, яким формулюються обмеження. Зазначені обмеження можуть бути спрямовані тільки на свободу прояву своїх релігій-

них або інших переконань. Звідси випливає висновок, що в демократичному суспільстві, де населення сповідує різні релігії, може знадобитися забезпечити цю свободу такими обмеженнями, які були б здатні примирити інтереси різних груп і забезпечити повагу переконань кожного.

В області сповідання релігії основним принципом є толерантність, що проявляється і в ставленні до критики, іноді досить гострої, на адресу того чи іншого релігійного вчення. Як підкреслює Суд, ті, хто зробили вибір на користь свободи свого віросповідання, незалежно від того, чи належать вони до релігійної більшості чи меншості, не можуть розумно очікувати, що будуть захищені від будь-якої критики. Вони повинні бути толерантні і приймати те, що інші відкидають їх релігійні переконання і навіть поширюють ворожі їх вірі вчення. Однак в залежності від того, яким чином релігійні переконання і вчення робляться об'єктом критики або заперечення, може наступити або не наступити відповідальність держави, зокрема в тому, що стосується забезпечення можливості мирного здійснення права, гарантованого ст. 9.

В області організації життя релігійної спільноти ст. 9 повинна тлумачитися у світлі ст. 11 Конвенції, яка захищає внутрішнє життя об'єднань від невинного втручання з боку держави. Відповідно, право віруючих на свободу віросповідання передбачає, що їх об'єднання можуть спокійно функціонувати без свавільного втручання з боку держави. Суд своїми рішеннями підтвердив, що автономія релігійного об'єднання є невід'ємною складовою плюралізму в демократичному суспільстві.

Аналогічні принципи підлягають застосуванню при реєстрації релігійних об'єднань. Судова практика спеціально робить акцент на обов'язки влади дотримуватися нейтралітету в даному питанні. Тому, крім як в особливо виняткових випадках, право на свободу релігії виключає будь-яку оцінку з боку держави законності тих чи інших релігійних вірувань або способів вираження останніх.

Стаття 9 Конвенції включає: а) свободу сповідувати свою релігію або дотримуватися своїх переконань; б) свободу змінювати свою релігію або переконання; в) свободу як індивідуально, так і спільно з іншими публічним або приватним порядком реалізовувати свої релігійні вірування або переконання в богослужінні, ученні, виконанні релігійних і культових обрядів. Стаття передбачає охорону як релігійних, так і світських переконань, а також захист на рівних підставах всіх осіб, які будують своє життя виходячи з певних філософських поглядів, особистих переконань або релігійних доктрин. Тому очевидна її цінність не тільки для віруючих, але також для атеїстів і агностиків, оскільки передбачає

свободу мати релігійні переконання або не мати таких, відправляти релігійні обряди або не відправляти їх.

Конституція України створює основу правового регулювання відносин, пов'язаних із здійсненням свободи думки, совісті і релігії. У статті 35 Основного Закону зазначається: «Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність. Здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей.

Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви. Ніхто не може встановлювати обов'язкових переконань і світогляду.

Ніхто не може бути увільнений від конституційних обов'язків за мотивами релігійних переконань. У разі, якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою»¹.

Свобода світогляду і віросповідання (свобода совісті), як й інші основні права і свободи людини (зокрема, право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань (ст. 34)), розглядаються Конституцією як невідчужувані та непорушні (ст. 21).

Свобода вираження поглядів. Відповідно до ст. 10 Конвенції, кожен має право на свободу вираження поглядів. Це право включає свободу дотримуватися своїх поглядів, одержувати і поширювати інформацію та ідеї без будь-якого втручання з боку органів державної влади і незалежно від державних кордонів. Ця стаття не перешкоджає державам вимагати ліцензування діяльності радіомовних, телевізійних або кінематографічних підприємств. Здійснення цих свобод, оскільки воно пов'язане із обов'язками та відповідальністю, може підлягати таким формальностям, умовам, обмеженням або санкціям, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку, з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я або моралі, для захисту репутації або прав інших осіб, для запобігання

¹ Конституція України від 28 червня 1996 р. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141 (зі змінами внесеними Законом України «Про відновлення дії окремих положень Конституції України» від 21 лютого 2014 р. Офіційний вісник. 2014. № 19. Ст. 583).

розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або забезпечення авторитету і неупередженості правосуддя.

Право, гарантоване ст. 10, стосується усіх видів і способів вираження думок. Воно поширюється на художнє самовираження і комерційну інформацію. Згідно з відомою формулою, яка часто відтворюється в рішеннях Суду, свобода самовираження становить одну з фундаментальних основ демократичного суспільства, є найважливішою умовою для його прогресу і розквіту особистості кожного. Це справедливо не тільки щодо інформації або ідей, які зустрічають прихильний прийом або розглядаються як необразливі чи байдужі, але також і до тих, що викликають образу, обурення або турбують. Такими є вимоги плюралізму, терпимості і широти поглядів, без яких немає демократичного суспільства. Звідси випливає, що обмеження свободи вираження поглядів, передбачені п. 2 ст. 10, підлягають вузькому тлумаченню, а необхідність державного втручання повинна бути переконливо встановлена.

Крім того, ст. 10 захищає не тільки зміст ідей та інформації, але і спосіб їх поширення, свободу отримувати і передавати інформацію та ідеї, що дозволяє брати участь в обміні культурної, політичної, соціальної інформацією будь-якого роду. Згідно з позицією Суду ті, хто створюють, виконують, поширюють або виставляють твори мистецтва також сприяють обміну ідеями та думками, що необхідно для демократичного суспільства. Тому на державу покладається обов'язок не обмежувати свободу самовираження без належних для цього підстав. Що стосується інформації комерційного характеру, то, в принципі, вона не повинна бути виключена зі сфери дії ст. 10 Конвенції.

Судова практика підкреслила особливу важливість свободи слова в її політичному аспекті і, зокрема, для парламентаріїв, які перебувають в опозиції. Свобода слова має виняткову цінність для народного обранця, так як він представляє своїх виборців і захищає їх інтереси. Тому втручання в здійснення свободи слова парламентаріями від опозиції вимагає від Суду найпильнішої контролю.

Принципи свободи слова набувають дуже велике значення для преси, яка відіграє значну роль у правовій державі. За умови дотримання лежачого на ній боргу і відповідальності преса має право повідомляти будь-яку інформацію та ідеї, що представляють суспільний інтерес. До цієї функції додається право суспільства на отримання подібної інформації. Іншими словами, преса повинна стояти на сторожі прав і свобод в суспільстві.

У судовій практиці багаторазово наголошувалося на важливості плюралізму в області преси, вищим гарантом якого виступає держава.

Плюралізм має особливе значення для аудіовізуальних засобів інформації, чії програми поширюються у величезних масштабах. Суд підкреслював, що з усіх засобів забезпечення свободи слова та плюралізму державна монополія накладає найбільш серйозні обмеження на свободу слова.

Свобода друку надає громадянам одне з кращих засобів ознайомитися з ідеями і позиціями політичних керівників, судити про них. Вона дозволяє кожному долучитися до свободи політичної дискусії. Вільну гру політичних сил можна вважати серцевиною самого поняття демократичного суспільства, яке пронизує увесь текст Конвенції.

Свобода зібрань та об'єднання. Відповідно до ст. 11 Конвенції, кожен має право на свободу мирних зібрань та на свободу об'єднання з іншими, включаючи право створювати професійні спілки і вступати до них для захисту своїх інтересів. Здійснення цих прав не підлягає жодним обмеженням, за винятком тих, які передбачені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки та громадського порядку, з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я або моралі чи з метою захисту прав і свобод інших осіб. Ця стаття не перешкоджає запровадженню законних обмежень на здійснення цих прав особами, що входять до складу збройних сил, поліції чи адміністративних органів держави.

Стаття, що фактично включає два самостійних права, що відносяться до категорії громадянських (політичних) свобод, а саме: а) свободу мирних зібрань, вуличних походів і демонстрацій; б) свободу асоціації (об'єднання) з іншими людьми, нерідко іменується свободою спілок. Як в міжнародному, так і в конституційному праві відповідні норми зазвичай існують окремо, що анітрохи не применшує органічний зв'язок свободи зібрань і свободи асоціацій. Так, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р. окремо закріплює право на мирні зібрання (ст. 21) та право на свободу асоціації з іншими, включаючи право створювати профспілки і вступати до них для захисту своїх інтересів (ст. 22).

Практика Європейського суду незмінно виходить з того, що коментована стаття міцно взаємопов'язана зі ст. 10 Конвенції, яка гарантує свободу слова. Суд неодноразово вказував, що «незважаючи на автономну роль і особливу сферу застосування, ст. 11 повинна також розглядатися у світлі ст. 10. Захист думок і свобода висловлювати їх – одна з цілей свободи зборів і створення асоціацій».

Право на свободу мирних зібрань в практиці Суду представлено не так часто. Найбільш значним є рішення 1988 р. по справі «Організація

«Платформа «Лікарі за життя» проти Австрії»¹, в якому Суд підтвердив важливість даного права як форми колективного вираження думок з актуальних питань життя суспільства і визначив межі позитивного обов'язку влади забезпечувати реальну можливість його безперешкодного здійснення.

Набагато більша практика Суду, предметом якої є свобода асоціації, що має два аспекти: свобода створення і діяльності громадського об'єднання як такого і суб'єктивне право кожного вступати або не вступати в таку організацію і вільно виходити з неї. Суд підтвердив, що він послідовно захищає свободу створення і діяльності громадських об'єднань, за винятком тих, діяльність яких несумісна з принципами та цілями Конвенції, вираженими в її преамбулі.

Стаття 39 Конституції України визнає за громадянами право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей. Крім цього, громадяни мають право на участь у професійних спілках з метою захисту своїх трудових і соціально-економічних прав та інтересів.

Право на власність. Єдиним міжнародним актом універсального характеру, що закріплює право людини на вільне володіння своєю власністю є Загальна декларація прав людини, що називає це право і опосередковано (ч. 1 ст. 2, де проголошується заборона дискримінації у тому числі на ґрунті майнового стану) і прямо (ч. 1 ст. 17). Універсальні міжнародні договори про права людини, які були укладені відразу після прийняття Загальної декларації, враховували право на володіння власністю лише у випадках укладання цих договорів соціально однорідними державами (Конвенція про статус біженців 1951 р.) У свою чергу, Пакт про громадянські і політичні права обмежується наголосом на неприпустимості пов'язувати обсяг прав людини з майновим станом.

Право на захист власності викладено у ст. 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: «Кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений своєї власності інакше як в інтересах суспільства та на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права. Проте попередні положення жодним чином

¹ European Court of Human Rights. Document collections. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%20>

не обмежують право держави вводити в дію такі закони, які вона вважає за необхідне, щоб здійснювати контроль за користуванням майном відповідно до загальних інтересів або для забезпечення сплати податків чи інших зборів або штрафів».

Фактично ця стаття Першого протоколу складається з трьох частин. Ч. 1 ст. 1 Першого протоколу до Конвенції містить положення про право мирно володіти своїм майном. Тлумачення цього положення як захисту права власності було здійснено Європейським судом з прав людини у справі Маркс проти Бельгії (Marckx v. Belgium), заява №6833/74 від 13.07.1979 р., в якому суд зазначив: «Визнаючи, що кожен має право мирно володіти своїм майном, ст. 1 у своїй суті забезпечує право власності»¹.

Ч. 2 ст. 1 Першого протоколу до Конвенції передбачає заборону позбавлення власності не інакше як у загально суспільних інтересах та на умовах, передбачених законом. В цій частині встановлюються підстави та обмеження можливого позбавлення права власності. Ч. 3 ст. 1 Першого протоколу до Конвенції визнається право держави контролювати здійснення права власності та вводити обмеження щодо такого права відповідно до загально суспільних інтересів та сплати податків або штрафів.

Найбільш детально захист права власності, окрім Протоколу 1 Європейської конвенції, регламентується в регіональних міжнародно-правових актах, таких, зокрема, як Американська конвенція про права людини 1969 року, Африканська Хартія прав людини і народів 1981 року та ін.

В Україні право на власність гарантоване статтею 41 Конституції, де надається право кожному володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності. Наразі загальновизнаним фактом є те, що Протокол 1 до ЄКПЛ серед інших міжнародних договорів являє собою найбільш ефективну модель захисту прав людини на регіональному (європейському) рівні. Більш детально із практикою захисту цього права на європейському регіональному рівні можна дізнатися з кваліфікаційній науковій праці Н. Горобець «Захист права власності в практиці Європейського суду з прав людини»².

Заборона дискримінації. Здійснення прав і свобод людини гаран-

¹ European Court of Human Rights. Document collections. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%20>

² Горобець Н. Г. Захист права власності в практиці Європейського суду з прав людини: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. 228 с.

тується без будь-якої дискримінації за ознакою статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного або соціального походження, належності до національних меншин, майнового стану, народження або інших обставин. Це право займає особливе місце в системі прав і свобод, що захищаються міжнародними угодами, зокрема ЄКПЛ. Відповідна стаття Конвенції (ст. 14) не має самостійного значення в тому сенсі, що її застосування можливе лише в тих випадках, коли мова йде про порушення прав і свобод, гарантованих Конвенцією, і поза зв'язком з яким-небудь з цих прав і свобод самостійне питання про дискримінацію не може бути поставлене перед Судом. У класифікації розглянутих Судом справ в графі «стаття 14» замість перерахування конкретних справ зазвичай зазначено латинський термін «*pari sim*», що в дослівному перекладі означає «тут і там», тобто у справах за іншими статтями Конвенції.

Разом з тим Суд неодноразово підкреслював, що, доповнюючи інші норми Конвенції, коментована стаття забезпечує зацікавленим особам захист від усіх видів дискримінації при здійсненні прав і свобод, що захищаються Конвенцією. Міра, яка сама по собі знаходиться у відповідності з вимогами статті, яка закріплює відповідне право або свободу, може виявитися порушенням даної статті, взятої в поєднанні зі ст. 14, через дискримінаційний характер цього заходу.

В такому аспекті ст. 14 утворює якусь невід'ємну частину інших статей Конвенції, кожна з яких гарантує певне право. У рішеннях Суду цей взаємозв'язок виражено формулою: «про порушення статті такої-то у поєднанні зі ст. 14». Якщо за обставинами справи на першому плані виявляється питання про дискримінацію, то формула перевертається: «про порушення ст. 14 у поєднанні зі статтею такої-то». Але це рідкісний випадок, а найпоширеніший – застосування виробленого судовою практикою правила, згідно з яким питання про порушення ст. 14 не розглядається, якщо раніше Суд вже констатував порушення основної статті, по якій подано скаргу.

Вже у перших рішеннях, де виникало питання про застосування ст. 14, Суд підкреслював, що вона не має на увазі заборону будь-якої відмінності у забезпеченні користування правами, а французький текст слід сприймати у світлі більш обмежувального тексту англійської версії Конвенції.

Моменти нерівності і відмінності навіть у досить схожих правовідносинах якщо не неминучі, то вірогідні. Виникає питання, які з цих відмінностей дійсно носять дискримінаційний характер, а які є не більше ніж наслідком об'єктивних обставин. Якщо дискримінація – це зав-

жди нерівність, то не будь-яка нерівність є наслідком дискримінації. Суд емпіричним шляхом виробив критерії, якими керувався, вирішуючи цю дилему в тих випадках, коли сам закон не був носієм дискримінаційних установок і пережитків, як, наприклад, бельгійське сімейне законодавство (справа «Маркс проти Бельгії»¹). Таких критеріїв три: а) наявність об'єктивного і розумного виправдання нерівності; б) правомірність заходів, вжитих владою; в) відповідність використовуваних засобів переслідуваної мети. Якщо ці умови або хоча б одна з них не дотримано, вступає в дію коментована стаття.

Значно пізніше до цих умов була додана ще одна установка: право користування захистом Конвенції, без будь-якої дискримінації буде порушено не лише тоді, коли держави без об'єктивної і розумної підстави по-різному поводяться з особами, які перебувають в аналогічних ситуаціях, але так само і тоді, коли без об'єктивної і розумної підстави вони однаково ставляться до осіб, які знаходяться в різних ситуаціях (рішення у справі «Тлімменос проти Греції» від 6 квітня 2000 р.²).

У листопаді 2000 р. представниками 25 держав-членів Ради Європи був підписаний і переданий на ратифікацію Протокол 12 до Конвенції, який принципово змінює концепцію, на якій заснована коментована стаття. Стаття 1 Протоколу 12 носить назву «Загальна заборона дискримінації» (ширше, ніж назва коментованій статті) і сформульована вона наступним чином: «Здійснення передбаченого законом права забезпечується без якої б то не було дискримінації за ознакою статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного або соціального походження, належності до національних меншин, майнового стану, народження або за іншою ознакою». У порівнянні з текстом коментарів статті виключені слова «визнаними в цій Конвенції». Однак ця «невелика» зміна означає, що новий текст тим самим гарантує захист від усіх видів дискримінації незалежно від того, чи йде мова про права, що захищаються Конвенцією, або інші права; скарга, предмет якої є дискримінація, з додатковою стає самостійною.

У ст. 24 Конституції України принцип рівноправності розглядається в двох його основних аспектах: рівність прав і свобод людини і громадянина взагалі та чоловіки і жінки зокрема. На цій основі забороняються будь-які форми обмеження прав громадян за ознаками соціальної, расової, національної, мовної чи релігійної приналежності. Такої ж

¹ European Court of Human Rights. Document collections. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%20>

² European Court of Human Rights. Document collections. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%20>

логіки дотримуються Загальна декларація прав людини (ст. 7) і Пакт про громадянські і політичні права (ст. 26), на відміну від Конвенції, в тексті якої згадки про принцип рівноправності немає. Положення ст. 24 Конституції України отримали розвиток в інших галузях українського права, враховуючи міжнародні стандарти захисту цього права.

Право на справедливий суд та на ефективний засіб юридичного захисту. Принцип верховенства права, один з елементів загального духовної спадщини держав-членів Ради Європи, лежить в основі найважливішої гарантії, закріпленої в Конвенції: право на справедливий судовий розгляд. Відповідно до п. 1 ст. 6 Конвенції, кожен при вирішенні питання щодо його громадянських прав та обов'язків громадянського характеру або при висуванні йому будь-якого кримінального обвинувачення має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, створеним на підставі закону. Судове рішення проголошується публічно, але преса і публіка можуть бути не допущені в судові засідання протягом всього процесу або його частини в інтересах моралі, громадського порядку або національної безпеки в демократичному суспільстві, а також коли того вимагають інтереси неповнолітніх або захист приватного життя сторін, або – в тій мірі, в якій це, на думку суду, є суворо необхідною мірою, – коли за особливих обставин публічність розгляду може зашкодити інтересам правосуддя.

Кожен, кого обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення, вважається невинуватим доти, доки його вину не буде доведено в законному порядку. Кожен, кого обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення має щонайменше такі права:

- a) бути негайно і детально поінформованим зрозумілою для нього мовою про характер і причину обвинувачення проти нього;
- b) мати достатній час і можливості для підготовки свого захисту;
- c) захищати себе особисто чи використовувати правову допомогу захисника на свої кошти або, за браком достатніх коштів для оплати послуг захисника, користуватися послугами призначеного йому захисника безоплатно, якщо цього вимагають інтереси правосуддя;
- d) допитувати свідків обвинувачення або мати право на те, щоб їх допитали, а також вимагати виклику і допиту свідків з її сторони на тих же умовах, що і для свідків, які свідчать проти нього;
- e) отримувати безкоштовну допомогу перекладача, якщо він не розуміє мови, яка використовується в суді, або не говорить цією мовою.

Право людини на справедливий суд та на ефективний засіб юридичного захисту у правовому відношенні реалізується за допомогою

поняття «справедливе відправлення правосуддя». Хоча турбота про забезпечення справедливого балансу між інтересами суспільства і імперативами захисту основоположних прав особистості пронизують всю Конвенцію, в демократичному суспільстві право на належне здійснення правосуддя займає особливо важливе місце.

Гарантії, передбачені ст. 6 Конвенції, повністю вписуються в рамки європейського публічного порядку в області основоположних прав. Це означає, що навіть ті особи, метою яких є знищення демократичного режиму, мають право на дотримання в їх відношенні процесуальних норм справедливого судового розгляду. Особливо важливе місце права на справедливий судовий розгляд в демократичному суспільстві в розумінні Конвенції вимагає такого тлумачення складових його гарантій, щоб вони були не теоретичними і ілюзорними, а конкретними і ефективними.

Стаття 6 Конвенції накладає на державу обов'язок домагатися результату. Держави користуються широкою свободою розсуду у виборі засобів, що дозволяють їх судовій системі відповідати вимогам цієї статті. Засоби, пропоновані дотриманням національного законодавства повинні в будь-якому випадку бути ефективними.

Для того щоб визначити, чи відповідає процес принципам справедливого судового розгляду, судова практика в своєму тлумаченні найчастіше використовує метод глобальної оцінки, заснованої на тому, що різноманітні гарантії, передбачені ст. 6 Конвенції, є лише гранями основоположною гарантією справедливого судового розгляду. Так, вимоги п. 2 (презумпція невинності) і п. 3 (конкретні права обвинуваченого) цієї статті є елементи загального поняття справедливого судового розгляду, вираженого в її п. 1.

За загальним правилом Суд не займається розглядом фактичних чи правових помилок, нібито скоєних національним судом, крім тих випадків, коли має місце порушення гарантії ст. 6 Конвенції. Звідси випливає, що наднаціональний контроль не може поширюватися на обґрунтованість судових рішень. Суд не може, наприклад, піддати перевірці обвинувальний вирок на тій підставі, що національний суд помилився в оцінці фактичних обставин справи. Контроль поширюється лише на відповідність процедури, яка привела до отриманого результату, Конвенції. Отже, метою є дотримання правил гри, а не матеріальний зміст рішень національних судів, який, як такий, не підлягає контролю Суду. Сама ідея наднаціонального контролю, прийнята державами, виходить з того, що Суд не повинен підміняти своєю оцінкою факту і права їх оцінку національним суддею, крім як в тому випадку, коли така оцінка за-

чіпає інше право або іншу свободу, наприклад свободу слова або право власності. Суд, таким чином, не є судом четвертої інстанції, покликаної переглядати, наприклад, обґрунтованість обвинувальних вироків, за умови, що оспорюванні обставини не є відступом від нормального здійснення права, гарантованого Конвенцією.

Отже, в цілому слід сказати, що наведений перелік громадянських прав людини та міжнародних стандартів достатньо повно відображає основні напрямки міжнародного регулювання цієї категорії прав. Важливим елементом механізму застосування положень міжнародного механізму захисту громадянських прав є діяльність міжнародних органів у напрямку забезпечення права на життя. Виходячи з міжнародно-правових стандартів забезпечення та захисту права на життя, держава покладає на себе зобов'язання здійснювати захист цього виду громадянських прав за такими напрямками: не допускати посягань на життя людини; не вживати дій, що сприяють виникненню загрози праву на життя; намагатися створити сприятливі умови реалізації права на життя; застосовувати свої владні повноваження в разі зазіхань на людське життя.

4.2. Міжнародний захист прав людини під час збройних конфліктів

За всю історію розвитку людства багато народів і держав часто розв'язували збройні конфлікти або самі ставали їх жертвами, в результаті чого страждало мирне населення. Близько 15 тисяч воєн із застосуванням різної зброї за 3 400 років призвели до загибелі більш ніж 5 000 000 000 осіб. Це відповідає 2/3 нинішнього населення Землі. Тільки у ХХ столітті дві світові війни забрали життя майже 100 000 000 осіб¹. В ході цих світових воєн, окрім військовослужбовців, загинуло багато цивільного населення.

Початок ХХІ століття також характеризується збільшенням випадків військових конфліктів із застосуванням різного виду зброї, що призводить до масового порушення громадянських прав багатьох людей. Зростання жертв в умовах збройних конфліктів серед мирного населення вимагає відповідного реагування з боку міжнародного співтовариства для забезпечення безпеки цивільного населення в рамках міжнародного права збройних конфліктів. У цьому зв'язку актуалізується такий напрям міжнародних відносин, як *міжнародний захист прав людини під час збройних конфліктів*. Міжнародний захист прав людини під час збройних

¹ Международное гуманитарное право. URL: <https://megapredmet.ru/1-69735.html>

конфліктів відбувається відповідно до принципів і норм такої галузі міжнародного публічного права, як міжнародне гуманітарне право.

Зародження норм гуманітарного права відноситься до глибокої давнини. Значний внесок у розвиток правил ведення війни в епоху Середньовіччя внесло християнство і лицарство. У період буржуазних революцій почала розвиватися доктрина права війни, в розробці якої велику роль зіграв філософ-просвітитель Гуго Гроцій. Будучи творцем міжнародного права, Гроцій вважав, що тільки воно здатне захистити людину від дій ворожої сторони і закликав до ретельної регламентації звернення до війни¹.

З XVIII століття військові дії починають вестися професійними арміями, що призводить до нового етапу в розвитку гуманітарного права – формування звичаєвих норм шляхом закріплення в національному законодавстві держав (військові статути, конституційне та кримінальне законодавства) ідентичних правил, що стосуються ведення військових дій, поводження з пораненими, військовополоненими і населенням ворога.

Початок кодифікації міжнародного гуманітарного права припадає на середину XIX століття. Першим міжнародно-правовим документом в цій галузі стала Декларація про скасування вживання вибухових і запалювальних куль (Петербурзька декларація 1868 р.). Кодифікаційний процес йшов за наступними напрямками:

1) розробка кодифікаційних норм, що закріплюють правила ведення війни (13 конвенцій, прийнятих на Гаазьких конференціях 1899 і 1907 років, що стосуються законів і звичаїв сухопутної і морської війни, прав і обов'язків нейтральних держав);

2) прийняття угод, спрямованих на захист жертв збройних конфліктів:

- Чотири Женевські конвенції 1949 року про захист поранених, хворих, осіб, які зазнали корабельної аварії, військовополонених і цивільного населення (*надалі* – ЖК);

- Додатковий протокол до ЖК, що стосується захисту жертв збройних конфліктів міжнародного характеру 1977 року (Протокол 1) (*надалі* – ДП1);

- Додатковий протокол до ЖК, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру 1977 року (Протокол 2) (*надалі* – ДП2);

3) розробка конвенцій в області обмеження і заборони застосування окремих видів зброї:

¹ Гуго Гроцій. О праве войны и мира: Т.1. Репринт с изд. 1956 г. М.: Ладомир, 1994. 868 с.

- Протокол про заборону застосування під час війни задушливих, ядовитих або інших подібних газів і бактеріологічних засобів ведення війни 1925 р.;
 - Конвенція про заборону військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище 1976 р.;
 - Конвенція про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невибіркову дію з п'ятьма Протоколами до неї;
 - Конвенція про заборону застосування, накопичення запасів, виробництва і передачі протипіхотних мін та про їхнє знищення 1997 р.;
 - Конвенція про заборону виробництва, зберігання і накопичення запасів хімічної зброї та її знищення 1993 р.;
 - Конвенція про касетні боєприпаси 2008 р.;
- 4) розробка угод, спрямованих на забезпечення дотримання норм міжнародного гуманітарного права:
- Міжнародна конвенція про боротьбу з вербуванням, використанням, фінансуванням і навчанням найманців 1989 р.;
 - Конвенція про попередження злочинів геноциду і покарання за нього від 9 грудня 1948 р.;
 - Конвенція про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства 1968 р.

Однак, незважаючи на велику кількість діючих міжнародних договорів, звичай продовжує залишатися джерелом міжнародного гуманітарного права. Загальнолюдська спрямованість МГП зумовила закріплення в ньому загальних звичаєвих норм, орієнтованих на міжнародну спільноту в цілому. Отже, вже у преамбулі перших конвенцій (2 Гаазька 1899 р. і 4 Гаазька 1907 р.) була включена «обмовка Мартенса», відтворена у подальшому в ДПІ 1977 р. яка свідчила, що у випадках, не передбачених міжнародними угодами, цивільні особи і комбатанти залишаються під захистом і дією загальних принципів міжнародного права, що випливають з усталених звичаїв, з принципів гуманності та з вимог суспільної свідомості (ст.1, п.2).

Універсальність застосування ряду положень міжнародних конвенцій в області гуманітарного права була підкреслена в рішенні Міжнародного військового трибуналу в Нюрнберзі, який постановив, що гуманітарні норми зазначених конвенцій визнані всіма цивілізованими націями, розглядаються ними як декларація законів і звичаїв війни і вважаються частиною загального міжнародного права.

Гуманітарні норми універсальної дії імперативного характеру

отримали закріплення в наступних кодифікаційних актах. Зокрема, в ст. 3, аналогічній за змістом в чотирьох ЖК 1949 р., проголошується: «... забороняється і завжди, і всюди будуть заборонятися ...» посягання на життя, здоров'я, недоторканність і людську гідність хворих, поранених і військовополонених.

Значну роль в процесі нормотворення МГП зіграли резолюції Генеральної Асамблеї ООН: Основні принципи захисту цивільного населення під час збройних конфліктів 1970 р.; Основні принципи правового режиму комбатантів, що борються проти колоніального й іноземного панування і расистських режимів 1973 р.; Принцип міжнародного співробітництва держав щодо виявлення, арешту, видачі і покарання осіб, винних у військових злочинах проти людства 1973 р.; Декларація про захист жінок і дітей в надзвичайних обставинах і в період збройних конфліктів 1974 р. та ін.

Важливе значення в процесі нормотворення МГП грає діяльність міжнародних неурядових організацій і, в першу чергу, Міжнародного Комітету Червоного Хреста. МКЧХ був ініціатором скликання міжнародних конференцій, підсумком яких стали розробка і прийняття конвенцій з МГП і додаткових протоколів до них. Він брав активну участь в роботі конференцій, представляючи проекти конвенцій, причому трактування окремих статей, автором яких був МКЧХ, отримали закріплення в конвенціях.

Як і всі галузі міжнародного права, МГП базується на ряді основоположних принципів, найбільш повно в концентрованому вигляді формулюють основний зміст законів і звичаїв війни і є своєрідним фундаментом для його подальшого вдосконалення. Основним і найстарішим принципом міжнародного гуманітарного права є принцип, що традиційно звучить як принцип *гуманності* (людинолюбства). Основна роль цього принципу в міжнародному гуманітарному праві є загальновизначальною в доктрині міжнародного права.

Міжнародне гуманітарне право не в змозі ані попередити, ані навіть передбачити всіх обставин, які можуть з'явитися в ході військових дій, і тому заповнення прогалін в системі норм міжнародного гуманітарного права відбувається шляхом застосування принципу гуманності, про що свідчить згадувана «обмовка Мартенса». Принцип гуманності охоплює різноманітні форми поведінки учасників збройних конфліктів та, що слід підкреслити особливо, не вичерпується заборонаю застосування сили для досягнення цілей війни.

Велике значення для формування принципу гуманності мали положення 4 Гаазької конвенції. Преамбула цієї Конвенції проголошує в

якості мети правового регулювання процесу війни – «служити справі людинолюбства і узгоджувати власні дії з вимогами цивілізації, що постійно розвивається». Крім того, в Конвенції закріплена «обмовка Мартенса».

У Женевських конвенціях 1949 р. міститься ряд положень, які конкретизують принцип гуманності. Наприклад, ст. 13 Конвенції про захист цивільного населення під час війни вказує, що положення Конвенції «повинні сприяти пом'якшенню страждань, що породжуються війною». Стаття 13 Конвенції про поводження з військовополоненими говорить, що «вони завжди повинні користуватися захистом, особливо від всяких актів насильства і залякування, від образ і цікавості натовпу», застосування до них репресалій «забороняється» та ін. Можна сказати, що принцип гуманності виражає сутність сучасного міжнародного гуманітарного права, оскільки за незначними винятками всі правила війни носять в кінці кінців гуманний характер.

Загальним принципом МГП є принцип *неприпустимості дискримінації*, згідно з яким з індивідумом, який користується заступництвом гуманітарних конвенцій, при будь-яких обставинах і без будь-якої різниці на основі характеру або походження збройного конфлікту і причин, які воюючі сторони наводять на своє виправдання або на які посиляються, слід поводитися без будь-якої дискримінації незалежно від раси, кольору шкіри, релігії, статі, майнового стану (ст.3 ЖК, ст.75 ДП1).

До загальних принципів відноситься принцип *відповідальності за порушення норм і принципів міжнародного гуманітарного права*. Він включає в себе відповідальність фізичних осіб за грубе порушення правил ведення збройної боротьби. Питання відповідальності фізичних осіб за скоєння тяжких міжнародних злочинів, їх класифікація, вивчаються у рамках спорідненої із МГП галуззю міжнародне кримінальне право.

Принципом міжнародного гуманітарного права є принцип *обмеження воюючих сторін у виборі засобів і методів ведення війни*. У самій загальній формі цей принцип був сформульований у ст. 12 Гаазької конвенції про закони і звичаї сухопутної війни (1907 р.): «Воюючі не користуються необмеженим правом у виборі засобів нанесення шкоди супротивнику». Але і до цього міжнародне право містило заборони застосування окремих засобів або методів, що мали найбільш варварський, нелюдський характер. В даний час забороненим слід вважати зброю, яка заподіює зайві страждання, робить неминучою смерть людей, які не приймають участь у бойових діях, має зрадницький, підступний характер або дискримінаційний ефект при застосуванні.

В теорії виділяється також принцип *чесності і сумлінності у вибо-*

рі засобів і методів ведення військових дій, який часто називають «принципом лицарства». Відповідно до нього воюючі повинні проявляти «взаємну повагу і благородство у виборі методів ведення війни», і особливо – не застосовувати віроломні, підступні і зрадницькі методи.

Крім цього, до найважливіших принципів міжнародного гуманітарного права, що застосовується в період збройних конфліктів, також слід віднести: а) *принцип захисту цивільного населення*; б) *принцип захисту жертв війни*; в) *принцип захисту цивільних об'єктів*. Ці принципи випливають з принципу гуманності, ставлять під захист міжнародного права певні категорії осіб і об'єкти. Вони тісно взаємопов'язані між собою, доповнюють один одного.

Міжнародне гуманітарне право, особливо після прийняття ЖК 1949 р. охороняє не тільки мирних жителів, але і усіх осіб, які або з самого початку не брали участі у військових діях, або з тих чи інших причин з певного моменту припинили таку участь (військові, поранені, хворі, які зазнали аварії). Новою додатковою гарантією захисту цивільного населення є принцип захисту цивільних об'єктів, а також принцип захисту навколишнього середовища. У додатковому протоколі 1 міститься кілька норм, що підтверджують цей принцип і розширюють його обсяг. Стаття 52 Протоколу містить загальне положення, згідно з яким цивільні об'єкти не повинні бути об'єктом нападу або репресалій (п. 1). Стаття 55 забороняє використання засобів або методів ведення війни, які можуть завдати шкоди навколишньому середовищу.

Серед принципів МГП вельми своєрідне місце займає так званий «*принцип військової необхідності*», який часто використовується на практиці і як свого роду правове виправдання незаконних, таких, що суперечать основним принципам МГП, військових дій. Звісно ж, що «принцип військової необхідності» слід розглядати як принцип, що відображає умови ходу військових дій, так як «єдина законна мета, яку повинні мати держави під час війни, полягає в ослабленні військових сил ворога, а для досягнення цієї мети достатньо за можливістю виводити з ладу найбільшу кількість людей» (Петербурзька декларація 1868 р.). Однак міжнародне гуманітарне право відкидає підхід до військової необхідності з позицій абсолютної військової вигоди, суворо обмежуючи свободу воюючих сторін у виборі засобів і методів ведення війни. Про винятковий характер використання «принципу військової необхідності» говорять формулювання положень, які передбачають допустимість посилення на неї: в 4 Гаазькій конвенції йдеться про «нагальну необхідність» (п.ж, ст. 23) або про «крайню необхідність» (ст. 4); в ЖК 4 йдеться про «абсолютну» необхідність (ст. 53); в ЖК 3 використову-

ються формулювання «як виняток» і «протягом обмеженого часу» (ст. 126) тощо. Чинні міжнародні договори виходять з того, що вимогам гуманності, людинолюбства і суспільної свідомості повинна віддаватися перевага перед вимогою військової необхідності.

Міжнародний захист прав людини відповідно до принципів і норм МГП відбувається в ситуації *збройного конфлікту*. Вперше вказаний термін був використаний в ДП1. Однак в жодній угоді з МГП немає визначення збройного конфлікту. Для виявлення критеріїв збройного конфлікту традиційно посилаються на коментарі МКЧХ до ст. 2, загальної для всіх чотирьох Женевських конвенцій 1949 р., та рішення 1995 р. Міжнародного кримінального трибуналу щодо злочинів, здійснених на території колишньої Югославії (*надалі* – МТКЮ) у справі Тадіча. Згідно з коментарями МКЧХ, збройний конфлікт – це будь-яка розбіжність, що виникає між обома державами і призводить до вступу в дію військовослужбовців, незалежно від тривалості конфлікту і масштабів кровопролиття¹. У рішенні МТКЮ збройний конфлікт визначається як застосування збройної сили між державами.

Норми МГП регулюють два види збройних конфліктів: міжнародний збройний конфлікт і збройний конфлікт неміжнародного характеру. Формування і розвиток МГП було пов'язано з необхідністю регулювання поведінки воюючих сторін в ситуації міжнародного (міждержавного) збройного конфлікту.

Основним суб'єктом міжнародного збройного конфлікту є держава, а також народи, які «ведуть боротьбу проти колоніального панування, іноземної окупації і проти расистських режимів для здійснення свого права на самовизначення (ДП1, ст.1, п.4). В сучасних умовах суб'єктом міжнародного збройного конфлікту може стати і міжнародна організація (ООН), що має право відповідно до статуту застосовувати колективні збройні сили як санкції проти держави-агресора або надавати допомогу державі-члену, яка піддалася нападу з боку іншої держави (НАТО, ЛАД, ОАЕ).

Новацією ДП2 є введення в міжнародно-правовій ужиток нового виду збройного конфлікту – збройного конфлікту неміжнародного характеру, або внутрішнього збройного конфлікту. Протокол дає наступне визначення такого конфлікту: військові дії, «що проходять на території будь-якої Високої Договірної Сторони між її збройними силами і антиурядовими збройними силами або іншими організованими збройними

¹ Коментарий к Дополнительному протоколу II к Женевским конвенциям от 12 августа 1949 года, касающемуся защиты жертв вооруженных конфликтов немеждународного характера. М.: Междунар. комитет Красного Креста, 2000. С. 72.

групами, які, перебуваючи під відповідальним командуванням, здійснюють такий контроль над частиною її території, який дозволяє їм здійснювати безперервні і узгоджені військові дії» (ст. 1, п. 1).

Крім того, стаття 3 (загальна для чотирьох ЖК) дозволяє застосувати основоположні норми міжнародного гуманітарного права до внутрішніх збройних конфліктів навіть у більш обмеженому трактуванні. Практика сучасних внутрішніх збройних конфліктів рясніє прикладами, коли збройні зіткнення відбуваються між окремими військовими угрупованнями. У такій ситуації єдиним правовим регулятором продовжує залишатися ст. 3 ЖК.

Разом з тим, відсутність широкого визначення внутрішнього збройного конфлікту породжує ряд проблем, особливо, якщо врахувати, що і ДП2, і Статут Міжнародного кримінального суду виключають з поняття внутрішнього збройного конфлікту і, отже, з-під дії Женевських конвенцій «... внутрішні заворушення, окремі і спорадичні акти насильства та інших актів аналогічного характеру». Хоча в Коментарі до ДП2 юристи МКЧХ дають приклади внутрішніх заворушень і актів насильства (зокрема, до них відносяться акти протесту політичного, релігійного, соціального, економічного характеру, що викликають необхідність застосування з боку влади для відновлення порядку великих сил поліції або навіть збройних сил), не визначений той поріг, коли внутрішні заворушення переростають у збройний конфлікт¹.

Якщо звернутися до рішень МТКЮ у справі Тадича, Апеляційна камера встановила такі критерії внутрішнього збройного конфлікту, як застосування збройної сили і тривалість конфлікту. Схожі вимоги закріплені в Статуті Міжнародного кримінального суду.

Одним із головних завдань сучасного МГП є регламентація прав і захист жертв збройних конфліктів, життя яких наражаються на найбільшу небезпеку при веденні військових дій, незалежно від виду збройного конфлікту. Женевські Конвенції 1949 р. вперше ввели в міжнародно-правовій ужиток термін «жертви збройного конфлікту». Виходячи з назви, можна судити про те, хто відноситься до жертв збройних конфліктів: поранені і хворі в діючих арміях – (ЖК1); поранені, хворі та особи, які зазнали аварії – (ЖК2); військовополонені – (ЖК3); цивільне населення – (ЖК4). Регламентація та забезпечення прав людини в умовах збройного конфлікту залежить від виду збройного конфлікту і здійснюється в різних формах. Найбільш докладно регламентуються права лю-

¹ Коментарий к Дополнительному протоколу II к Женевским конвенциям от 12 августа 1949 года, касающемуся защиты жертв вооруженных конфликтов немеждународного характера. М.: Междунар. комитет Красного Креста, 2000. С. 68.

дини в умовах міжнародного збройного конфлікту, їх регулювання підтверджується такими основними угодами з МГП, як ЖК та ДП1. Зазначені угоди закріплюють дві форми захисту прав людини: загальну і спеціальну.

Трактування загального захисту прав людини, що відноситься до всіх жертв збройних конфліктів, вперше отримало закріплення в ст. 75 ДП1 і змістовно включає три компоненти. По-перше, постулює загальні принципи захисту жертв збройних конфліктів, що ґрунтуються на положеннях МПГПП 1966 р. Зокрема, встановлюється, що з особами, які перебувають під владою сторони, що бере участь в конфлікті, за будь-яких обставин «поводяться гуманно», вони без будь-якої дискримінації користуються захистом і «кожна сторона повинна з повагою ставитися до особистості, честі, переконань і до релігійних обрядів усіх таких осіб» (п. 1).

По-друге, відтворюється в цілому текст статті 3 ЖК, що закріплює в імперативній формі правозабезпечувальні обов'язки воюючих держав, «незалежно від того, чиняться вони представниками цивільних або військових органів». Забороняється здійснювати в будь-який час і в будь-якому місці такі дії: насильство над життям, психічним і фізичним станом осіб, зокрема вбивства, тортури всіх видів, принизливе і образливе поводження, тілесні покарання, каліцтва, наруги над людською гідністю, що включає принизливе і образливе походження, примус до проституції або непристойне посягання в будь-якій формі; взяття заручників, колективні покарання і погрози вчинити будь-яку з перерахованих дій (п. 2).

По-третє, на осіб, які заарештовані, затримані або інтерновані за дії, пов'язані зі збройним конфліктом, або визнані винними в скоєнні кримінального злочину, поширюються всі процесуальні гарантії, аналогічні тим, що містяться в ст.ст. 14 і 15 МПГПП.

Особливості захисту прав людини в умовах внутрішнього збройного конфлікту обумовлюються перш за все специфікою понятійного апарату, що стосується визначення жертв збройного конфлікту. У внутрішньому збройному конфлікті немає комбатантів у традиційному розумінні цього терміна як учасників збройного конфлікту, так як військові дії ведуться між громадянами держави. Тому відсутня така категорія жертв збройних конфліктів, як військовополонені. Замість них в ДП2 використовується термін «особи, свобода яких обмежена» (ст. 5). До них відносяться «особи, позбавлені волі з причин, пов'язаних зі збройним конфліктом, незалежно від того, затримані вони або інтерновані». Решта з категорій жертв збройних конфліктів ідентичні тим, права яких

захищаються в міжнародному збройному конфлікті.

Проаналізуємо механізм спеціального захисту жертв збройних конфліктів на прикладі *військовополонених і цивільного населення*, правовий статус яких отримав найбільш детальне трактування. Військовополоненим вважається будь-який комбатант, що входить до складу збройних сил сторін, що у конфлікті, і потрапив під владу супротивної сторони. Статус військовополонених регулюється ЖКЗ і ДП1. Згідно із зазначеними угодами, держава повинна поважати військовополонених, які перебувають під її юрисдикцією, і надавати їм належний захист, забезпечити їм нормальне утримання і поводження. У ЖКЗ передбачаються повага, захист, гуманне поводження з військовополоненими з моменту їх захоплення до їх звільнення і повернення на батьківщину (ст.ст. 13-17).

Конвенція детально регламентує заходи захисту військовополоненого. Категорично забороняється воюючим сторонам вбивати військовослужбовців ворога, які, крім своєї волі, внаслідок поранення, хвороби, фізичної і розумової немочі тощо потрапили або добровільно здалися в полон. Їх слід розглядати в якості військовополонених з моменту захоплення. Фізичному чи психічному стану здоров'я і недоторканності військовополонених, які перебувають під владою супротивної сторони, не повинна наноситися шкода шляхом будь-якої невинуватної дії або бездіяльності. Згідно ДП1 забороняється також піддавати їх будь-якій медичній процедурі, яка не вимагається за станом здоров'я і не відповідає загальноприйнятим медичним нормам, що застосовуються за аналогічних, з медичної точки зору, обставинах. Забороняється застосовувати до осіб, що потрапили у полон, тортури, взяття їх в якості заручників, тим більше вбивати. Неприпустимо навмисно залишати їх без медичної допомоги, піддаючи їх здоров'я небезпеці і сприяючи цим появу всіляких заражень і поширенню епідемій. Забороняється піддавати військовополонених і з їхньої згоди: а) фізичному каліцтву; б) медичним або науковим експериментам; в) видалення тканин або органів для пересадки, за винятком тих випадків, коли такі дії є виправданими (поранені, хворі, які зазнали аварії) (ст. 11 п. 1,2 ДП1).

В обов'язки держави, що здійснює захоплення полонених, входить якнайшвидша відправка їх в спеціальні табори, якнайдалі від місць військових операцій. При відправці військовополонених повинні бути дотримані елементарні умови, тобто не гірше тих, при яких здійснюється транспортування власних військ. Військовополонені повинні отримувати нормальне, достатнє харчування і питну воду, а також медичний догляд (ст. 19 ЖКЗ).

Категорично забороняється використання фізичних або психічних тортур або будь-якого іншого виду примусу з метою отримання від військовополоненого будь-якої інформації. Забороняється також використання погроз, образ, принижень, а так само поганого поводження з військовополоненими, які відмовилися давати будь-які відповіді (ст. 17 ЖКЗ).

Конвенція і Протокол встановили комплекс прав і гарантій для військовополонених: 1) право на гуманне поводження; 2) право на повагу честі і гідності; 3) право на медичне обслуговування; 4) рівноправність у зверненні; 5) свобода совісті, право на дотримання релігійних обрядів; 6) право на розумову і фізичну діяльність; 7) право на утримання; 8) право військовополонених на листування і зв'язок із зовнішнім світом.

Військовополонені підпадають під дію законів, правил і наказів, прийнятим в діючих арміях держав, які захопили їх. Будь-яке порушення з боку військовополонених тягне за собою покарання, але не більш суворе, ніж те, яке застосовується до військовослужбовців.

Відповідно до ст. 118 Конвенції, після закінчення військових дій слід без зволікання повернути всіх військовополонених додому. Таким чином, підлягають негайному звільненню і поверненню на батьківщину усі військовополонені, незалежно від їх числа або звання, незалежно від того, чи є в іншій стороні адекватна кількість полонених.

Питання про правовий статус і захист прав цивільного населення регулюється ЖК4 і ДП1. Визначення поняття «цивільна особа» дано методом виключення. З нього випливає, що всі особи, що входять до складу збройних сил сторони, що перебуває в конфлікті (крім медичного і духовного персоналу), які відрізняються від цивільних осіб своєю організованістю, озброєністю, чіткими цілями у військовому конфлікті, умінням вести бойові дії із застосуванням зброї, володіють іншим правовим статусом на відміну від цивільних осіб.

Міжнародно-правовий захист поширюється як на все цивільне населення, так і на кожного окремо. Стаття 51 ДП1 говорить: «Цивільне населення й окремі цивільні особи користуються захистом від небезпек, що виникають у зв'язку з воєнними операціями». Цивільне населення як таке, а також окремі цивільні особи не повинні бути об'єктом нападів, забороняються акти насильства або погрози насильством, що мають основною метою тероризувати цивільне населення.

На всіх громадян поширюються правила про їх захист від небезпеки військових операцій. Неприпустимі будь-які атакуючі маневри, спрямовані проти населення: насильницькі дії з метою вселити страх у

серця людей, несподівані атаки з метою вразити військові точки, мирне населення або зайняти міста. Кожна з воюючих сторін зобов'язана вжити всіх необхідних заходів під час атаки, щоб запобігти випадковим жертвам серед цивільного населення, поранення, шкоди цивільним об'єктам (ст. 57 ДП1).

Норми МГП захищають громадян, заарештованих однією з воюючих сторін. Їх необхідно поважати і ставитися до них по-людськи за будь-яких умов, незважаючи на стать, расу, колір шкіри, віру, політичні чи інші погляди, національну чи суспільну приналежність. Громадяни повинні користуватися в будь-яких умовах правом на повагу особистості і честі, сімейними і релігійними правами, а також мають право вимагати до себе людського ставлення в різних обставинах.

Відносно цивільного населення діють усі заборони, закріплені в згаданій раніше ст. 75 ДП1 і в ст. 3 ЖК. Забороняється піддавати людину будь-яким медичним обстеженням, якщо людина здорова, зокрема проводити ампутацію людських органів, вести медичні або наукові дослідження навіть при згоді даної людини. Не повинна завдаватися шкода фізичному або психічному стану здоров'я і недоторканності осіб, що перебувають під владою супротивної сторони, або інтернованих, затриманих чи яким-небудь іншим чином позбавлених свободи. Забороняється піддавати таких осіб, навіть за їх згодою фізичному каліцтву; медичним або науковим експериментам; видаленню тканин або органів для пересадки, за винятком тих випадків, коли такі дії є виправданими. Не допускається застосування грабіжницьких і мстивих дій проти людей і їхнього майна, покарання невинної людини (ст.ст. 32-34 ЖК4 і ст.ст. 11, 75 ДП1).

Слідство і судовий процес відносно заарештованого повинні здійснюватися при дотриманні усіх процесуальних гарантій. Особи, які заарештовані, затримані або інтерновані з причин, пов'язаних зі збройним конфліктом, користуються захистом до їх остаточного звільнення, репатріації навіть після закінчення збройного конфлікту.

Окупуюча сторона зобов'язана забезпечити населення, яке проживає на окупованих землях, предметами першорядної необхідності, їжею, ліками, одягом, притулком, дозволяти отримувати персональні посилки, якщо це не суперечить інтересам безпеки. Інтернованим має бути дозволено отримувати надіслані поштою, іншим шляхом посилки, що містять їжу, ліки, одяг, книги або релігійні предмети тощо (ст.ст. 89, 90, 93, 108 ЖК4).

Міжнародно-правові акти приділяють особливу увагу захисту *жінок і дітей*, які перебувають в зоні військових конфліктів. ЖК4 визнала

необхідність загальної та особливої охорони жінок і дітей. Надалі принцип особливої захисту жінок і дітей було розкрито в Декларації ООН про захист жінок і дітей в надзвичайних обставинах і під час збройних конфліктів 1974 р. ДПП більш детально регламентуються форми запобіжних заходів і гарантій прав жінки і дитини. Так, у ст. 75, п. 5 сказано: «Жінки, свобода яких обмежується з причин, пов'язаних зі збройним конфліктом, утримуються в приміщеннях, окремих від приміщень для чоловіків. Вони знаходяться під безпосереднім наглядом жінок. Однак у випадках, коли затриманню або інтернуванню підлягають сім'ї, їх, якщо є така можливість, розміщують в одному і тому ж місці і утримують як окремі сім'ї». Відповідно до ст. 76 ДПП, жінки користуються особливою повагою, їм забезпечується захист, зокрема, від згвалтування, примусу до проституції і будь-яких інших форм непристойних посягань.

Справи вагітних жінок і матерів малолітніх дітей, які заарештовані, затримані або інтерновані з причин, пов'язаних зі збройним конфліктом, розглядаються в першочерговому порядку. До вагітних жінок і матерів, які мають малолітніх дітей, не застосовується покарання у вигляді смертної кари за правопорушення, пов'язані зі збройним конфліктом.

Передбачені особливі заходи захисту дітей, які опинилися в зоні військових конфліктів. Згідно зі ст. 77 Протоколу, «діти користуються особливою повагою, і їм забезпечується захист від будь-якого роду непристойних посягань. Сторони, що перебувають у конфлікті, забезпечують захист і допомогу», які їм потрібні з огляду на їх вік або з якоїсь іншої причини.

При забезпеченні медичної допомоги особлива увага приділяється пораненим, хворим, старим, вагітним жінкам, немовлятам, інвалідам та потерпілим від аварії корабля (ст.ст. 16-18 Конвенції).

Діти, які не досягли п'ятнадцятирічного віку, не повинні брати безпосередньої участі у воєнних діях і вербуватися в збройні сили. Якщо, у виняткових випадках, діти, які не досягли п'ятнадцятирічного віку, беруть безпосередню участь у військових діях і потрапляють під владу супротивної сторони, вони продовжують користуватися особливим захистом, незалежно від того, чи є вони військовополоненими чи ні.

У разі арешту, затримання чи інтернування з причин, пов'язаних зі збройним конфліктом, діти утримуються в приміщеннях, окремих від приміщень для дорослих, крім тих випадків, коли вони розміщуються разом зі своєю сім'єю. Смертний вирок за правопорушення, пов'язане зі збройним конфліктом, не виконується щодо осіб, які не досягли вісімнадцятирічного віку.

Таким чином, цивільному населенню, особливо найбільш вразли-

вим групам, забезпечується всебічний захист згідно МГП.

В даний час в науці міжнародного права активно дискутується питання співвідношення МГП і права прав людини (*надалі* – ППЛ). При цьому висловлюються діаметрально протилежні позиції: 1) невизнання можливості одночасного застосування МГП і ППЛ в умовах збройного конфлікту і надзвичайного стану¹; 2) повне заперечення існування МГП і ППЛ як самостійних галузей права і кваліфікація МГП як суперотраслі, що включає в якості підгалузей МГП в умовах збройного конфлікту і ППЛ²; 3) визнання взаємодоповнюваності МГП і ППЛ, що не виключає їх самостійного застосування³.

Таке розмаїття думок обумовлено, з одного боку, взаємозв'язком права прав людини і права збройних конфліктів, а з іншого – їх відмінностями. ППЛ регламентує основні, фундаментальні права, необхідні для життєдіяльності людини, незалежно від того, чи знаходиться вона в умовах мирного часу або в період збройного конфлікту. МГП застосовується тільки в період війни, тому воно обмежене як за сферою застосування, так і за змістом.

Процес спільного застосування норм обох гілок міжнародного права зародився в рамках ООН наприкінці 1960-х років за ініціативою країн, що розвиваються. Його метою був перегляд норм, що регулюють збройні конфлікти. Малося на увазі інкорпорувати право народів на самовизначення і на цій основі надати антиколоніальній збройній боротьбі статус міжнародного, а не внутрішнього конфлікту. Йшлося про застосування та розвиток норм міжнародного гуманітарного права, хоча в назві документів вживалася формула: «права людини в збройному конфлікті». Протиріччя пояснювалося тим, що п. 4 ст. 4 Статуту ООН забороняє державам використання збройної сили для вирішення міжнародних суперечок⁴. Зусилля зі спільного використання норм у галузі прав людини і міжнародного гуманітарного права призвели до прийняття ООН у 1977 р. на додаток до Женевських конвенцій 1949 р. протоколів 1 і 2.

Оскільки найбільше число жертв у сучасних конфліктах становить

¹ Lubell N. Challenges in applying human law to armed conflict. *International Review of the Red Cross*. V. 87. №860. December, 2005. P. 737-754.

² Международное гуманитарное право: учебник / Под ред. А. Я. Капустина. М.: Высшее образование; Юрайт-Издат, 2009. С. 11-12.

³ Давид Э. Принципы права вооруженных конфликтов: Курс лекций, прочитанных на юридическом факультете Открытого Брюссельского университета. М.: Международный Комитет Красного Креста, 2011. С. 95.

⁴ Статут Організації Об'єднаних Націй. URL : http://www.un.org.ua/images/documents/3718/UN%20Charter_Ukrainian.pdf

цивільне населення, виникла необхідність правового захисту населення в умовах тривалої військової окупації, однак, незважаючи на збільшення кількості збройних конфліктів між державами і терористичними угрупованнями, в міжнародному гуманітарному праві не передбачені механізми компенсацій жертвам конфліктів на основі індивідуальних позовів або рішень Міжнародного кримінального суду. Компенсація збитків передбачена в договорах з прав людини. Держави прагнуть ухилитися від виплати компенсацій постраждалим від порушень прав людини. З цією метою робляться спроби заперечувати існування збройного конфлікту, характеризувати надзвичайну ситуацію як «внутрішню напруженість» або «внутрішні заворушення».

Стаття 3, загальна для чотирьох Женевських конвенцій 1949 р., вимагає поваги ряду фундаментальних прав під час збройних конфліктів неміжнародного характеру. Стаття 72 ПК1 передбачає «фундаментальні гарантії», а ст. 75 – застосування інших норм міжнародного права в період конфліктів міжнародного характеру. У ПК2 також є прямі посилення на права людини, і зокрема – ті з них, які згадуються у ст. 3. Женевських конвенцій.

При цьому, як підкреслює К. Антопопулос, положення міжнародного гуманітарного права підлягають застосуванню в повній мірі при будь-яких обставинах, а акти, що захищають права людини, підлягають необмеженому застосуванню тільки в мирний час¹. Безумовного дотримання підлягають фундаментальні норми, такі як право на життя, заборона катувань і принижуючого гідність людини поводження. Забороняється також застосування норм кримінального права, що вступили в силу після вчинення злочину. Отже, спільне походження, єдина спрямованість цих підгалузей міжнародного права зумовили наявність загальних стрижневих норм, «незмінного ядра» прав людини, таких як:

- право на життя;
- неприпустимість дискримінації;
- неприпустимість катувань або жорстоких нелюдських або таких, що принижують гідність, поводжень і покарань;
- неприпустимість рабства або іншого підневільного стану;
- право на процесуальні гарантії під час судового розгляду.

Наявність такого незмінного ядра, що є об'єктом регулювання ППЛ і МГП, вимагає, за словами Президента МКЧХ Якоба Келленбергер, використання принципу *lex specialis* (спеціальний закон) для визна-

¹ Антопопулос К. Взаимосвязь международного гуманитарного права и прав человека. Antonopoulos C. The relationship between international humanitarian law and human rights // Rev. Hellénique de droit international. Athenes, 2010. Vol. 63, № 2. P. 604.

чення сфери дії гарантій і засобів захисту. Наприклад, коли положення МГП, такі як загальна ст. 3 ЖК «повинні ... на практиці наповнюватися конкретним змістом за допомогою застосування інших сукупностей норм»¹. Зокрема, застосування гарантії справедливого судового розгляду, закріпленої в ст. 14 МПГПП, значно більш деталізовано, ніж аналогічне положення ст. 3.

Разом з тим, цілком справедливим є твердження, що міститься в документі УВКПЛ «Міжнародно-правовий захист прав людини в умовах збройного конфлікту» про те, що використовувати принцип *lex specialis* необхідно лише в разі очевидної колізії між двома нормами, які могли бути застосовані в конкретній ситуації. Визначення того, яка норма буде мати переважну силу, залежить від аналізу фактів і від конкретного захисту, передбаченого у відповідних нормах².

Найбільш вагомий внесок у вирішення цього теоретичного спору внесено Консультативними висновками Міжнародного Суду ООН: Консультативний висновок 1996 р. про законність загрози використання ядерної зброї і Консультативний висновок 2004 р. про правові наслідки будівництва стіни на окупованій Палестинській території. У Консультативному заключенні 1996 р. Міжнародний Суд визнав взаємозв'язок між МГП і ППЛ при регламентації права на життя, вказавши, що, в принципі, право бути довільно позбавленим життя (ст. 6 МПГПП) застосовується в контексті військових дій.

Критерій того, що є довільним позбавленням життя, підлягає визначенню за допомогою *lex specialis*, а саме, правом, застосованим в період збройних конфліктів і призначеним регулювати порядок ведення військових дій. Отже, питання про те, чи повинен якийсь конкретний випадок втрати життя в результаті застосування певного виду зброї в ході ведення військових дій розцінюватися як довільне позбавлення життя в порушення ст. 6 Пакту, може бути вирішене тільки шляхом відсилання до права, що застосовується в період збройного конфлікту, а не на підставі положень самого Пакту. Таким чином, в даному Консультативному заключенні був визначений статус МГП як *lex specialis* по відношенню до ППЛ і була обгрунтована необхідність його застосування в період збройного конфлікту з метою доповнення та конкретизації відповідних положень ППЛ.

¹ Kellenberger J. «International Humanitarian Law and Other Legal Regimes: Interplay in Situations of Violence»: address at 27th Annual Round Table on Current Problems of International Humanitarian Law, 4 September 2003 // International Reports of the Red Cross. 2003. Vol. 85 No. 851. P. 651.

² Международная защита прав человека в вооруженных конфликтах: ООН. Нью-Йорк, Женева: УВКПЧ, 2011. С. 73.

Більш розгорнуто механізм взаємозв'язку між ППЛ і МГП був розкритий в Консультативному висновку Міжнародного Суду 2004 року на прикладі трьох можливих ситуацій: «одні права можуть бути питаннями виключно міжнародного гуманітарного права; інші можуть бути питаннями виключно стандартів в області прав людини; треті можуть бути питаннями, визначеними обома цими галузями міжнародного права».

В даний час взаємопов'язаність і взаємодоповнюваність норм ППЛ і МГП отримали підтвердження в резолюціях головних органів ООН: Генеральної Асамблеї та Ради Безпеки і Міркуваннях договірних органів, що виконують моніторингові функції за дотриманням конвенцій з прав людини.

Слід зазначити, що взаємопов'язаність норм МГП і ППЛ отримала закріплення і в конвенційних документах. Зокрема, в Конвенції з прав дитини встановлюється, що держави-учасниці зобов'язуються поважати норми міжнародного гуманітарного права, що застосовуються до них у випадку збройного конфлікту і мають відношення до дітей, та забезпечувати їх дотримання (ст. 38, п.1). У статті 72 ДП1 вказується, що її положення «є доповненням до норм, що стосуються гуманітарного захисту цивільних осіб і цивільних об'єктів, що знаходяться під владою сторони, що бере участь в конфлікті, до інших застосовуваних норм міжнародного права, щодо захисту основних прав людини в період міжнародних збройних конфліктів».

Крім того, як було показано вище, права людини, що підлягають захисту в умовах збройного конфлікту, відповідно до ЖК, ДП1 і ДП2, практично відтворюють фундаментальні права людини, що містяться в Пактах про права людини.

Таким чином, виходячи зі змісту конвенцій і принципів, можна дати наступне визначення МГП: це – сукупність норм, що регламентують поведінку учасників збройного конфлікту з метою максимального обмеження і гуманізації військових дій і захисту жертв збройного конфлікту. У більшості випадків взаємодія між міжнародним гуманітарним правом і міжнародним правом прав людини характеризується взаємодоповненням і взаємним впливом. У деяких обставинах, коли між двома склепіннями права існує протиріччя, верховенство набуває більш конкретна і спеціалізована норма (*lex specialis*). На сьогодні існує визнання міжнародною спільнотою взаємозв'язку і взаємодоповнення МГП і ППЛ при співпадаючих предметах регулювання.

4.3. Правомірне обмеження прав людини та відступ держав від своїх зобов'язань у сфері прав людини під час надзвичайного стану, становища або ситуації

Практика міжнародного захисту прав людини передбачає існування системи основних прав і свобод людини, які взаємопов'язані і знаходяться в гармонії один з одним і які повинні дотримуватися за будь-яких обставин, що обумовлює нормальне функціонування людства, прогресивний розвиток міжнаціональних відносин. Водночас існує концепція правомірного обмеження прав і свобод людини, якщо їх реалізація може завдавати шкоди правам і свободам інших осіб, а також іншим захищеним правом інтересам особистості, суспільства і держави. У зв'язку з цим виникає передбачений міжнародними угодами стан, за яким існують передумови та обставини для правомірного обмеження окремих прав і свобод людини.

Обмеження здійснення прав і свобод особистості є об'єктивною умовою якісного забезпечення поваги та дотримання прав і свобод інших людей. Воно засноване на тому, що особистість та її права неможливо розглядати ізольовано. Сучасні розвинені суспільства визнають значимість індивідуалізму, який є важливим фактором суспільного розвитку. Однак індивідуалізм не повинен переростати в нехтування інтересами інших людей. Суспільство не може надати людині безмежну свободу, так як це призведе до конфліктів індивідуальних інтересів. Оскільки люди, вільно здійснюючи свої права і свободи, взаємодіють один з одним, інтереси, права, дії одних людей можуть увійти і входять у протиріччя з інтересами, правами і вчинками інших. Перед державою стоїть завдання узгодити ці права, сприяти досягненню компромісів між неодмінними правами (діями) людей.

Перш за все треба протидіяти спробам здійснювати свої права і свободи за рахунок прав і свобод інших осіб, ставлячи перешкоди егоїзму, свавіллю, зловживанню правами. Кожна людина повинна усвідомлювати, що права інших людей заслуговують не меншого захисту, ніж його власні. Так, наприклад, свобода слова не дає права на образу чи наклеп, право вільно збирати інформацію не дає права порушувати право на недоторканність приватного життя інших осіб. Тому завдання законодавця полягає у встановленні меж суб'єктивних прав, з тим, щоб запобігти можливим порушенням прав (свобод) в результаті зловживання правами з боку інших осіб.

Крім того, в сучасному світі існують та виникають нові глобальні загрози людству, наприклад, такі, як міжнародний тероризм, міжнарод-

на організована злочинність, незаконний оборот наркотичних засобів і психотропних речовин та інші злочинні посягання. В останній час реальну загрозу являє собою так звана гібридна війна, що складається із комбінованих деструктивних елементів. Небезпека такого втручання полягає у неможливості визначити за допомогою міжнародно-правових засобів ознаки явної агресії, а винаходження інструментів із нейтралізації гібридних загроз досі являє собою певні складнощі. Захист суспільства від різного роду погроз набуває все більшої актуальності. У зв'язку з цим на перший план виходить питання адекватного і необхідного обмеження прав і свобод людини, особливості якого передбачені в міжнародному праві і безпосередньо реалізовані в законодавстві держав.

Хоча обсяг прав, його межі і обмеження встановлюються кожною державою самостійно на основі внутрішньодержавних правових актів, в сучасних умовах нових викликів і загроз міжнародне співтовариство виводить цю проблему за межі внутрішньої компетенції держави. Міжнародне право, закріплюючи загальновизнані стандарти щодо прав і свобод людини, встановлює і можливість їх необхідного обмеження з метою дотримання інтересів суспільства. Більшість з допустимих міжнародним правом умов правомірності застосовуваних заходів, що обмежують права і свободи людини, і відповідно вживаних у міжнародних документах формулювань вимагають конкретизації і уточнення. На внутрішньодержавному рівні законодавець не завжди своєчасно і чітко реагує на зміни, що відбуваються в суспільстві. Крім того, часто деякі формулювання і терміни, що використовуються у законодавстві, викликають складність тлумачення.

Дерогація, тобто передбачене договором право держави відступати від виконання певних договірних зобов'язань під час збройних конфліктів та іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації¹, її вплив на захист прав людини є достатньо дискусійними питаннями, про що свідчить наявність декількох різних позицій з цього приводу. Деякі вчені (Дж. Фітцпатрик, О. Гросс, Ф. Ні Аолейн) висловлюють занепокоєння тим, що дерогації підривають сутність договорів про права людини шляхом надання авторизованого механізму для держав звужувати громадянські та політичні свободи. Боячись потенційного зловживанням цим правом, дані вчені наголошують на дотриманні міжнародних стандартів та суворого моніторингу спеціальними механізмами захисту прав людини².

Інші ж науковці (М. Новак, Е. Неймаєр) впевнені, що суверенні

¹ Христова Г. О. Відступ держави від зобов'язань у сфері прав людини під час суспільної небезпеки. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2018. № 4 (2). С. 119.

² Там само С. 120.

держави мають право захищати свої конституційні та демократичні порядки під час надзвичайної ситуації. Вони зазначають, що дерогації виступають не загрозами для системи міжнародного захисту прав людини, а навпаки, критерієм поваги до договірних норм із боку держав, які з повагою ставляться до прав людини¹.

Відступ держав від своїх зобов'язань у сфері прав людини під час надзвичайного стану, становища або ситуації передбачено багатьма міжнародними угодами у галузі прав людини, які при цьому використовують різні поняття. Так, ст. 4 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 року містить термін «відступ держави від своїх зобов'язань». Американська конвенція про права людини 1969 року використовує термін «припинення гарантій». У Європейській конвенції про захист прав і основоположних свобод 1950 року використовуються два терміни: «обмеження» (ст. ст. 9, 18) та «відступ від своїх зобов'язань» (ст. 15). Відповідно до ст. 29 Загальної декларації прав людини, «при здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги до прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві» (п. 2)². Розглянемо особливості визначення «обмеження прав і свобод людини» з точки зору його змісту і єдиного тлумачення.

Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 року (стаття 4, п. 1) допускає прийняття державами заходів «щодо відступу від своїх зобов'язань ... тільки в такій мірі, в якій це потрібно гостротою становища, за умови, що такі заходи не є несумісними з їх іншими зобов'язаннями за міжнародним правом і не тягнуть за собою дискримінації виключно на основі раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії чи соціального походження». При цьому, відповідно до п. 2 ст. 4 Пакту відступ від зобов'язань не застосовується до наступних основних прав, свобод і заборон: право на життя (ст. 6); заборона піддавати будь-кого тортурам або жорстокому, нелюдському, такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню (ст. 7); заборона рабства, работоргівлі та підневільного стану (п. п. 1 і 2 ст. 8); заборона позбавляти волі за невиконання будь-якого договірною зобов'язання (ст. 11); заборона скасування

¹ Христова Г. О. Відступ держави від зобов'язань у сфері прав людини під час суспільної небезпеки. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2018. № 4 (2). С. 120-121.; Nowak M. UN Covenant on Civil and Political Rights: CCPR Commentary. Arlington, Va: N.P. Engel. 2005. P. 84-85.

² Загальна декларація прав людини: прийнята 10 груд. 1948 р. URL: <http://www.zakon1.rada.gov.ua>.

ня принципу, згідно з яким кримінальний закон не має зворотної сили (ст. 15); право кожного на визнання його правосуб'єктності (ст. 16); право кожного на свободу думки, совісті і релігії (ст. 18)¹.

Багато в чому схожі положення містяться в Європейській конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року. Так, будь-яка держава-учасниця Конвенції «може вживати заходів, що відступають від її зобов'язань ... тільки в тій мірі, в якій вимагає гострота становища, за умови, що такі заходи не суперечать іншим її зобов'язанням за міжнародним правом». Дане положення не застосовується відносно наступних прав, свобод і заборон: право на життя (ст. 2), за винятком загибелі людей в результаті правомірних воєнних дій; заборона катувань, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання (ст. 3); заборона рабства і примусової праці (п. 1 ст. 4); заборона засудження за вчинення будь-якого діяння або за бездіяльність, яке, згідно з діючим на момент його вчинення національним або міжнародним правом, не були кримінальним злочином, і заборона застосування більш тяжкого покарання, ніж того, що підлягає застосуванню на момент вчинення кримінального злочину (ст. 7)². У цьому стаття 15 Конвенції узгоджується зі змістом статті 4 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права.

Стаття 15 (п. 1) Конвенції встановлює три умови для чинного відступу: 1) події мають бути під час війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації; 2) заходи, прийняті у відповідь на війну або іншу суспільну небезпеку, не повинні виходити за межі, якої вимагає гострота становища; 3) такі заходи не повинні бути несумісними з іншими зобов'язаннями держави згідно з міжнародним правом. Правомірність застосування статті 15 Конвенції визначає Європейський суд у деяких своїх рішеннях. Так, Суд не тлумачить передбачене п. 1 статті 15 значення «війни», у будь-якому разі будь-яке суттєве насильство або насильство без війни, швидше за все, підпадає під дію другої частини пункту 1: «суспільна небезпека, яка загрожує життю нації». Природне й звичайне значення «суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації» ясне й належить до «виняткової ситуації під час кризи або надзвичайної ситуації, яка стосується усього населення та становить загрозу для організованого життя спільноти, з якої складається держава» («Лоулесс проти Ірландії» (№ 3), § 28)³.

¹ Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р. URL: http://zako№2.rada.gov.ua/laws/show/995_043

² Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04 листопада 1950 р. URL: http://zako№2.rada.gov.ua/laws/show/995_004

³ Тут і ділі рішення Європейського суду за посиланням: European Court of Human Rights. Document collections. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%20>

Надзвичайна ситуація повинна бути справжньою або неминучою; криза, яка стосується тільки конкретного регіону держави, може досягати надзвичайної ситуації, що загрожує «життю нації» (див., наприклад, відступи щодо Північної Ірландії у справі «Ірландія проти Сполученого Королівства», § 205, і щодо Південно-Східної Туреччини у справі «Аксой проти Туреччини», § 70); до того ж криза або небезпека повинні бути винятковими, оскільки звичайні заходи або обмеження, які допускаються Конвенцією для забезпечення громадської безпеки, здоров'я й порядку, є явно недостатніми («Данія, Норвегія, Швеція й Нідерланди проти Греції» («Грецький випадок»), доповідь Комісії, § 153).

На сьогодні прецедентне право Суду містить вимогу про те, що надзвичайна ситуація повинна носити тимчасовий характер, і, дійсно, деякі випадки демонструють, що для "суспільної небезпеки" згідно зі змістом статті 15 така ситуація може тривати упродовж багатьох років (див. ситуації у сфері безпеки у Північній Ірландії: «Ірландія проти Сполученого Королівства», «Бранніган і Макбрайд проти Сполученого Королівства», «Маршалл проти Сполученого Королівства»; а також положення щодо безпеки на місці після терактів Аль-Каїди у Сполучених Штатах Америки: «А. та інші проти Сполученого Королівства» [GC], § 178). Як правило, Конвенція орієнтує національні власті до здійснення оцінки щодо того, чи існує виняткова ситуація. Як зазначив Суд у справі «Ірландія проти Сполученого Королівства», § 207, «вимога стосується кожної держави, яка підписала Угоду та несе відповідальність за життя своєї нації», щоб визначити чи загрожує життю суспільно небезпечний випадок.

Стаття 15 має за мету дозволити державам вживати обмежувальні заходи щодо захисту свого населення від майбутніх ризиків; існування загрози для життя нації має оцінюватися, насамперед, з урахуванням тих фактів, які були відомі під час відступу. Суд такі факти не виключає, однак бере до уваги інформацію, яка стає відомою згодом («А. та інші проти Сполученого Королівства» [GC], § 177). Однак, якщо заходи вживаються за межами території, щодо якої застосовується відступ, то уряд не зможе обґрунтувати правомірність таких заходів («Сакік та інші проти Туреччини»).

Що стосується екстериторіального застосування Конвенції, то Суд визнав: «Хоча є ціла низка військових місій за участю Договірних Держав, що діють екстратериторіально з моменту ратифікації ними Конвенції, жодна держава ніколи не робила відступу відповідно до статті 15 Конвенції щодо таких видів діяльності. Нехтування (...) були необхідні через внутрішні конфлікти або терористичні загрози Договірної Держави».

ви» («Хасан проти Сполученого Королівства» [GC], § 101)¹.

Установлюючи, чи вийшла яка-небудь держава за чітко визначені межі, Суд буде приділяти увагу таким факторам, як характер прав, порушених відступом, обставини, що призвели до надзвичайної ситуації, і її тривалість («Бранніган і Макбрайд проти Сполученого Королівства», § 43; «А. та інші проти Сполученого Королівства» [GC], § 173). Суд при цьому розглядає такі питання:

– чи будуть звичайні закони достатніми для запобігання небезпеки, зумовленої надзвичайною ситуацією («Лоулесс проти Ірландії» (№ 3), § 36; «Ірландія проти Сполученого Королівства», § 212);

– чи є заходи справжньою відповіддю на надзвичайну ситуацію («Бранніган і Макбрайд проти Сполученого Королівства», § 51);

– чи заходи було вжито для визначених цілей («Лоулесс проти Ірландії» (№ 3), § 38);

– чи відступ обмежений характером і причинами, якими він обґрунтовувався («Бранніган і Макбрайд проти Сполученого Королівства», § 66);

– чи тримали питання необхідності відступу на контролі (там само, § 54);

– застосування ослаблення у введених заходах («Ірландія проти Сполученого Королівства», § 220); заходи за умови дотримання гарантій (там само, §§ 216-219; «Лоулесс проти Ірландії» (№ 3), § 37; «Бранніган і Макбрайд проти Сполученого Королівства», §§ 61-65; «Аксої проти Туреччини», §§ 79-84);

– важливість права визначити межу і більш широку мету судового контролю щодо реалізації цього права (там само, § 76);

– чи був судовий контроль за практичними заходами (там само, § 78; «Бранніган і Макбрайд проти Сполученого Королівства», § 59);

– відповідність заходів та чи буде їх запроваджено за будь-якої невинуватості дискримінації («А. та інші проти Сполученого Королівства» [GC], § 190);

– думки будь-яких національних судів, які розглядали питання: якщо вищий національний суд у Договірній Державі дійшов висновку, що заходи не були конче необхідними, Суд буде виправданим в досягненні протилежних висновків, тільки якщо обґрунтує, що національний суд неправильно витлумачив статтю 15 чи судову практику суду відповідно до цієї статті або ж дійшов висновку про необґрунтування (там

¹ European Court of Human Rights. Document collections. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%20>

само, § 174)¹.

Вказані фактори, як правило, оцінюються не минулим, а на основі «умов і обставин, коли рішення стосовно відповідних заходів спочатку було прийнято, а згодом реалізовано» («Ірландія проти Сполученого Королівства», § 214). Проте Суду не забороняється з урахуванням інформації, яка стає відомою згодом, надавати оцінку, чи був надзвичайний стан («А. та інші проти Сполученого Королівства» [GC], § 177, у якому Суд прийняв до розгляду справи вибухів і спроби вибухів у Лондоні в липні 2005 року та який відбувся за кілька років після повідомлення про відступ у 2001 році). При визначенні наявності умов, при яких застосування таких заходів не є несумісними з [Високою Договірною Стороною] іншими зобов'язаннями за міжнародним правом, Суд керуватиметься цією частиною статті 15 § 1 за своєї ініціативи, якщо це необхідно («Лоулесс проти Ірландії» (№ 3), § 40), навіть якщо він не знайшов будь-яких невідповідностей між обмеженнями прав та іншими зобов'язаннями держави за міжнародним правом.

Як видно з наведених положень Європейської конвенції та практики Європейського суду у застосуванні статті 15, для визначення поняття «обмеження прав» використовуються два терміни: «обмеження» і «відступ від своїх зобов'язань». Причому обмеженням, відповідно до Конвенції, піддаються права і свободи, по-перше, в нормальних (не дуже) умовах і, по-друге, чітко встановлені в Конвенції. Так, наприклад, в нормальних умовах обмеженню підлягають: право на повагу до приватного життя (ст. 8); свобода вираження думок (ст. 10); свобода зібрань та об'єднань (ст. 11); свобода думки, совісті і релігії. В умовах же надзвичайного стану, коли одними правовими засобами важко або неможливо впоратися надзвичайними обставинами, що виникли, держава має право «відступити від своїх зобов'язань», що гарантують права і свободи та прийнятих їй відповідно до міжнародного договору.

Відсутність одностайного і загальноприйнятого визначення поняття «обмеження прав» в наведених міжнародно-правових актах, відсутність його єдиного тлумачення в міжнародному та внутрішньодержавному праві з очевидністю вимагає більш детального аналізу ключових характеристик змісту поняття «обмеження прав» і допустимих критеріїв такого обмеження. Це важливо для правозастосування Конвенції відповідними органами влади, а також практиці міжнародних судових орга-

¹ Обмеження під час надзвичайного стану: орієнтири щодо застосування статті 15 Європейської конвенції з прав людини. Українське право. URL: https://ukrainepravo.com/international_law/european_court_of_human_rights/sbpyezyerrya-tke-af-raeivyamrsgs-fkharts-sukzhrkhyuy-ses-iafkhsftsvarrya-fkhakhkhk-15-zhvustyemfensl/

нів при вирішенні суперечок, пов'язаних з таким обмеженням.

У правовій доктрині можна виділити *три підходи* до тлумачення обмеження прав і свобод людини. Перший підхід полягає в обмеженні прав людини як обмеженні міри об'єму права (свободи). Відповідно до цього підходу обмеження прав людини є зміною обсягу дії норми права, коли виникає необхідність узгодження суперечливих інтересів суспільства, держави і особистості. При цьому така зміна здійснюється, як правило, у бік зменшення обсягу (меж) права при збереженні його змісту. Прихильник цього підходу В. І. Гойман визначає обмеження права як «звуження його обсягу, що здійснюється відповідно до передбачених законом підстав і у встановленому порядку». Вчений вважає за необхідне відрізнити від звуження обсягу права (обмеження права) юридичні способи (прийоми) фіксації меж дозволеної свободи. До таких способів відносяться застереження, примітки, заборони, які уточнюють зміст і позначають межі права, але не звужують його обсяг¹. Як зазначає І. Д. Ягофарова, даний підхід значною мірою відображає дійсний стан речей. Фактично будь-яке обмеження, як би його не трактувати, так чи інакше спрямоване на зміну обсягу певного права чи свободи, причому завжди у напрямку зменшення цього обсягу, а не на його скасування. Інша справа, що було б доцільно акцентувати увагу на тій обставині, що обмеження прав і свобод – це не всяка зміна обсягу прав і свобод, а, по-перше, зміна, передбачена тільки нормами права, що володіє правовою формою і відповідним правовим змістом, і, по-друге, зміна правомірна, тобто відповідна існуючій ієрархії нормативно-правових актів різної юридичної сили².

Другий підхід умовно можна назвати «обмеження як відхилення від правової рівності»; в рамках цього підходу обмеження трактується як таке відхилення від правового принципу рівності (юридичної рівності), результатом якого є звуження обсягу прав і свобод або розширення кола обов'язків. У сучасній юридичній науці принцип правової рівності розуміється як наділення індивідів однаковими правами, обов'язками, відповідальністю при однотипній поведінці і ставленні до права. Однак в реальності існує маса прикладів того, що в праві закріплюються як рівність суб'єктів, так і їх нерівність (шляхом надання пільг, встановлення привілеїв, імунітетів тощо), що не дозволяє підводити усе правове обмеження тільки під відхилення від правової рівності.

Третій підхід можна охарактеризувати у вигляді «обмеження як

¹ Принципы, пределы, основания ограничения прав и свобод человека по российскому законодательству и международному праву // Государство и право. 1998. № 7. С. 26-27.

² Ягофарова И. Д. Право и права человека. М., 2002. С. 123.

зміни змісту прав і свобод людини». Цей підхід заснований на результатах аналізу співвідношення філософських категорій «сутність» і «зміст». На думку В. І. Крусс, в широкому сенсі обмеження є родовим поняттям («сутність»), а у вузькому (видовому) сенсі обмеження є специфічною формою опосередкування основних прав і свобод людини («зміст»). Саме з обмеженням у вузькому сенсі В. І. Крусс пов'язує зміну змісту прав людини, яка, однак, не повинна трансформувати їх сутність¹. З точки зору правової сутності подібний підхід тісно пов'язаний із першим підходом, згідно з яким обмеження права розглядається як зміна обсягу права, його звуження. На підтвердження цього Д. В. Карпов підкреслює, що «обмеження основного права має вираз не у зменшенні, а у звуженні його обсягу (зменшенні числа випадків реальної можливості використання права) шляхом розширення змістовної сторони за рахунок включення тих чи інших факультативних ознак, які регламентують механізм реалізації права. Ці ознаки можуть відноситися до об'єкта – носія права, до порядку використання права, до кола повноважень, що становлять право»².

Цікавим з точки зору обсягу та змісту є визначення поняття «обмеження прав», запропоноване О. О. Подмаревим: «Обмеження права (свободи) людини (громадянина) – це встановлені законодавством межі реалізації (здійснення) людиною (громадянином) прав (свобод), що виражаються у заборонах, вторгненнях, обов'язках, відповідальності, існування яких детерміновано (визначено) необхідністю захисту конституційно визнаних цінностей і призначенням яких є забезпечення необхідного балансу між інтересами особистості, суспільства і держави»³. Відмінним від процитованого є визначення поняття обмеження прав людини, сформульоване О. Ф. Черданцевим. На його думку, під обмеженням розуміються ті випадки, коли те чи інше право або свобода в основному зберігаються, але обмежується їх реалізація на певній території, в певний, точно визначений час або стосовно певного кола суб'єктів⁴.

Отже, слід визнати існування теоретичного визначення поняття «обмеження прав людини», яке має коректно трансформуватися у відповідних нормативно-правових актів, що регулюють діяльність владних суб'єктів щодо правомірного обмеження прав людини. У загальному

¹ Крусс В. И. Выступление на круглом столе // Государство и право. 1998. № 8. С. 62.

² Карпов Д. В. Принципы ограничений прав человека в публичном праве // Теория и практика ограничения прав человека по российскому законодательству и международному праву: Сб. науч. трудов / Под ред. В. М. Баранова. Ч. II. Т. 2. Н. Новгород, 1998. С. 134.

³ Подмарев А. А. Конституционные основы ограничения прав и свобод человека и гражданина Российской Федерации: дис. ... канд. юрид. наук. Саратов, 2001. С. 44.

⁴ Черданцев А. Ф. Толкование права и договора. М., 2003. С. 110.

вигляді, під обмеженням прав і свобод людини слід розуміти допустиме міжнародним правом і (або) внутрішньодержавним правом втручання у поведінку і дію людини, що реалізовує власні права і свободи, яке відповідає вимогам законності, необхідності, доцільності та пропорційності мети такого втручання. Метою обмеження прав і свобод людини є охорона основних загально визнаних цінностей в суспільстві, до яких відносяться життя, свобода, гідність, здоров'я і моральність населення, а також підтримка державної безпеки, забезпечення громадського порядку та інші цінності. Крім того, обмеження правовими засобами прав чи свобод окремої особи може бути спрямоване на захист прав і свобод інших людей, що безпосередньо впливає з основоположного принципу міжнародного права – принципу поваги прав людини.

Слід відзначити, що обмеження прав і свобод не можна повністю ототожнювати з межами здійснення прав і свобод, які є здебільшого взаємопов'язаними елементами. Межі являють собою якісь рамки здійснення прав і свобод; визначальним критерієм тут є критерій правомірності. Іншими словами, недотримання встановлених меж буде свідчити про неправомірне здійснення прав і свобод, тобто про їх порушення. Обмеження прав і свобод являє собою як раз встановлення меж, тобто меж здійснення і користування правами і свободами, перевищення яких і буде вважатися зловживанням або порушенням встановлених прав і свобод. У цьому полягає схожість розглянутих понять. Але якщо межі здійснення права визначають умови реалізації права і не спрямовані на звуження його обсягу, то обмеження права являє собою втручання в право, а значить, звужує його обсяг.

У чому ж полягає зміст згадано вище критерію правомірності при обмеженні прав людини? І. Ю. Ліщина визначає низку допустимих обмежень прав людини, зумовлених об'єктивними причинами чи необхідних для існування суспільства: обмеження, зумовлені рівнем економічного, соціального, духовного і культурного розвитку суспільства; пов'язані з конкретним власником прав, його економічними, фізичними та іншими особливостями; такі, що впливають з формули «права людини обмежують права іншого власника прав»; такі, що вводять держава (постійні чи тимчасові)¹. При цьому слід виходити з того, що держави, що вводять обмеження щодо прав і свобод своїх громадян, а також осіб, які тимчасово перебувають на їх території, повинні незмінно керуватися загально визнаним принципом міжнародного права – принципом поваги і дотримання прав і свобод людини.

¹ Лищина И. Ю. Международные механизмы защиты прав человека. Харьковская правозащитная группа. Х.: Фолио, 2001. С. 6.

Найважливішим питанням при розгляді змісту обмеження прав і свобод людини є проблема встановлення меж такого обмеження. З цієї проблеми існує досить широке розмаїття поглядів, основна увага котрих зосереджена на вирішенні питання про межі здійснення прав і свобод. Так, Б. С. Ебзеєв висловлює точку зору, згідно з якою визначення меж обмеження основних прав і умов їх реалізації є об'єктивною потребою нормального функціонування суспільства, з одного боку, а також безпосередньо свободи особистості – з іншого¹. Обсяг права має як свої природні межі, так і цілком певні межі в конкретній ситуації, які є динамічними і не можуть розширюватися або, навпаки, звужуватися до повного зникнення. Такі зміни можуть відбуватися з об'єктивних причин, що безпосередньо не залежать від держави, особливо в умовах кризових ситуацій, наприклад, таких як визнана міжнародними органами пандемія. В результаті складаються відповідні умови для необхідності обмеження тих чи інших прав і свобод людини задля дотримання більш високих інтересів суспільства.

Межі здійснення прав і свобод повинні відповідати вимогам соціальної справедливості, це своєрідна система критеріїв і орієнтирів правомірної поведінки відповідно інтересам суспільства і держави, дотримання яких є обов'язковою умовою належного користування своїми правами. Виходячи з даного визначення можна виділити наступні ключові моменти: по-перше, це система критеріїв і орієнтирів правомірної поведінки (поведінки, обумовленої приписами правових норм); по-друге, ці критерії повинні відповідати вимогам соціальної справедливості (повинні виходити з інтересів громадян, суспільства і держави); по-третє, вони є обов'язковими умовами належного користування правами і свободами. Таким чином, під юридичними межами здійснення прав і свобод розуміється сукупність правових засобів, що встановлюють обсяг і межі прав та свобод.

Зазвичай пропонується використовувати традиційне положення про те, що здійснення прав і свобод не повинно порушувати права інших осіб, або, інакше кажучи, свобода однієї особи обмежується свободою інших. Свобода кожної людини простягається лише до тієї межі, від якої починається свобода інших людей. Прагнучи встановити ці межі, право сприяє тому, щоб у спільному житті людей запанував порядок, заснований на свободі. Водночас, в реальному житті досить часто виникають ситуації, коли здійснення своїх прав однією людиною призводить

¹ Эбзеев Б. С. Ограничения конституционных прав // Теория и практика ограничения прав человека по российскому законодательству и международному праву: Сб. научн. трудов / Под ред. В. М. Баранова. Ч. I. С. 7.

до неможливості здійснення цих прав іншою людиною і принцип непорушення прав інших осіб навряд чи може служити надійною базою для визначення меж правового обмеження. Тому для того, щоб виключити подібні протиріччя, не обходимо виробити інші підстави для визначення меж обмежень.

У зв'язку з цим слід зазначити, що відповідно до Сіракузьких принципів тлумачення обмежень і відступів від положень Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1984 року, що носять рекомендаційний характер, обмеження повинні відповідати цілям Пакту (ст. 5) і не повинні застосовуватися з іншою метою, ніж та, для якої вони передбачені (ст. 6). Держава, застосовуючи обмеження, не повинна йти далі, чим необхідно для досягнення мети (ст. 11). Часто в статтях Сіракузьких принципів зустрічається положення про те, що обмеження не повинні бути «довільними» і «нерозумними» (ст. ст. 7, 16, 34 та ін.), тобто вони повинні бути введені за законодавчо встановленою процедурою і бути необхідними в суспільстві. У ст. 9 вказується, що ніякі обмеження не повинні применшувати значення п. 1 ст. 2 Пакту, відповідно до якого держави-учасниці Пакту зобов'язуються поважати і забезпечувати всім особам, які знаходяться на їх території і під їх юрисдикцією, права, визнані Пактом, без якої б то не було різниці щодо раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного або соціального походження, майнового стану або за іншою ознакою. Іншими словами, держави, встановлюючи обмеження прав і свобод, не можуть переходити ту межу, за яким обмеження переходить у дискримінацію за різними підставами¹. Схожі положення щодо меж обмеження прав і свобод в період надзвичайного положення містяться і в Європейській конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року.

Іншим питанням є допустимість виділення окремої групи прав як таких, що не підлягають жодним обмеженням. У теоретичних дослідженнях, присвячених правам людини, загальноновизнаною вважається точка зору, згідно з якою «якщо критерієм розподілу основних прав вважати ступінь обмеження, то потрібно визнати, що усі вони поділяються на абсолютні права (права, які не підлягають обмеженню) і відносні права (права, які можуть бути обмежені)». Такої позиції дотримується і С. С. Алексєєв, який вважає, що існують дві групи основних прав, між якими вбачається якісна відмінність: перша – абсолютні і недоторканні права

¹ Пчелинцев С. В. Сиракузькие принципы толкования ограничений и отступлений от положений Международного пакта о гражданских и политических правах и других международных документов, не имеющих официального статуса: проблемы применения. *Юрист-международник*. 2006. № 1. С. 36-37.

людини, і друга – «соціальні права, які за самою своєю природою не можуть бути абсолютними». До першої групи він відносить права, що втілюють гідність і свободу «кожного від народження» і протистоять насильству і тиранії: право на життя, на особисту недоторканність, свободу совісті, думки, творчості тощо. До другої групи, на думку С. С. Алексєєва, відносяться «права іншого розряду», теж дуже важливі для людей, але все ж іншого призначення: право на соціальне забезпечення, житло, гідну медичну допомогу тощо. Це соціальні права, які за самою своєю природою не можуть бути абсолютними. Вони невід’ємні від обов’язків громадянина і залежать від економічного становища країни, діяльності відповідних державних органів і висловлюють в основному цілі, ідеали, наміри, до яких реально, а частіше декларативно, прагне суспільство¹.

Вдалу класифікацію прав і свобод людини за критерієм допустимості їх обмеження пропонує С. В. Бахін, який виділяє права на ті, які можуть бути обмежені, і ті, що не підлягають жодним обмеженням, тобто абсолютні права². Роблячи такий висновок в результаті докладного аналізу Міжнародного пакту про громадянські і політичні права до прав, які можуть бути обмежені, він відносить право на свободу пересування, право залишати будь-яку країну (ст. 12), право на вільне вираження свого думки, право на отримання і поширення інформації (ст. 19), право на мирні зібрання та право на свободу асоціацій і створення профспілок (ст. ст. 21, 22), свободу сповідувати будь-яку релігію або переконання (ст. 18). До прав, що не підлягає жодним обмеженням, абсолютних прав, С. В. Бахін відносить: право на життя, право не піддаватися жорстокому, нелюдському поводженню, право не піддаватися без вільної згоди медичним або науковим досліддам, право не бути в рабстві або підневільному стані, право не піддаватися позбавленню волі за невиконання будь-якого договірною зобов’язання, право не притягатися до відповідальності за діяння, які на час їх вчинення не становили кримінального правопорушення, право на визнання правосуб’єктності, свободу думки, совісті і релігії (ст. 4). При цьому С. В. Бахін визнає, що «навіть чи можна визнати вичерпним перелік абсолютних прав, що міститься в Пакті про громадянські і політичні права, оскільки ті чи інші права людини можуть бути визнані такими, що не підлягають обмеженню в інших міжнародних угодах»³.

¹ Алексєєв С. С. Права человека как институт естественного и позитивного права // Права человека: история, теория и практика / Отв. ред. Б. А. Назаров. М., 1995. С. 149-150.

² Бахин С. В. О классификации прав человека, провозглашенных в международных соглашениях. *Правоведение*. 1991. № 2. С. 45-46.

³ Бахин С. В. О классификации прав человека, провозглашенных в международных соглашениях. *Правоведение*. 1991. № 2. С. 45-46.

У зв'язку з перерахованими С. В. Бахіним правами людини, що не підлягають жодним обмеженням, хотілося б відзначити, що перш за все право людини не піддаватися тортурам і жорстокому, нелюдському поводженню є дійсно абсолютним, тобто не може бути порушено ні за яких умов. Це право є недоторканим і не може бути предметом будь-яких відступів згідно зі ст. 15 Європейської конвенції, навіть якщо існує серйозна загроза національній безпеці та державному устрою. І ніщо не може виправдати таких дій, навіть в разі, коли злочинні дії, в яких будь-хто звинувачується, особливо небезпечні (як, наприклад, ті, які вчиняються організованими злочинними і терористичними угрупованнями). Це підтвердив Суд у своєму рішенні у справі Томазі проти Франції 1992 року: «Потреби слідства і незаперечні труднощі у боротьбі зі злочинністю, особливо в разі, коли йдеться про тероризм, не можуть розглядатися як такі, що дозволяють обмежувати захист фізичної цілісності людини»¹. Це право закріплено також у ст. 7 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, ст. 3 Європейської конвенції, Конвенції ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання 1984 року.

Право не бути в рабстві або підневільному стані, закріплене у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (ст. 8), Європейській конвенції (ст. 4), також можна класифікувати як абсолютне, яке не підлягає жодним обмеженням. Рабство і підневільний стан дійсно є абсолютно неприпустимими явищами, що завдають важкої шкоди людській гідності. Йдеться про крайні порушення основних прав людини, тому подібне поводження і було заборонено міжнародним співтовариством.

Питання безумовного забезпечення права на життя, що розглядається деякими юристами, також є дискусійним. Хоча це право є природним і найважливішим правом людини, але існують випадки, коли і воно може бути порушено в результаті законних рішень національних або міжнародних судових установ. Мова йде про вчинення тяжких міжнародних злочинів, пов'язаних із масовим позбавленням життя, якщо це буде доведено у судовому порядку, спираючись на конкретні докази. Окрім цього, оскільки смертна кара застосовується в ряді держав, очевидно, що до тих пір, поки заборона на неї не прийме абсолютний характер, рано говорити про право на життя як таке, що не підлягає жодним обмеженням.

Більш того, навряд чи можливо в даний час сподіватися на прийняття необхідного переліку злочинів, що караються даним покаранням. Спроби міжнародного суспільства виробити та прийняти міжнародний

¹ Справа Томазі проти Франції 1992 року. European Court of Human Rights. Document collections. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%20>

кримінальний кодекс досі не знайшли свого практичного виразу. Це обумовлено і різними уявленнями про суспільну небезпеку тих чи інших діянь, і загальним небажанням багатьох держав приймати на себе будь-які правові обмеження, іншими обставинами. Очевидно те, в цій сфері повинна бути істотно посилена роль міжнародного права, особливо у врегулюванні окремих питань призначення та застосування покарання (перелік злочинів, умови утримання, екстрадиції та ін.). При цьому питання про те, до якої міри норми міжнародного права і практика міжнародних судів можуть впливати на рішення внутрішньодержавного суду, природно, знаходиться в юрисдикції самої держави. Однак в умовах глобалізації ігнорувати роль міжнародного права і позицію міжнародних органів правосуддя щодо пріоритетного права кожної людини – права на життя видається нерозумним і недалекоглядним. Достатньо скоро можна буде пересвідчитися у справедливості цих припущень після закінчення кримінального судового розгляду, який розпочався 9 березня 2020 року у Нідерландах, щодо притягнення до відповідальності осіб, відповідальних за збитий літак Boeing-777 «Малайзійських авіаліній», який виконував рейс МН17. Саме в разі активної взаємодії всіх зацікавлених суб'єктів можливе досягнення результату, максимально прийняттого усіма сторонами, який у даному випадку полягає у встановленні та притягненні до відповідальності усіх осіб, причетних до цього злочину.

Таким чином, питання обмеження прав людини та відступ держав від своїх зобов'язань у сфері прав людини під час надзвичайного стану, становища або ситуації, а також важливість встановлення чітких і обґрунтованих меж обмеження і реалізації цих прав і свобод вимагають свого вирішення через вироблення міжнародною спільнотою практичних засобів щодо реалізації обмеження прав особи державами-учасницями відповідних угод. Наявні теоретичні погляди на цю проблематику говорять про те, що обмеження прав і свобод людини можливі у наступних загальноприйнятих і найбільш доцільних межах: обмеження можуть застосовуватися тільки для тих цілей, заради яких вони вводяться, далі цих цілей обмеження неправомірні; обмеження повинні бути відповідні поставленим цілям; обмеження не повинні перешкоджати здійсненню інших прав, свобод, а також зобов'язань; обмеження права не повинні порушувати саму сутність права; обмеження не повинні трансформуватися в дискримінацію; обмеження повинні бути розумні і необхідні в цілому і в кожній конкретній ситуації; обмеження в надзвичайних ситуаціях, при дотриманні всіх перерахованих вище умов, повинні носити тимчасовий характер.

Питання для самоконтролю:

1. *Право на життя. Обсяг та складові права на життя. Зобов'язання держави щодо права на життя.*

2. *Заборона катувань, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження чи покарання. Обсяг та складові заборони катувань, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження чи покарання. Зобов'язання держави щодо заборони катувань, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження чи покарання.*

3. *Право на свободу та особисту недоторканність. Обсяг та складові права на свободу та особисту недоторканність. Зобов'язання держави щодо права на свободу та особисту недоторканність.*

4. *Право на повагу до приватного і сімейного життя, житла та кореспонденції. Обсяг та складові права на повагу до приватного і сімейного життя, житла та кореспонденції. Зобов'язання держави щодо права на повагу до приватного і сімейного життя, житла та кореспонденції.*

5. *Свобода думки, совісті і релігії. Обсяг та складові права на свободу думки, совісті і релігії. Зобов'язання держави щодо права на свободу думки, совісті і релігії.*

6. *Свобода вираження поглядів. Обсяг та складові права на свободу вираження поглядів. Зобов'язання держави щодо права на свободу вираження поглядів.*

7. *Свобода зібрань та об'єднання. Обсяг та складові права на свободу зібрань та об'єднання. Зобов'язання держави щодо права на свободу зібрань та об'єднання.*

8. *Право на власність. Обсяг та складові права на власність. Зобов'язання держави щодо права на власність.*

9. *Заборона дискримінації. Обсяг та складові заборони дискримінації. Зобов'язання держави щодо заборони дискримінації.*

10. *Право на справедливий суд та на ефективний засіб юридичного захисту. Обсяг та складові права на справедливий суд та на ефективний засіб юридичного захисту. Зобов'язання держави щодо права на справедливий суд та на ефективний засіб юридичного захисту.*

11. *Правомірне обмеження прав людини та відступ держав від своїх зобов'язань у сфері прав людини під час надзвичайного стану, становища або ситуації.*

12. *Міжнародний захист прав людини під час збройних конфліктів.*

Спеціальна література:

Нормативно-правові акти

1. Віденська конвенція про право міжнародних договорів. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118
2. Статут Організації Об'єднаних Націй. URL: http://www.un.org.ua/images/documents/3718/UN%20Charter_Ukraine.pdf
3. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. *Офіційний вісник України*. 2008. № 93. Ст. 3103.
4. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_043
5. Міжнародний пакт про соціальні, економічні і культурні права від 16 грудня 1966 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_042
6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04 листопада 1950 р., з поправками, внесеними відповідно до положень Протоколів № 11 та № 14 URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004
7. Сиракузские принципы толкования ограничений и отступлений от положений Международного пакта о гражданских и политических правах. Организация Объединенных Наций. Экономический и социальный совет. Документ ООН E/CN.4/1985/4, Приложение (1985). Вестник МГУ. Серия 11. Право. 1992. Вып. 4. С. 65-66.
8. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085
9. Конвенція про рабство від 25 вересня 1926 року із змінами, внесеними Протоколом від 7 грудня 1953 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_161
10. Додаткова конвенція про скасування рабства, работоргівлі та інститутів і звичаїв подібних до рабства. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_160
11. Конвенція про права дитини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021
12. Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_105.
13. Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_207.
14. Конвенція про права інвалідів від 13.12.2006. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_g71.
15. Стандартні правила забезпечення рівних можливостей для інвалідів 1993 року. URL: http://npu.edu.ua!/e-book/book/html/D/ikpp_kpp_Sozhialno-pravovuy_zahust_ditey/100.html
16. Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_212

17. Європейські пенітенціарні (в'язничні) правила. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_032

Підручники, навчальні посібники, наукові публікації

1. Аракелян М. Р. Міжнародно-правовий захист прав людини: навчально-методичний посібник з тестовими завданнями для підготовки до ЗНО. Феникс. 2019. 194 с.
2. Буроменский М. В. Обращение в Европейский суд по правам человека: практика Суда и особенности украинского законодательства. Харьков: Фолио, 2000. 32 с.
3. Голубок С. А. Международно-правовые стандарты права на судебную защиту. *Правоведение*. 2007. № 1. С. 112-124.
4. Гультай М. Роль європейських стандартів правозахисту у конституційному судочинстві України. *Вісн. Акад. прав. наук України*. 2012. № 3. С. 54-66.
5. Заключительные замечания и рекомендации конвенционных органов ООН по докладам Украины в сфере соблюдения прав человека: Сб. док. / Под ред. Н. И. Карпачевой. К.: К.И.С., 2004. 160 с.
6. Запобігання тортурам в Україні: Виконання національних та міжнародних стандартів поводження з особами, що затримані та позбавлені волі: Посіб. К.: Сфера, 2003. 240 с.
7. Захист інтересів держави в Європейському суді. Рішення щодо України, винесені Європейським судом з прав людини. URL: https://minjust.gov.ua/cat_9329
8. Збірники витягів з рішень Європейського суду з прав людини, рекомендованих для вивчення при підготовці до письмового анонімного тестування у межах іспиту для кваліфікаційного оцінювання суддів на відповідність займаній посаді (станом на січень 2018 року). URL: <http://nsj.gov.ua/ua/science/prints/890-1/>
9. Ковалев А. А. Международная защита прав человека: учебное пособие. М.: Статут, 2013. 591 с.
10. Кретьова І. Ю. Особливості тлумачення міжнародних договорів про права людини. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2015. Вип. 13(1). С. 25-28.
11. Крижановський В. Я. Міжнародні стандарти судового захисту прав людини та їх імплементація в систему правозахисту в Україні // Актуальні проблеми політики: зб. наук, праць / голов, ред. С. В. Ківалов; відп. за вип. Л. І. Кормич. О.: Нац. ун-т «Одеська юридична академія»; Південноукр. центр гендерних проблем, 2011. Вип. 42. С. 116-123.
12. Кузнецова С. Н. Международная защита прав человека: учебное пособие. Нижний Новгород: 2-е изд., перераб. и доп. Нижний Новгород: Вектор-Тис, 2008. 234 с.
13. Міжнародне публічне право: підручник. 2-ге вид. / за ред.

В. М. Репецького. К., 2012. 437 с.

14. Міжнародне право: підручник / [Ліпкан В. А. та ін.; за заг. ред. Ліпкан В. А.]; М-во освіти і науки України. К.: КНТ, 2009. 751 с.

15. Міжнародне публічне право: підручник у 3 т. [В. Ф. Антипенко, Л. Д. Тимченко, О. В. Беглий, О. А. Радзівілл та ін.]. К.: НАУ, 2012. Т.1. 420 с.

16. Міжнародне право / Матіас Гердеген; пер. з німецької. Київ: К. І. С., 2011. 515 с.

17. Міжнародне право: навч. посібник / За ред. М. В. Буроменського. К.: Юрінком Інтер, 2006. 336 с.

18. Міжнародне публічне право: Навч. посібник / Відп. редактори Ю. С. Шемшеченко, Л. В. Губерський. К.: Юрінком Інтер, 2000. 640 с.

19. Мицик В. В. Права людини у міжнародному праві: міжнародно-правові механізми захисту. К.: Видавничий дім «Промені», 2010. 722 с.

20. Международное право / В. Г. Витцтум, М. Боте, Р. Дольцер [и др.]; пер. с нем. Н. Спица; сост. В. Бергманн; 2-е изд. М.: Инфотропик Медиа, 2015. Кн. 2. 1072 с.

21. Международное право в документах: учебное пособие / Сост.: Н. Т. Блатова, Г. М. Мелков. 3-е изд., перераб. и доп. М., 2000. 880 с.

22. Международная защита прав человека: учебник / [А. Х. Абашидзе и др.]; под ред. А. Х. Абашидзе. М.: РУДН, 2017. 466 с.

23. Международная и внутригосударственная защита прав человека: учебник / Под ред. Р. М. Валеева. М.: Статут, 2011. 830 с.

24. Наливайко Л. Р., Степаненко К. В. Міжнародно-правові стандарти прав людини: навч. посібник. Дніпро: ДДУВС, 2019. 167 с.

25. Проти катувань. Європейські механізми запобігання катуванням та жорсткому поводженню / Харківська правозахисна група. Х.: Фоліо, 2003. 160 с.

26. Семенов И. С. Право на жизнь: Международно-правовой аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.10. М., 2009. 46 с.

27. Симонович Д. В. Міжнародні стандарти з прав людини у сфері кримінального судочинства: зміст та класифікація. *Право і суспільство*. 2010. № 2. С. 178-183.

28. Сироїд Т. Л., Фоміна Л. О. Міжнародний захист прав людини: навч. посіб. Харків: Право, 2019. 310 с.

29. Стрекалов А. Є. Міжнародно-правові стандарти щодо обмеження основних прав і свобод людини і громадянина. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2012. № 25. С. 507-513.

30. Шуміло І. А. Міжнародна система захисту прав людини: навчальний посібник. Київ: ФОП Голембовська О.О. 168 с.

31. Щорічний звіт про результати діяльності Уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини у 2018 році. URL: <https://minjust.gov.ua/files/general/2019/03/13/20190313101256-68.pdf>.

ДОДАТКИ

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРО ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ УКРАЇНИ

(витяг)

Х. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Українська РСР як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій в обсязі, необхідному для ефективного забезпечення національних інтересів Республіки у політичній, економічній, екологічній, інформаційній, науковій, технічній, культурній і спортивній сферах.

Українська РСР виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування, активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах. Українська РСР визнає перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальноновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права.

* * *

Відносини Української РСР з іншими радянськими республіками будуються на основі договорів, укладених на принципах рівноправності, взаємоповаги і невтручання у внутрішні справи. Декларація є основою для нової Конституції, законів України і визначає позиції Республіки при укладанні міжнародних угод. Принципи Декларації про суверенітет України використовуються для укладання союзного договору.

КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ

(витяг)

Стаття 9. Чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України.

Укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України.

Стаття 18. Зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загально визнаними принципами і нормами міжнародного права.

ЗАКОН УКРАЇНИ

Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору)

Верховна Рада України постановляє:

I. Внести до Конституції України (Відомості Верховної Ради України, 1996 р., № 30, ст. 141) такі зміни:

1. Абзац п'ятий преамбули після слів «громадянської злагоди на землі України» доповнити словами «та підтверджуючи європейську ідентичність Українського народу і незворотність європейського та євроатлантичного курсу України».

2. Пункт 5 частини першої статті 85 викласти в такій редакції:

«5) визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики, реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору».

3. Статтю 102 доповнити частиною третьою такого змісту:

«Президент України є гарантом реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору».

4. Статтю 116 доповнити пунктом 11 такого змісту:

«11) забезпечує реалізацію стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору».

5. Пункт 14 розділу XV «Перехідні положення» виключити.

II. Цей Закон набирає чинності з дня, наступного за днем його опублікування.

ЗАГАЛЬНА ДЕКЛАРАЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ

Преамбула

Беручи до уваги, що визнання гідності, яка властива всім членам людської сім'ї, і рівних та невід'ємних їх прав є основою свободи, справедливості та загального миру; і

беручи до уваги, що зневажання і нехтування правами людини призвели до варварських актів, які обурюють совість людства, і що створення такого світу, в якому люди будуть мати свободу слова і переконань і будуть вільні від страху і нужди, проголошено як високе прагнення людей; і

беручи до уваги, що необхідно, щоб права людини охоронялися силою закону з метою забезпечення того, щоб людина не була змушена вдаватися як до останнього засобу до повстання проти

тиранії і гноблення; і

беручи до уваги, що необхідно сприяти розвиткові дружніх відносин між народами; і

беручи до уваги, що народи Об'єднаних Націй підтвердили в Статуті (995_010) свою віру в основні права людини, в гідність і цінність людської особи і в рівноправність чоловіків і жінок та вирішили сприяти соціальному прогресові і поліпшенню умов життя при більшій свободі; і

беручи до уваги, що держави-члени зобов'язались сприяти у співробітництві з Організацією Об'єднаних Націй загальній повазі і додержанню прав людини і основних свобод; і

беручи до уваги, що загальне розуміння характеру цих прав і свобод має величезне значення для повного виконання цього зобов'язання;

Генеральна Асамблея проголошує цю Загальну декларацію прав людини як завдання, до виконання якого повинні прагнути всі народи і всі держави з тим, щоб кожна людина і кожний орган суспільства, завжди маючи на увазі цю Декларацію, прагнули шляхом освіти сприяти поважанню цих прав і свобод і забезпеченню, шляхом національних і міжнародних прогресивних заходів, загального і ефективного визнання і здійснення їх як серед народів держав-членів Організації, так і серед народів територій, що перебувають під їх юрисдикцією.

Стаття 1

Всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю і повинні діяти у відношенні один до одного в дусі братерства.

Стаття 2

Кожна людина повинна мати всі права і всі свободи, проголошені цією

Декларацією, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового або іншого становища.

Крім того, не повинно проводитися ніякого розрізнення на основі політичного, правового або міжнародного статусу країни або території, до якої людина належить, незалежно від того, чи є ця територія незалежною, підопічною, несамоврядованою або як-небудь інакше обмеженою у своєму суверенітеті.

Стаття 3

Кожна людина має право на життя, на свободу і на особисту недоторканність.

Стаття 4

Ніхто не повинен бути в рабстві або у підневільному стані; рабство і работоргівля забороняються в усіх їх видах.

Стаття 5

Ніхто не повинен зазнавати тортур, або жорстокого, нелюдського, або такого, що принижує його гідність, поводження і покарання.

Стаття 6

Кожна людина, де б вона не перебувала, має право на визнання її правосуб'єктності.

Стаття 7

Всі люди рівні перед законом і мають право, без будь-якої різниці, на рівний їх захист законом. Усі люди мають право на рівний захист від якої б то не було дискримінації, що порушує цю Декларацію, і від якого б то не було підбурювання до такої дискримінації.

Стаття 8

Кожна людина має право на ефективне поновлення у правах компетентними національними судами в разі порушення її основних прав, наданих їй конституцією або законом.

Стаття 9

Ніхто не може зазнавати безпідставного арешту, затримання або вигнання.

Стаття 10

Кожна людина, для визначення її прав і обов'язків і для встановлення обґрунтованості пред'явленого їй кримінального обвинувачення, має право, на основі повної рівності, на те, щоб її справа була розглянута прилюдно і з додержанням усіх вимог справедливості незалежним і безстороннім судом.

Стаття 11

1. Кожна людина, обвинувачена у вчиненні злочину, має право вважатися невинною доти, поки її винність не буде встановлена в законному по-

рядку шляхом прилюдного судового розгляду, при якому їй забезпечують усі можливості для захисту.

2. Ніхто не може бути засуджений за злочин на підставі вчинення будь-якого діяння або за бездіяльність, які під час їх вчинення не становили злочину за національними законами або за міжнародним правом. Не може також накладатись покарання тяжче від того, яке могло бути застосоване на час вчинення злочину.

Стаття 12

Ніхто не може зазнавати безпідставного втручання у його особисте і сімейне життя, безпідставного посягання на недоторканність його житла, тайну його кореспонденції або на його честь і репутацію. Кожна людина має право на захист закону від такого втручання або таких посягань.

Стаття 13

1. Кожна людина має право вільно пересуватися і обирати собі місце проживання у межах кожної держави.

2. Кожна людина має право покинути будь-яку країну, включаючи й свою власну, і повертатися у свою країну.

Стаття 14

Кожна людина має право шукати притулку від переслідувань в інших країнах і користуватися цим притулком.

Це право не може бути використане в разі переслідування, яке в дійсності ґрунтується на вчиненні неполітичного злочину, або діяння, що суперечить цілям і принципам Організації Об'єднаних Націй.

Стаття 15

1. Кожна людина має право на громадянство.

2. Ніхто не може бути безпідставно позбавлений громадянства або права змінити своє громадянство.

Стаття 16

1. Чоловіки і жінки, які досягли повноліття, мають право без будь-яких обмежень за ознакою раси, національності або релігії одружуватися і засновувати сім'ю. Вони користуються однаковими правами щодо одруження під час шлюбу та під час його розірвання.

2. Шлюб може укладатися тільки при вільній і повній згоді сторін, що одружуються.

3. Сім'я є природним і основним осередком суспільства і має право на захист з боку суспільства та держави.

Стаття 17

1. Кожна людина має право володіти майном як одноособово, так і разом з іншими.

2. Ніхто не може бути безпідставно позбавлений свого майна.

Стаття 18

Кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання і свободу сповідувати свою релігію або переконання як одноособово, так і разом з іншими, прилюдним або приватним порядком в ученні, богослужінні і виконанні релігійних та ритуальних обрядів.

Стаття 19

Кожна людина має право на свободу переконань і на вільне їх виявлення; це право включає свободу безперешкодно дотримуватися своїх переконань та свободу шукати, одержувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів.

Стаття 20

1. Кожна людина має право на свободу мирних зборів і асоціацій.
2. Ніхто не може бути примушений вступати до будь-якої асоціації.

Стаття 21

1. Кожна людина має право брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників.
2. Кожна людина має право рівного доступу до державної служби в своїй країні.
3. Воля народу повинна бути основою влади уряду; ця воля повинна виявлятися у періодичних і нефальсифікованих виборах, які повинні проводитись при загальному і рівному виборчому праві шляхом таємного голосування або ж через інші рівнозначні форми, що забезпечують свободу голосування.

Стаття 22

Кожна людина, як член суспільства, має право на соціальне забезпечення і на здійснення необхідних для підтримання її гідності і для вільного розвитку її особи прав у економічній, соціальній і культурній галузях за допомогою національних зусиль і міжнародного співробітництва та відповідно до структури і ресурсів кожної держави.

Стаття 23

1. Кожна людина має право на працю, на вільний вибір роботи, на справедливі і сприятливі умови праці та на захист від безробіття.
2. Кожна людина, без будь-якої дискримінації, має право на рівну оплату за рівну працю.
3. Кожний працюючий має право на справедливу і задовільну винагороду, яка забезпечує гідне людини існування, її самої та її сім'ї, і яка в разі необхідності доповнюється іншими засобами соціального забезпечення.
4. Кожна людина має право створювати професійні спілки і входити до професійних спілок для захисту своїх інтересів.

Стаття 24

Кожна людина має право на відпочинок і дозвілля, включаючи право на розумне обмеження робочого дня та на оплачувану періодичну відпустку.

Стаття 25

1. Кожна людина має право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування, який є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї, і право на забезпечення в разі безробіття, хвороби, інвалідності, вдовства, старості чи іншого випадку втрати засобів до існування через незалежні від неї обставини.

2. Материнство і дитинство дають право на особливе піклування і допомогу. Всі діти, народжені у шлюбі або поза шлюбом, повинні користуватися однаковим соціальним захистом.

Стаття 26

1. Кожна людина має право на освіту. Освіта повинна бути безплатною, хоча б початкова і загальна. Початкова освіта повинна бути обов'язковою. Технічна і професійна освіта повинна бути загальнодоступною, а вища освіта повинна бути однаково доступною для всіх на основі здібностей кожного.

2. Освіта повинна бути спрямована на повний розвиток людської особи і збільшення поваги до прав людини і основних свобод. Освіта повинна сприяти взаєморозумінню, терпимості і дружбі між усіма народами, расовими або релігійними групами і повинна сприяти діяльності Організації Об'єднаних Націй по підтриманню миру.

3. Батьки мають право пріоритету у виборі виду освіти для своїх малолітніх дітей.

Стаття 27

1. Кожна людина має право вільно брати участь у культурному житті суспільства, втішатися мистецтвом, брати участь у науковому прогресі і користуватися його благами.

2. Кожна людина має право на захист її моральних і матеріальних інтересів, що є результатом наукових, літературних або художніх праць, автором яких вона є.

Стаття 28

Кожна людина має право на соціальний і міжнародний порядок, при якому права і свободи, викладені в цій Декларації, можуть бути повністю здійснені.

Стаття 29

1. Кожна людина має обов'язки перед суспільством, у якому тільки й можливий вільний і повний розвиток її особи.

2. При здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпе-

чення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві.

3. Здійснення цих прав і свобод ні в якому разі не повинно суперечити цілям і принципам Організації Об'єднаних Націй.

Стаття 30

Ніщо у цій Декларації не може бути витлумачено як надання будь-якій державі, групі осіб або окремим особам права займатися будь-якою діяльністю або вчиняти дії, спрямовані на знищення прав і свобод, викладених у цій Декларації.

КОНВЕНЦІЯ

про захист прав людини і основоположних свобод

(зі змінами та доповненнями, внесеними Протоколом № 11 від 11 травня 1994 року, Протоколом № 14 від 13 травня 2004 року)

Уряди держав – членів Ради Європи, які підписали цю Конвенцію, беручи до уваги Загальну декларацію прав людини, проголошену Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй 10 грудня 1948 року,

беручи до уваги те, що ця Декларація має на меті забезпечити загальне та ефективне визнання і додержання проголошених у ній прав,

беручи до уваги те, що метою Ради Європи є досягнення тіснішого єднання між її членами і що одним із засобів досягнення цієї мети є забезпечення і розвиток прав людини та основоположних свобод,

знову підтверджуючи свою глибоку віру в ті основоположні свободи, які становлять підвалини справедливості та миру в усьому світі і які найкращим чином забезпечуються, з одного боку, завдяки дієвій політичній демократії, а з іншого боку, завдяки спільному розумінню і додержанню прав людини, від яких вони залежать,

сповнені рішучості, як уряди європейських держав, що є однодумцями і мають спільну спадщину політичних традицій, ідеалів, свободи і верховенства права, зробити перші кроки для забезпечення колективного гарантування певних прав, проголошених у Загальній декларації, домовилися про таке:

Стаття 1. Зобов'язання поважати права людини.

Високі Договірні Сторони гарантують кожному, хто перебуває під їхньою юрисдикцією, права і свободи, визначені в розділі I цієї Конвенції.

Розділ I. Права і свободи.

Стаття 2. Право на життя.

1. Право кожного на життя охороняється законом. Нікого не може бути умисно позбавлено життя інакше ніж на виконання смертного вироку суду,

винесеного після визнання його винним у вчиненні злочину, за який закон передбачає таке покарання.

2. Позбавлення життя не розглядається як таке, що вчинене на порушення цієї статті, якщо воно є наслідком виключно необхідного застосування сили:

- а) для захисту будь-якої особи від незаконного насильства;
- б) для здійснення законного арешту або для запобігання втечі особи, яку законно тримають під вартою;
- с) при вчиненні правомірних дій для придушення заворушення або повстання.

Стаття 3. Заборона катування.

Нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню.

Стаття 4. Заборона рабства і примусової праці.

1. Нікого не можна тримати в рабстві або в підневільному стані.
2. Ніхто не може бути присилуваний виконувати примусову чи обов'язкову працю.
3. Для цілей цієї статті значення терміна "примусова чи обов'язкова праця" не поширюється:
 - а) на будь-яку роботу, виконання якої зазвичай вимагається під час призначеного згідно з положеннями статті 5 цієї Конвенції тримання в умовах позбавлення свободи або під час умовного звільнення;
 - б) на будь-яку службу військового характеру або – у випадку, коли особа відмовляється від неї з мотивів особистих переконань у країнах, де така відмова визнається, – службу, яка вимагається замість обов'язкової військової служби;
 - с) на будь-яку службу, що вимагається у випадку надзвичайної ситуації або стихійного лиха, яке загрожує життю чи благополуччю суспільства;
 - д) на будь-яку роботу чи службу, яка є частиною звичайних громадянських обов'язків.

Стаття 5. Право на свободу та особисту недоторканність.

1. Кожен має право на свободу та особисту недоторканність. Нікого не може бути позбавлено свободи, крім таких випадків і відповідно до процедури, встановленої законом:

- а) законне ув'язнення особи після засудження її компетентним судом;
- б) законний арешт або затримання особи за невиконання законного припису суду або для забезпечення виконання будь-якого обов'язку, встановленого законом;
- с) законний арешт або затримання особи, здійснене з метою допровадження її до компетентного судового органу за наявності обґрунтованої підозри у вчиненні нею правопорушення або якщо обґрунтовано вважається необхідним запобігти вчиненню нею правопорушення чи її втечі після його

вчинення;

d) затримання неповнолітнього на підставі законного рішення з метою застосування наглядових заходів виховного характеру або законне затримання неповнолітнього з метою допровадження його до компетентного органу;

e) законне затримання осіб для запобігання поширенню інфекційних захворювань, законне затримання психічнохворих, алкоголіків або наркоманів чи бродяг;

f) законний арешт або затримання особи з метою запобігання її недозволеному в'їзду в країну чи особи, щодо якої провадиться процедура депортації або екстрадиції.

2. Кожен, кого заарештовано, має бути негайно поінформований зрозумілою для нього мовою про підстави його арешту і про будь-яке обвинувачення, висунуте проти нього.

3. Кожен, кого заарештовано або затримано згідно з положеннями підпункту "с" пункту 1 цієї статті, має негайно постати перед суддею чи іншою посадовою особою, якій закон надає право здійснювати судову владу, і йому має бути забезпечено розгляд справи судом упродовж розумного строку або звільнення під час провадження. Таке звільнення може бути обумовлене гарантіями з'явитися на судове засідання.

4. Кожен, кого позбавлено свободи внаслідок арешту або тримання під вартою, має право ініціювати провадження, в ході якого суд без зволікання встановлює законність затримання і приймає рішення про звільнення, якщо затримання є незаконним.

5. Кожен, хто є потерпілим від арешту або затримання, здійсненого всупереч положенням цієї статті, має забезпечене правовою санкцією право на відшкодування.

Стаття 6. Право на справедливий суд.

1. Кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення. Судове рішення проголошується публічно, але преса і публіка можуть бути не допущені в зал засідань протягом усього судового розгляду або його частини в інтересах моралі, громадського порядку чи національної безпеки в демократичному суспільстві, якщо того вимагають інтереси неповнолітніх або захист приватного життя сторін, або - тією мірою, що визнана судом суворо необхідною, – коли за особливих обставин публічність розгляду може зашкодити інтересам правосуддя.

2. Кожен, кого обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення, вважається невинуватим доти, доки його вину не буде доведено в законному порядку.

3. Кожний обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення має щонайменше такі права:

- a) бути негайно і детально поінформованим зрозумілою для нього мовою про характер і причини обвинувачення, висунутого проти нього;
- b) мати час і можливості, необхідні для підготовки свого захисту;
- c) захищати себе особисто чи використовувати юридичну допомогу захисника, вибраного на власний розсуд, або – за браком достатніх коштів для оплати юридичної допомоги захисника – одержувати таку допомогу безоплатно, коли цього вимагають інтереси правосуддя;
- d) допитувати свідків обвинувачення або вимагати, щоб їх допитали, а також вимагати виклику й допиту свідків захисту на тих самих умовах, що й свідків обвинувачення;
- e) якщо він не розуміє мови, яка використовується в суді, або не розмовляє нею, – одержувати безоплатну допомогу перекладача.

Стаття 7. Ніякого покарання без закону.

1. Нікого не може бути визнано винним у вчиненні будь-якого кримінального правопорушення на підставі будь-якої дії чи бездіяльності, яка на час її вчинення не становила кримінального правопорушення згідно з національним законом або міжнародним правом. Також не може бути призначене суворіше покарання ніж те, що підлягало застосуванню на час вчинення кримінального правопорушення.

2. Ця стаття не є перешкодою для судового розгляду, а також для покарання будь-якої особи за будь-яку дію чи бездіяльність, яка на час її вчинення становила кримінальне правопорушення відповідно до загальних принципів права, визнаних цивілізованими націями.

Стаття 8. Право на повагу до приватного і сімейного життя.

1. Кожен має право на повагу до свого приватного і сімейного життя, до свого житла і кореспонденції.

2. Органи державної влади не можуть втручатись у здійснення цього права, за винятком випадків, коли втручання здійснюється згідно із законом і є необхідним у демократичному суспільстві в інтересах національної та громадської безпеки чи економічного добробуту країни, для запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб.

Стаття 9. Свобода думки, совісті і релігії.

1. Кожен має право на свободу думки, совісті та релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання, а також свободу сповідувати свою релігію або переконання під час богослужіння, навчання, виконання та дотримання релігійної практики і ритуальних обрядів як одноособово, так і спільно з іншими, як прилюдно, так і приватно.

2. Свобода сповідувати свою релігію або переконання підлягає лише таким обмеженням, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах громадської безпеки, для охорони публічного порядку, здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб.

Стаття 10. Свобода вираження поглядів.

1. Кожен має право на свободу вираження поглядів. Це право включає свободу дотримуватися своїх поглядів, одержувати і передавати інформацію та ідеї без втручання органів державної влади і незалежно від кордонів. Ця стаття не перешкоджає державам вимагати ліцензування діяльності радіомовних, телевізійних або кінематографічних підприємств.

2. Здійснення цих свобод, оскільки воно пов'язане з обов'язками і відповідальністю, може підлягати таким формальностям, умовам, обмеженням або санкціям, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі, для захисту репутації чи прав інших осіб, для запобігання розголошенню конфіденційної інформації або для підтримання авторитету і безсторонності суду.

Стаття 11. Свобода зібрань та об'єднання.

1. Кожен має право на свободу мирних зібрань і свободу об'єднання з іншими особами, включаючи право створювати профспілки та вступати до них для захисту своїх інтересів.

2. Здійснення цих прав не підлягає жодним обмеженням, за винятком тих, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб. Ця стаття не перешкоджає запровадженню законних обмежень на здійснення цих прав особами, що входять до складу збройних сил, поліції чи адміністративних органів держави.

Стаття 12. Право на шлюб.

Чоловік і жінка, що досягли шлюбного віку, мають право на шлюб і створення сім'ї згідно з національними законами, які регулюють здійснення цього права.

Стаття 13. Право на ефективний засіб юридичного захисту.

Кожен, чиї права та свободи, визнані в цій Конвенції, було порушено, має право на ефективний засіб юридичного захисту в національному органі, навіть якщо таке порушення було вчинене особами, які здійснювали свої офіційні повноваження.

Стаття 14. Заборона дискримінації.

Користування правами та свободами, визнаними в цій Конвенції, має бути забезпечене без дискримінації за будь-якою ознакою – статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, належності до національних меншин, майнового стану, народження, або за іншою ознакою.

Стаття 15. Відступ від зобов'язань під час надзвичайної ситуації.

1. Під час війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації, будь-яка Висока Договірна Сторона може вживати заходів, що відступають від її зобов'язань за цією Конвенцією, виключно в тих межах, яких вимагає гострота становища, і за умови, що такі заходи не суперечать іншим її зобов'язанням згідно з міжнародним правом.

2. Наведене вище положення не може бути підставою для відступу від статті 2, крім випадків смерті внаслідок правомірних воєнних дій, і від статей 3, 4 (пункт 1) і 7.

3. Будь-яка Висока Договірна Сторона, використовуючи це право на відступ від своїх зобов'язань, у повному обсязі інформує Генерального секретаря Ради Європи про вжиті нею заходи і причини їх вжиття. Вона також повинна повідомити Генерального секретаря Ради Європи про час, коли такі заходи перестали застосовуватися, а положення Конвенції знову застосовуються повною мірою.

Стаття 16. Обмеження політичної діяльності іноземців.

Жодне з положень статей 10, 11 і 14 не може розглядатись як таке, що забороняє Високим Договірним Сторонам встановлювати обмеження на політичну діяльність іноземців.

Стаття 17. Заборона зловживання правами.

Жодне з положень цієї Конвенції не може тлумачитись як таке, що надає будь-якій державі, групі чи особі право займатися будь-якою діяльністю або вчиняти будь-яку дію, спрямовану на скасування будь-яких прав і свобод, визнаних цією Конвенцією, або на їх обмеження в більшому обсязі, ніж це передбачено в Конвенції.

Стаття 18. Межі застосування обмежень прав.

Обмеження, дозволені згідно з цією Конвенцією щодо зазначених прав і свобод, не застосовуються для інших цілей ніж ті, для яких вони встановлені.

Розділ II. Європейський суд з прав людини.

Стаття 19. Створення Суду.

Для забезпечення дотримання Високими Договірними Сторонами їхніх зобов'язань за Конвенцією та протоколами до неї створюється Європейський суд з прав людини, який далі називається "Суд". Він функціонує на постійній основі.

Стаття 20. Кількість суддів.

Суд складається з такої кількості суддів, яка відповідає кількості Високих Договірних Сторін.

Стаття 21. Посадові критерії.

1. Судді повинні мати високі моральні якості, а також мати кваліфікацію, необхідну для призначення на високу суддівську посаду, чи бути юристами з визнаним рівнем компетентності.

2. Судді беруть участь у роботі Суду в особистій якості.

3. Упродовж строку своїх повноважень судді не можуть займатися жодною діяльністю, що є не сумісною з їхньою незалежністю, безсторонністю або з вимогами щодо виконання посадових обов'язків на постійній основі; усі питання, що виникають внаслідок застосування цього пункту, вирішуються Судом.

Стаття 22. Вибори суддів.

Судді обираються Парламентською Асамблеєю від кожної Високої Договірної Сторони більшістю поданих голосів за списком з трьох кандидатів, запропонованих відповідною Високою Договірною Стороною. (стаття 22 зі змінами, внесеними згідно з Протоколом № 14 від 13.05.2004 р.)

Стаття 23. Строк повноважень і звільнення з посади.

1. Судді обираються строком на дев'ять років. Вони не можуть бути переобрані.

2. Строк повноважень суддів спливає, коли вони досягають 70-річного віку.

3. Судді обіймають посаду доти, доки їх не замінять. Проте вони продовжують вести ті справи, які вже є в їхньому провадженні.

4. Жодний суддя не може бути звільнений з посади, якщо тільки інші судді більшістю у дві третини голосів не ухвалють рішення про його невідповідність установленим вимогам. (стаття 23 у редакції Протоколу № 14 від 13.05.2004 р.)

Стаття 24. Канцелярія і доповідачі.

1. Суд має канцелярію, функції та організація якої визначені Регламентом Суду.

2. Коли Суд засідає у складі одного судді, Суду надають допомогу доповідачі, які діють під керівництвом Голови Суду. Вони входять до складу канцелярії Суду. (стаття 24 у редакції Протоколу № 14 від 13.05.2004 р.)

Стаття 25. Пленарні засідання Суду.

Суд на пленарних засіданнях:

а) обирає Голову Суду та одного чи двох заступників Голови Суду строком на три роки; вони можуть бути переобрані;

б) створює палати на встановлений строк;

в) обирає голів палат; вони можуть бути переобрані;

г) приймає Регламент Суду;

е) обирає Секретаря Суду та одного чи більше заступників Секретаря;

ф) звертається з будь-яким клопотанням згідно з пунктом 2 статті 26.

(стаття 25 зі змінами, внесеними згідно з Протоколом № 14 від 13.05.2004 р.)

Стаття 26. Одноособовий склад Суду, комітети, палати та Велика палата.

1. Для розгляду переданих йому справ Суд засідає у складі одного судді, комітетами у складі трьох суддів, палатами у складі семи суддів і Великою палатою у складі сімнадцяти суддів. Палати Суду створюють комітети на встановлений строк.

2. За клопотанням пленарного засідання Суду Комітет Міністрів може, одностайним рішенням і на встановлений строк, зменшити кількість суддів у палатах до п'яти.

3. Коли суддя засідає одноособово, він не розглядає жодної заяви проти Високої Договірної Сторони, від якої цього суддю було обрано.

4. Суддя, обраний від Високої Договірної Сторони, яка є стороною у справі, є ex officio членом палати або Великої палати. У разі відсутності такого судді або якщо він не може брати участь у засіданнях, Голова Суду вибирає зі списку, поданого заздалегідь цією Стороною, особу, яка засідає як суддя.

5. До складу Великої палати входять також Голова Суду, заступники Голови, голови палат та інші судді, яких визначено відповідно до Регламенту Суду. Якщо справа передається до Великої палати згідно зі статтею 43, у Великій палаті не може засідати жодний суддя з палати, яка постановила рішення у справі, за винятком голови палати і судді, який засідав від заінтересованої Високої Договірної Сторони. (стаття 26 у редакції Протоколу № 14 від 13.05.2004 р.)

Стаття 27. Компетенція суддів, які засідають одноособово.

1. Суддя, який засідає одноособово, може оголосити непринятною або вилучити з реєстру справ заяву, подану згідно зі статтею 34, якщо таке рішення може бути прийняте без додаткового вивчення.

2. Це рішення є остаточним.

3. Якщо суддя, який засідає одноособово, не оголошує заяву непринятною або не вилучає її з реєстру справ, то цей суддя передає її до комітету або палати для подальшого розгляду. (Конвенцію доповнено новою статтею 27 згідно з Протоколом № 14 від 13.05.2004 р.)

Стаття 28. Компетенція комітетів.

1. Стосовно заяви, поданої згідно зі статтею 34, комітет може одностайним голосуванням:

а) оголосити її непринятною або вилучити її з реєстру справ, якщо таке рішення може бути прийняте без додаткового вивчення; або

б) оголосити її прийнятною і одночасно постановити рішення по суті, якщо покладене в основу справи питання щодо тлумачення або застосування Конвенції чи протоколів до неї є предметом усталеної практики Суду.

2. Рішення та рішення по суті, передбачені пунктом 1, є остаточними.

3. Якщо суддя, обраний від Високої Договірної Сторони, яка є стороною у справі, не є членом комітету, комітет може на будь-якій стадії провадження запросити цього суддю зайняти місце одного з членів комітету, беручи до уваги всі відповідні чинники, у тому числі те, чи заперечувала ця Сторона проти застосування процедури, передбаченої підпунктом "b" пункту 1. (стаття 28 у редакції Протоколу № 14 від 13.05.2004 р.)

Стаття 29. Рішення палат щодо прийнятності та суті заяв.

1. Якщо згідно зі статтею 27 чи статтею 28 не прийнято жодного рішення, або згідно зі статтею 28 не постановлено жодного рішення по суті, палата приймає рішення щодо прийнятності та суті індивідуальних заяв, поданих згідно зі статтею 34. Рішення щодо прийнятності може бути прийняте окремо.

2. Палата приймає рішення щодо прийнятності та суті міждержавних заяв, поданих згідно зі статтею 33. Рішення щодо прийнятності приймається окремо, якщо Суд за виняткових обставин не вирішить інакше. (стаття 29 зі змінами, внесеними згідно з Протоколом № 14 від 13.05.2004 р.)

Стаття 30. Відмова від розгляду справи на користь Великої палати.

Якщо справа, яку розглядає палата, порушує істотні питання щодо тлумачення Конвенції чи протоколів до неї або якщо вирішення питання, яке вона розглядає, може мати наслідком несумісність із рішенням, постановленим Судом раніше, палата може в будь-який час до постановлення свого рішення відмовитися від розгляду справи на користь Великої палати, якщо жодна зі сторін у справі не заперечує проти цього.

Стаття 31. Повноваження Великої палати.

Велика палата:

а) приймає рішення щодо заяв, поданих згідно зі статтею 33 чи статтею 34, якщо палата відмовляється від розгляду справи згідно зі статтею 30 або якщо справу було передано їй на розгляд згідно зі статтею 43;

б) приймає рішення з питань, поданих Суду Комітетом Міністрів згідно з пунктом 4 статті 46; та

с) розглядає запити про надання консультативних висновків, подані згідно зі статтею 47. (стаття 31 зі змінами, внесеними згідно з Протоколом № 14 від 13.05.2004 р.)

Стаття 32. Юрисдикція Суду.

1. Юрисдикція Суду поширюється на всі питання тлумачення і застосування Конвенції та протоколів до неї, подані йому на розгляд відповідно до статей 33, 34, 46 і 47.

2. У випадку виникнення спору щодо юрисдикції Суду спір вирішує сам Суд. (стаття 32 зі змінами, внесеними згідно з Протоколом № 14 від 13.05.2004 р.)

Стаття 33. Міждержавні справи.

Будь-яка Висока Договірна Сторона може передати на розгляд Суду питання про будь-яке порушення положень Конвенції та протоколів до неї, яке допущене, на її думку, іншою Високою Договірною Стороною.

Стаття 34. Індивідуальні заяви.

Суд може приймати заяви від будь-якої особи, неурядової організації або групи осіб, які вважають себе потерпілими від допущеного однією з Високих Договірних Сторін порушення прав, викладених у Конвенції або протоколах до неї. Високі Договірні Сторони зобов'язуються не перешкоджати жодним чином ефективному здійсненню цього права.

Стаття 35. Умови прийнятності.

1. Суд може брати справу до розгляду лише після того, як було вичерпано всі національні засоби юридичного захисту, згідно із загально визнаними принципами міжнародного права, і впродовж шести місяців від дати постановлення остаточного рішення на національному рівні.

2. Суд не розглядає жодної індивідуальної заяви, поданої згідно зі статтею 34, якщо вона:

а) є анонімною; або

б) за своєю суттю є ідентичною до заяви, що вже була розглянута Судом чи була подана на розгляд до іншого міжнародного органу розслідування чи врегулювання, і якщо вона не містить нових фактів у справі.

3. Суд оголошує непринятною будь-яку індивідуальну заяву, подану згідно зі статтею 34, якщо він вважає:

а) що ця заява несумісна з положеннями Конвенції або протоколів до неї, явно необґрунтована або є зловживанням правом на подання заяви;

або

б) що заявник не зазнав суттєвої шкоди, якщо тільки повага до прав людини, гарантованих Конвенцією і протоколами до неї, не вимагає розгляду заяви по суті, а також за умови, що на цій підставі не може бути відхилена жодна справа, яку національний суд не розглянув належним чином.

4. Суд відхиляє будь-яку заяву, яку він вважає непринятною згідно з цією статтею. Він може зробити це на будь-якій стадії провадження у справі. (стаття 35 зі змінами, внесеними згідно з Протоколом № 14 від 13.05.2004 р.)

Стаття 36. Участь третьої сторони.

1. У всіх справах, які розглядає палата або Велика палата, Висока Договірна Сторона, громадянин якої є заявником, має право подавати свої письмові зауваження і брати участь у слуханнях.

2. В інтересах належного здійснення правосуддя Голова Суду може запропонувати будь-якій Високій Договірній Стороні, яка не є стороною в судовому розгляді, чи будь-якій заінтересованій особі, яка не є заявником, подати свої письмові зауваження або взяти участь у слуханнях.

3. У всіх справах, які розглядає палата або Велика палата, Комісар Ради

Європи з прав людини має право подавати свої письмові зауваження і брати участь у слуханнях. (стаття 36 зі змінами, внесеними згідно з Протоколом № 14 від 13.05.2004 р.)

Стаття 37. Вилучення заяв з реєстру справ.

1. Суд може на будь-якій стадії провадження у справі прийняти рішення про вилучення заяви з реєстру, якщо обставини дають підстави дійти висновку:

- a) що заявник не має наміру далі підтримувати свою заяву; або
- b) що спір уже вирішено; або
- c) що на будь-якій іншій підставі, встановленій Судом, подальший розгляд заяви не є виправданим.

Проте Суд продовжує розгляд заяви, якщо цього вимагає повага до прав людини, гарантованих Конвенцією та протоколами до неї.

2. Суд може прийняти рішення про поновлення заяви в реєстрі справ, якщо він вважає, що це виправдано обставинами.

Стаття 38. Розгляд справи.

Суд розглядає справу разом з представниками сторін і, у разі необхідності, проводить розслідування, для ефективного здійснення якого заінтересовані Високі Договірні Сторони створюють усі необхідні умови. (стаття 38 у редакції Протоколу № 14 від 13.05.2004 р.)

Стаття 39. Досягнення дружнього врегулювання.

1. На будь-якій стадії провадження Суд може надати себе у розпорядження заінтересованих сторін для забезпечення дружнього врегулювання спору на основі поваги до прав людини, як їх визначає Конвенція та протоколи до неї.

2. Процедура, що здійснюється відповідно до пункту 1, є конфіденційною.

3. У разі досягнення дружнього врегулювання Суд вилучає справу з реєстру, прийнявши рішення, яке містить лише стислий виклад фактів і досягнутого вирішення.

4. Це рішення передається Комітетові Міністрів, який здійснює нагляд за виконанням умов дружнього врегулювання, викладених у рішенні. (стаття 39 у редакції Протоколу № 14 від 13.05.2004 р.)

Стаття 40. Слухання у відкритому засіданні та доступ до документів.

1. Слухання проводяться у відкритому засіданні, якщо Суд за виняткових обставин не вирішить інакше.

2. Доступ до документів, переданих до канцелярії, є відкритим, якщо Голова Суду не вирішить інакше.

Стаття 41. Справедлива сатисфакція.

Якщо Суд визнає факт порушення Конвенції або протоколів до неї і якщо внутрішнє право відповідної Високої Договірної Сторони передбачає

лише часткове відшкодування, Суд, у разі необхідності, надає потерпілій стороні справедливую сатисфакцію.

Стаття 42. Рішення палат.

Рішення палат стають остаточними відповідно до пункту 2 статті 44.

Стаття 43. Передання справи на розгляд Великої палати.

1. Упродовж трьох місяців від дати ухвалення рішення палатою будь-яка сторона у справі може, у виняткових випадках, звернутися з клопотанням про передання справи на розгляд Великої палати.

2. Колегія у складі п'яти суддів Великої палати приймає таке клопотання, якщо справа порушує серйозне питання щодо тлумачення або застосування Конвенції чи протоколів до неї або важливе питання загального значення.

3. Якщо колегія приймає клопотання, Велика палата вирішує справу шляхом постановлення рішення.

Стаття 44. Остаточні рішення у справі.

1. Рішення Великої палати є остаточним.

2. Рішення палати стає остаточним:

а) якщо сторони заявляють, що вони не звертатимуться з клопотанням про передання справи на розгляд Великої палати; або

б) через три місяці від дати постановлення рішення, якщо клопотання про передання справи на розгляд Великої палати не було заявлено; або

с) якщо колегія Великої палати відхиляє клопотання про передання справи на розгляд Великої палати згідно зі статтею 43.

3. Остаточне рішення опубліковується.

Стаття 45. Умотивованість рішень у справі та ухвал.

1. Рішення у справі, а також ухвали про прийнятність або неприйнятність заяв мають бути вмотивовані.

2. Якщо рішення у справі повністю або частково не виражає одностайної думки суддів, кожний суддя має право викласти окрему думку.

Стаття 46. Обов'язкова сила рішень та їх виконання.

1. Високі Договірні Сторони зобов'язуються виконувати остаточні рішення Суду в будь-яких справах, у яких вони є сторонами.

2. Остаточне рішення Суду передається Комітетові Міністрів, який здійснює нагляд за його виконанням.

3. Якщо Комітет Міністрів вважає, що нагляд за виконанням остаточного рішення ускладнений проблемою тлумачення рішення, він може звернутися до Суду з метою надання відповідного роз'яснення. Рішення про звернення ухвалюється більшістю у дві третини голосів представників, які мають право засідати в Комітеті.

4. Якщо Комітет Міністрів вважає, що Висока Договірна Сторона відмовляється виконувати остаточне рішення у справі, в якій вона є стороною,

він може, після формального повідомлення цієї Сторони і шляхом ухвалення рішення більшістю у дві третини голосів представників, які мають право засідати в Комітеті, звернутися до Суду з питанням про додержання цієї Стороною свого зобов'язання згідно з пунктом 1.

5. Якщо Суд встановлює порушення пункту 1, він передає справу Комітетові Міністрів з метою визначення заходів, яких необхідно вжити. Якщо Суд не встановлює порушення пункту 1, він передає справу Комітетові Міністрів, який приймає рішення про закриття розгляду справи. (стаття 46 у редакції Протоколу № 14 від 13.05.2004 р.)

Стаття 47. Консультативні висновки.

1. Суд може, на запит Комітету Міністрів, надавати консультативні висновки з правових питань, які стосуються тлумачення Конвенції та протоколів до неї.

2. Такі висновки не поширюються на питання, що стосуються змісту чи обсягу прав і свобод, визначених у розділі I Конвенції та протоколах до неї, чи на будь-які інші питання, які Суд або Комітет Міністрів може розглядати внаслідок будь-якого провадження, що може бути порушене відповідно до Конвенції.

3. Рішення Комітету Міністрів про подання запиту щодо консультативного висновку Суду ухвалюються більшістю голосів представників, які мають право засідати в Комітеті.

Стаття 48. Консультативна компетенція Суду.

Суд вирішує, чи належить запит Комітету Міністрів щодо надання консультативного висновку до його компетенції, визначеної в статті 47.

Стаття 49. Умотивованість консультативних висновків.

1. Консультативні висновки Суду мають бути вмотивовані.

2. Якщо консультативний висновок повністю або частково не виражає одностайної думки суддів, кожний суддя має право викласти окрему думку.

3. Консультативні висновки Суду передаються Комітетові Міністрів.

Стаття 50. Витрати на забезпечення діяльності Суду

Витрати на забезпечення діяльності Суду покладено на Раду Європи.

Стаття 51. Привілеї та імунітети суддів.

Судді під час виконання своїх обов'язків користуються привілеями та імунітетами, передбаченими у статті 40 Статуту Ради Європи та угодах, укладених згідно з цією статтею Статуту.

Розділ III. Інші положення.

Стаття 52. Запити Генерального секретаря.

На запит Генерального секретаря Ради Європи будь-яка Висока Договірна Сторона надає роз'яснення стосовно того, яким чином її національне

право забезпечує ефективне виконання будь-якого з положень цієї Конвенції.

Стаття 53. Гарантія визнаних прав людини.

Ніщо в цій Конвенції не може тлумачитись як таке, що обмежує чи зневажає будь-які права людини та основоположні свободи, які можуть бути визнані на підставі законів будь-якої Високої Договірної Сторони чи будь-якою іншою угодою, стороною якої вона є.

Стаття 54. Повноваження Комітету Міністрів.

Ніщо в цій Конвенції не стоїть на перешкоді повноваженням Комітету Міністрів, наданим йому Статутом Ради Європи.

Стаття 55. Відмова від інших засобів урегулювання спорів.

Високі Договірні Сторони погоджуються, що без спеціальної домовленості вони не користуватимуться існуючими між ними чинними договорами, конвенціями або деклараціями для вирішення – шляхом звернення – спору, який виникає внаслідок тлумачення або застосування цієї Конвенції, засобами врегулювання спорів, не передбаченими цією Конвенцією.

Стаття 56. Територіальне застосування.

1. Будь-яка держава може при ратифікації чи будь-коли після цього заявити шляхом повідомлення Генеральному секретареві Ради Європи про те, що дія цієї Конвенції поширюється, з урахуванням пункту 4 цієї статті, на всі чи деякі з територій, за міжнародні відносини яких вона є відповідальною.

2. Дія Конвенції поширюється на територію або території, визначені в повідомленні, з тридцятого дня після отримання цього повідомлення Генеральним секретарем Ради Європи.

3. Однак положення цієї Конвенції застосовуються до таких територій з належним урахуванням місцевих вимог.

4. Будь-яка держава, яка зробила заяву відповідно до пункту 1 цієї статті, може будь-коли після цього оголосити від імені однієї або кількох територій, яких стосується заява, що вона визнає компетенцію Суду приймати скарги від окремих осіб, неурядових організацій або груп осіб згідно зі статтею 34 Конвенції.

Стаття 57. Застереження.

1. Будь-яка держава може при підписанні цієї Конвенції або депонуванні своєї ратифікаційної грамоти зробити застереження стосовно будь-якого окремого положення Конвенції з огляду на те, що будь-який чинний на той час на її території закон не відповідає цьому положенню. Застереження загального характеру згідно із цією статтею не дозволяються.

2. Будь-яке застереження, зроблене згідно із цією статтею, має містити стислий виклад відповідного закону.

Стаття 58. Денонсація.

1. Висока Договірна Сторона може денонсувати цю Конвенцію тільки зі спливом п'ятирічного строку від дати, коли вона стала її стороною, і через

шість місяців після подання відповідного повідомлення Генеральному секретареві Ради Європи, який інформує про це інші Високі Договірні Сторони.

2. Така денонсація не звільняє заінтересовану Високу Договірну Сторону від її зобов'язань за цією Конвенцією стосовно будь-якого діяння, яке могло бути порушенням таких зобов'язань і могло бути здійснене нею до дати, від якої денонсація набирає чинності.

3. Будь-яка Висока Договірна Сторона, яка перестає бути членом Ради Європи, перестає бути і стороною цієї Конвенції на тих самих умовах.

4. Відповідно до положень попередніх пунктів, Конвенція може бути денонсована стосовно будь-якої території, на яку поширювалася її дія згідно із заявою, зробленою на підставі статті 56.

Стаття 59. Підписання і ратифікація.

1. Ця Конвенція відкрита для підписання членами Ради Європи. Вона підлягає ратифікації. Ратифікаційні грамоти передаються на зберігання Генеральному секретареві Ради Європи.

2. До цієї Конвенції може приєднатися Європейський Союз.

3. Ця Конвенція набирає чинності після депонування десяти ратифікаційних грамот.

4. Стосовно будь-якого підписанта цієї Конвенції, що ратифікуватиме її після набрання нею чинності, Конвенція набирає чинності з дня депонування його ратифікаційної грамоти.

5. Генеральний секретар Ради Європи повідомляє всіх членів Ради Європи про набрання Конвенцією чинності, про Високі Договірні Сторони, які ратифікували її, та про подальше депонування ратифікаційних грамот.

Учинено в Римі 4 листопада 1950 року англійською і французькою мовами, обидва тексти є однаково автентичними, в одному примірнику, який зберігається в архіві Ради Європи. Генеральний секретар надсилає засвідчені копії цієї Конвенції кожному підписантові. (стаття 59 зі змінами, внесеними згідно з Протоколом № 14 від 13.05.2004 р.)

НОТАТКА ДЛЯ ОСІБ, ЯКІ БАЖАЮТЬ ЗВЕРНУТИСЯ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

1. Які заяви розглядає Суд?

1. Європейський суд з прав людини є міжнародним органом, який за певних умов може розглядати заяви, подані особами, які скаржаться на порушення своїх прав, передбачених Європейською конвенцією з прав людини. Конвенція є міжнародним договором, на підставі якого більшість європейських держав зобов'язались дотримуватись певних основних прав. Ці права викладені у самій Конвенції та у Протоколах до неї, згода на обов'язковість яких надана окремими державами. До цієї нотатки додаються тексти зазначених документів, з якими Вам рекомендовано уважно ознайомитись.

2. Ви можете звернутися до Суду, якщо вважаєте, що **Ви особисто і безпосередньо є жертвою** порушення однією з держав одного або кількох основних прав.

3. Суд може розглядати лише ті заяви, в яких йдеться про порушення одного або кількох прав, гарантованих Конвенцією та Протоколами до неї. Він не є апеляційною інстанцією щодо національних судів і не уповноважений ні скасовувати, ні змінювати їхні рішення. Суд також не може від Вашого імені безпосередньо втручатися в діяльність органу влади, проти якого спрямована Ваша заява.

4. Суд може розглядати лише ті заяви, які спрямовані проти держав, що ратифікували Конвенцію та відповідні Протоколи, і які стосуються подій, що відбувалися після дати ратифікації. Ці дати відрізняються залежно від того, проти якої держави спрямована заява, і від того, чи стосується заява права, гарантованого самою Конвенцією або одним із Протоколів до неї.

5. Ви можете звертатися до Суду лише зі скаргами на факти, за які несе відповідальність орган влади (законодавчої, виконавчої, судової та ін.) однієї з цих держав. Суд не розглядає заяви, спрямовані проти приватних осіб або недержавних організацій.

6. Згідно зі статтею 35 § 1 Конвенції, Суд приймає заяви до розгляду лише після того, як були використані усі внутрішні засоби правового захисту, і лише протягом шести місяців з дати винесення остаточного рішення. Суд не зможе розглянути по суті заяву, яка не відповідає цим умовам прийнятності.

7. Надзвичайно важливо, щоб перед зверненням до Суду Ви використали усі засоби судового захисту в державі, проти якої спрямована заява, які могли б привести до позитивного вирішення питання, що є предметом оскарження; в протилежному випадку Вам необхідно буде довести, що такі засоби захисту є неефективними. Це означає, що Вам слід спочатку звернутися до національних судів, яким підсудна Ваша справа, включаючи відповідну вищу

судову інстанцію, для захисту по суті своїх прав, про порушення яких Ви бажаєте надалі заявити перед Судом.

8. Використовуючи належні засоби захисту, Ви повинні **дотримуватись національних процедурних правил**, зокрема передбачені законом строки. Якщо, наприклад, Ваш позов було відхилено через те, що був пропущений термін оскарження, або через недотримання правил підсудності чи правомочності, або порушення встановлених законом процедурних правил, Суд не зможе розглянути Вашу заяву.

9. Проте, якщо Ви оскаржуєте судові рішення, зокрема, вирок, Вам не обов'язково робити спроби порушити процедуру перегляду справи після проходження звичайної судової процедури оскарження. Також не обов'язково використовувати несудові процедури або звертатися з проханнями про помилування або амністію. Петиції (до Парламенту, голови держави або уряду, міністра чи уповноваженого з прав людини) не вважаються засобами правового захисту, які необхідно використати.

10. Для подання заяви до Суду у Вас є **шість місяців** після ухвалення остаточного рішення компетентним судом або органом влади. Шестимісячний термін відраховується з моменту ознайомлення Вас або Вашого адвоката з остаточним судовим рішенням, винесеним в процесі звичайного оскарження, а не з моменту подальших відмов поновити розгляд Вашої справи, розглянути Ваше прохання про помилування або амністію чи будь-яке інше звернення до органів влади.

11. Перебіг шестимісячного терміну переривається в момент отримання Судом або Вашого **першого листа**, в якому чітко викладено – хоча б у стислій формі – предмет заяви, яку Ви маєте намір подати, або заповнений формуляр заяви. Звичайного запиту з проханням надати інформацію недостатньо, щоб зупинити перебіг шестимісячного терміну.

12. Виключно для Вашої інформації, що **більше 90% заяв**, які розглядає Суд, визнані неприйнятними у зв'язку з недотриманням заявниками однієї або більше вищезазначених вимог.

II. Як подавати заяву до Суду?

13. **Офіційними мовами** Суду є англійська та французька, але за бажанням Ви можете звернутися до Секретаріату Суду офіційною мовою однієї з держав, що ратифікували Конвенцію. На початковій стадії провадження Суд може також листуватися з Вами цією мовою. Проте Вам слід знати, що на наступних стадіях провадження, тобто якщо Суд не визнає Вашу заяву непринятною на основі надісланих Вами документів, а вирішить запропонувати Уряду надіслати письмові зауваження щодо Ваших скарг, Суд вестиме листування з Вами англійською чи французькою мовою, а Ви чи Ваш представник, за загальним правилом, повинні будете надсилати подальші зауваження англійською чи французькою мовою.

14. Суд приймає лише заяви, надіслані поштою (**а не по телефону**). Якщо Ви відсилаєте Вашу заяву електронною поштою або факсом, Вам обов'язково потрібно **продублювати її звичайною поштою**. Також немає необхідності бути особисто присутнім у Страсбурзі для усного викладення обставин Вашої справи.

15. Усю кореспонденцію стосовно Вашої заяви необхідно надсилати за **адресою:**

*The Registrar
European Court of Human Rights
Council of Europe
F-67075 STRASBOURG CEDEX
FRANCE – ФРАНЦІЯ.*

Будь ласка, не скріплюйте листи і документи, які Ви надсилаєте до Суду, степлером, клеєм, ані жодним іншим чином. Усі сторінки повинні бути послідовно пронумеровані.

16. Після отримання Вашого першого листа або формуляру заяви Секретаріат Суду надішле Вам відповідь з повідомленням про те, що **на Ваше ім'я було відкрито справу, номер якої потрібно зазначати в усіх наступних зверненнях до Суду**. Надалі до Вас можуть звернутися за додатковою інформацією, документами чи роз'ясненнями, пов'язаними із заявою. Натомість, Секретаріат не може надати Вам інформацію щодо законодавства держави, проти якої спрямована заява, або давати юридичні консультації стосовно застосування або тлумачення національного права.

17. У Ваших інтересах **свочасно і старанно відповідати на листи** Секретаріату. Будь-яка затримка з відповіддю або її відсутність можуть розцінюватися як те, що Ви не зацікавлені у продовженні провадження у Вашій справі.

18. Якщо Ви вважаєте, що Ваша заява стосується одного з прав, гарантованих Конвенцією або Протоколами до неї, і що **всі умови, викладені вище, задоволені, Ви повинні ретельно і розбірливо заповнити формуляр заяви і повернути його до Суду без невиправданої затримки, щонайпізніше через шість місяців від дати першого листа Секретаріату**. Якщо Ви не надішлете формуляр заяви і всі необхідні додаткові документи до завершення вищезазначеного терміну, Суд може дійти висновку, що Ви не зацікавлені у подальшому провадженні у Вашій справі, і **Ваше дос'є буде знищене**.

19. Згідно з положеннями правила 47 Регламенту Суду, **необхідно, щоб Ваша заява містила наступне:**

а) **стислий виклад фактів**, які Ви бажаєте оскаржити, та сутність Ваших скарг;

б) **зазначення прав, гарантованих Конвенцією**, які були, на Вашу думку, порушені;

в) **відомості про засоби правового захисту**, якими Ви скористалися;

г) перелік **офіційних рішень** у Вашій справі, із зазначенням дати кожного рішення та інстанції, яка його винесла, а також коротку інформацію про зміст цього рішення. До листа додайте копії самих рішень. (Документи не будуть вам повернені. А тому у Ваших інтересах надсилати **виключно копії, а не оригінали**).

20. Правило 45 Регламенту Суду вимагає, щоб заява була **підписана** Вами як заявником або Вашим представником.

21. Якщо Ви не бажаєте оприлюднення Вашої особи, Ви повинні зробити відповідну заяву і викласти причини подібного відступу від загального правила вільного доступу до інформації в процесі судового розгляду. Суд може дозволити **анонімність** тільки у виключних і обґрунтованих випадках.

22. Згідно зі статтею 33 Регламенту Суду, до документів, що сторони або третя сторона надали Секретаріату Суду, має бути відкритий доступ, крім випадків, коли Голова Палати вирішить інакше з причин, викладених у статті 33 § 2 Регламенту Суду. Таким чином, за загальним правилом, доступ до всієї інформації, яка міститься в документах, наданих Вами Секретаріату, зокрема інформація про зазначених чи ідентифікованих осіб, може бути відкритий. Крім того, така інформація може бути опублікована в базі даних Суду HUDOC в Інтернеті, якщо Суд включить її у викладення фактичних обставин, підготовлене для повідомлення Уряду держави-відповідача, в рішення щодо прийнятності чи виключення зі списку справ, чи в рішення по суті.

23. На початковій стадії подання заяви Ви не зобов'язані мати представника, а Ваш представник (якщо Ви його маєте) не обов'язково повинен бути адвокатом. Однак, якщо Суд вирішить запропонувати Уряду надіслати письмові зауваження щодо Вашої заяви, Вам потрібно, за загальним правилом, мати представника (крім особливих винятків), який є адвокатом, уповноваженим практикувати в одній із держав, що ратифікували Конвенцію. Ваш представник повинен володіти однією з офіційних мов Суду (англійською або французькою). Слід зазначити, що з цього часу Суд буде листуватися з Вами однією з офіційних мов, і Ви повинні будете надсилати свої зауваження цією мовою, якщо тільки Ви не отримаєте дозвіл продовжувати листування неофіційною мовою. Якщо Ви бажаєте звернутися до Суду через адвоката або іншого представника, Ви повинні додати до формуляру заяви **довіреність, яка б уповноважувала його діяти від Вашого імені**. Представник юридичної особи (підприємства, асоціації, і т.д.) або групи осіб повинен підтвердити свої юридичні повноваження представляти заявника.

24. Суд не може надати Вам юридичну допомогу на оплату послуг адвоката для підготовки Вашої первинної заяви. На подальшій стадії провадження, а саме після рішення Суду про повідомлення відповідного уряду про заяву для подання письмових зауважень. Ви можете претендувати на отримання безкоштовної юридичної допомоги, якщо Вам бракує коштів для оплати послуг адвоката і якщо надання такої допомоги Суд визнає необхідним для належного розгляду справи.

25. Процедура розгляду Вашої справи – **безкоштовна**. На початковому етапі процедура розгляду справ є письмовою, тому Ваша особиста присутність у Страсбурзі не потрібна. Вас належно поінформують про будь-яке рішення, винесене Судом у Вашій справі.

ІНСТРУКЦІЯ для осіб, які заповнюють формуляр заяви у відповідності зі статтею 34 Конвенції

Мета даної інструкції полягає в тому, щоб допомогти Вам заповнити формуляр скарги до Суду.

Будь ласка, прочитайте її уважно перед тим, як заповнювати формуляр, а потім в процесі заповнення кожної частини формуляра звертайтеся до неї. Заповнений формуляр буде Вашою скаргою до Суду згідно зі статтею 34 Конвенції.

Він буде основою для розгляду Вашої справи Судом. В зв'язку з цим необхідно заповнити формуляр повно і акуратно, навіть якщо це передбачає повторне виклад інформації, яку Ви вже надавали в Секретаріат раніше.

Формуляр включає в себе 8 розділів. Вам потрібно заповнити формуляр таким чином, щоб Ваша скарга містила усю необхідну інформацію, яка вимагається відповідно до Регламенту Суду. Нижче Ви знайдете пояснення щодо заповнення кожної частини формуляра окремо, а також текст статей 45 та 47 Регламенту Суду.

ІНСТРУКЦІЇ ЩОДО ЗАПОВНЕННЯ ФОРМУЛЯРА

I. СТОРОНИ - стаття 47 § 1 (a), (b) і (c) (1-13)

В разі, якщо скарга подається більш ніж одним заявником, Ви повинні надати всю необхідну інформацію про кожного з них (якщо потрібно, на окремому аркуші). Заявник може призначити особу, яка буде представляти його інтереси. Таким представником повинен бути адвокат, який має право практикувати в якому-небудь з держав-учасників Конвенції і проживає на території одного з них, або будь-яка інша особа, схвалена Судом. В разі, якщо заявник представлений іншою особою, відповідні дані повинні бути вказані в цій частині формуляру. Секретаріат Суду вестиме листування лише з цим представником.

II. ВИКЛАД ФАКТІВ – стаття 47 § 1 (d) (14)

Вы повинні ясно і чітко викласти факти, що є предметом Вашої скарги. Спробуйте викласти події в тій послідовності, в якій вони мали місце. Вкажіть точні дати. Якщо Ваші скарги стосуються кількох питань (наприклад, різних судових розглядів), Ви повинні описати кожен із них окремо.

III. ВИКЛАД ПОРУШЕННЯ(НЬ), ЩО МАЛО(-ЛИ) МІСЦЕ, НА ДУМКУ ЗАЯВНИКА, КОНВЕНЦІЇ ТА/АБО ПРОТОКОЛІВ ДО НЕЇ І ПІДТВЕРДЖУЮЧИХ ЦЕ АРГУМЕНТІВ – стаття 47 § 1 (e) (15)

В цієї частини формуляра Ви повинні якомога точніше пояснити, у чому полягає Ваша скарга на основі Конвенції. Зазначте, до яких положень Конвенції Ви апелюєте і поясніть, чому Ви вважаєте, що викладені Вами у частині 2 факти спричинили порушення цих положень. Ви побачите, що певні статті Конвенції припускають втручання, при певних обставинах, в права, гарантовані цими статтями, (див., наприклад, підпункти (a)-(f) статті 5 § 1 і § 2 статті 8-11). Якщо Ваші вимоги ґрунтуються на положеннях певної статті, спробуйте пояснити, чому Ви вважаєте втручання, проти яких Ви виступаєте, невинуватими.

IV. ЗАЯВА У ВІДПОВІДНОСТІ ЗІ СТАТТЕЮ 35 § 1 КОНВЕНЦІЇ – стаття 47 § 2 (a) (16-18)

В цієї частини Ви повинні викласти відомості про використані Вами внутрішні засоби захисту. Ви повинні заповнити кожен з трьох пунктів цієї частини і вказати для кожної скарги на окремому аркуші інформацію, яка від Вас потрібна. У пункті 18 Ви повинні вказати, чи були ще якісь засоби захисту, що надають Вам можливість перегляду справи, до яких Ви не вдалися. Якщо такий засіб існує, Ви повинні описати його (наприклад, назвати судову або іншу інстанцію, в яку могла б бути направлена скарга) і поясніть, чому Ви до нього не вдалися.

V. ВИКЛАД ПРЕДМЕТУ СКАРГИ – стаття 47 § 1 (g) (19)
У цій частині Ви повинні стисло вказати, яких результатів Ви очікуєте, подаючи Вашу скаргу в Суд.

VI. ІНШІ МІЖНАРОДНІ ІНСТАНЦІЇ, ДЕ РОЗГЛЯДАЛАСЯ (20) АБО РОЗГЛЯДАЄТЬСЯ СПРАВА – стаття 47 § 2 (b)

Тут Ви повинні вказати, чи уявляли Ви коли-небудь скарги, які є предметом Вашого звернення до Європейського суду, на розгляд в які-небудь інші компетентні міжнародні інстанції. Якщо таке мало місце, Ви повинні вказати повністю відповідні подробиці, включаючи назву органу, який Ви представили Ваши скарги, точні дати, відомості про розглядах, які мали місце, а також відповідних рішеннях, які були прийняті. Ви повинні також представити копії цих рішень та інших документів. Не скріпляйте, не склеювайте і не зшивайте документи.

VII. СПИСОК ДОКУМЕНТІВ – стаття 47 § 1 (h) (21) *(НЕ ДОКЛАДАЙТЕ ОРИГІНАЛИ ДОКУМЕНТІВ, А ВИКЛЮЧНО КОПІЇ)*

Не забудьте додати до Вашої скарги, а також вказати в списку всі судові та інші рішення, згадані в частинах IV та VI, а також будь-які інші документи, які, на Вашу думку, Суд міг би прийняти як докази (протоколи слухань, заяви свідків тощо). Додайте будь-які документи, які прояснюють судові або інші рішення, а також текст самого рішення. Уявіть виключно ті документи, які мають відношення до скарг, поданих Вами в Суд. Не скріпляйте, не скле-

юйте і не зшивайте документи.

VIII. ЗАЯВА І ПІДПИС – стаття 45 § 3 (23-24)

Якщо формуляр скарги підписується представником заявника, до неї повинна додаватися довіреність, підписана самим заявником, а також його представником (якщо така не була подана раніше).

СТАТТІ 45 ТА 47 РЕГЛАМЕНТУ СУДУ

Стаття 45 (Підписи)

1. Будь-яка скарга, згідно зі статтею 33 або 34 Конвенції, подається в письмовій формі і підписується заявником або його представником.

2. Скарга, подана неурядовою організацією або групою осіб, має бути підписана особами, уповноваженими представляти подібного роду організацію або групу. Відповідна Палата або Комітет визначає, чи особи, які підписали скаргу, наділені відповідними повноваженнями.

3. В випадку, якщо заявники представлені у відповідності зі статтею 36 цього Регламенту, його представник або представники повинні надати письмову довіреність.

Стаття 47 (Зміст індивідуальної скарги)

1. Будь-яка скарга, згідно зі статтею 34 Конвенції, подається на бланку формуляра скарги, виданому Секретаріатом, якщо Голова не вирішить інакше. Він містить наступне: а. Ім'я, дата народження, громадянство, стать, рід занять та адресу заявника; б. Ім'я, рід занять та адресу представника; с. Вказівка Високої Договірної Сторони, проти якої подається скарга; d. Стислий виклад фактів; e. Короткий виклад мав їх місце, на думку заявника, порушення(нь) Конвенції та відповідних аргументів, його/їх підтверджують; f. Короткий висновок щодо відповідності скарги заявника критеріям прийнятності, викладеним у статті 35 § 1 Конвенції (вичерпання внутрішніх засобів захисту та дотримання шестимісячного строку); g. Предмет скарги та супровідні документи; h. Копії будь-яких відносяться до справи документів і, особливо, судових чи іншого роду рішень, відповідних предмету скарги.

2. Крім того, заявники повинні: а. Представити інформацію, зокрема, відповідні документи та рішення, згадані вище у пункті 1 (h), дозволяють встановити, що були дотримані критерії прийнятності, викладені у статті 35 § 1 Конвенції (використання всіх внутрішніх засобів правового захисту та дотримання шестимісячного строку); б. Вказати, зверталися вони зі своїми скаргами з того ж основи в яку-небудь іншу міжнародну інстанцію.

3. Заявники, які не бажають розголошення своїх імен, повинні вказати це і представити інформацію про причини, які виправдовують таке відступ від звичайних правил гласності судового розгляду у процесі розгляду справи Судом. Голова Палати може прийняти рішення про анонімності заявника у виняткових і належним чином обґрунтованих випадках.

4. Недотримання умов, викладених вище у параграфах 1 і 2 може призвести до неможливості розгляду її Судом.

5. Датою подання скарги, як правило, вважається дата надходження від заявника першої письмової заяви, викладаючого хоча б у стислій формі предмет заяви. Суд, якщо визнає це доцільним, може тим не менш прийняти іншу дату в якості дати подання скарги.

6. Заявники інформують Суд про будь-які зміни всіх обставин, що стосуються скарги, а також про зміни місця проживання.

ВАЖЛИВО: Ця скарга є офіційним юридичним документом і може вплинути на Ваші права і обов'язки.

**СКАРГА
ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ**

**COUR EUROPEENNE DES DROITS DE L'HOMME
EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS**

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СУД З ПРАВ ЛЮДИНИ

Conseil de l'Europe – Council of Europe – Рада Європи
Strasbourg, France – Страсбург, Франція

**REQUETE
APPLICATION
СКАРГА**

presentee en application de l'article 34 de la Convention europeenne des Droits de l'Homme, ainsi que des articles 45 et 47 du Reglement de la Cour under Article 34 of the European Convention on Human Rights and Rules 45 and 47 of the Rules of Court

у відповідності із статтею 34 Європейської Конвенції з прав людини та статтями 45 і 47 Регламенту Суду

I. LES PARTIES

THE PARTIES

СТОРОНИ

A. LE REQUERANT / LA REQUERANTE

THE APPLICANT

ЗАЯВНИК

(Renseignements a fournir concernant le / la requerant(e) et son / sa representant(e) eventuel(le))

(Fill in the following details of the applicant and the representative, if any)

(Відомості про заявника та його представника, якщо такий є)

1. Nom de famille / *Surname* / *Прізвище заявника*.....

2. Prenom (s) / *First name (s)* / *Ім'я та по-батькові*.....

Sexe: masculin / feminin *Sex: male / female* *Стать: чоловіча/жіноча*

3. Nationalite / *Nationality* / *Громадянство*.....

4. Profession / *Occupation* / *Вид діяльності*.....

5. Date et lieu de naissance / *Date and place of birth* / *Число та місце народження*.....

6. Domicile / *Permanent address* / *Постійна адреса*.....

7. Tel. N° / *Numero de telephone*.....

8. Adresse actuelle (si differente de 6.)

Present address (if different from 6.) / Адреса проживання в цей час (якщо відрізняється від п. 6)

9. Nom et prenom du / de la representant(e)*

Name of representative / Ім'я та прізвище представника**

10. Profession du / de la representant(e)

Occupation of representative / Вид діяльності представника

11. Adresse du / de la representant(e)

Address of representative / Адреса представника

12. Tel. N° / Номер телефону Fax N° / Номер телефаксу

V. LA HAUTE PARTIE CONTRACTANTE

THE HIGH CONTRACTING PARTY

ВИСОКА СТОРОНА, ЩО ДОМОВЛЯЄТЬСЯ

(Indiquer ci-apres le nom de l'Etat / des Etats contre le(s) quel(s) la requete est dirigee)

(Fill in the name of the State(s) against which the application is directed)

(Вкажіть назву держави, проти якої спрямована скарга)

13.

* Si le / la requerant(e) est represente(e), joindre une procuration signee par le / la requerant(e) en faveur du / de la representant(e).

A form of authority signed by the applicant should be submitted if a representative is appointed.

Якщо заявник діє через представника, необхідно додати доручення на ім'я представника, яке підписане заявником.

II. EXPOSE DES FAITS

STATEMENT OF THE FACTS

ВИКЛАДЕННЯ ФАКТІВ

(Voir chapitre II de la note explicative)

(See Part II of the Explanatory Note)

(Див. Розділ II Інструкції)

14.

Si necessaire, continuer sur une feuille separee

Continue on a separate sheet if necessary

Якщо необхідно, продовжуйте на окремому листі бумаги

III. EXPOSE DE LA OU DES VIOLATION(S) DE LA CONVENTION ET / OU DES PROTOCOLES ALLEGUEE(S), AINSI QUE DES ARGUMENTS A L'APPUI

STATEMENT OF ALLEGED VIOLATION(S) OF THE CONVENTION AND / OR PROTOCOLS AND OF RELEVANT ARGUMENTS

ВИКЛАДЕННЯ НАЯВНОГО(ИХ), ЗА ДУМКОЮ ЗАЯВНИКА, ПОРУШЕННЯ(ЕНЬ) КОНВЕНЦІЇ І/АБО ПРОТОКОЛІВ ДО НЕЇ ТА ПДТВЕДЖУЮЧИХ АРГУМЕНТІВ

(Voir chapitre III de la note explicative)

(See Part III of the Explanatory Note)

(Див. Розділ III Інструкції)

15.

IV. EXPOSE RELATIF AUX PRESCRIPTIONS DE L'ARTICLE 35 § 1 DE LA CONVENTION

STATEMENT RELATIVE TO ARTICLE 35 § 1 OF THE CONVENTION

ЗАЯВА У ВІДПОВІДНОСТІ ІЗ СТАТТЕЮ 35 § 1 КОНВЕНЦІЇ

(Voir chapitre IV de la note explicative. Donner pour chaque grief, et au besoin sur une feuille separee, les renseignements demandes sous les points 16 a 18 ci-apres)

(See Part IV of the Explanatory Note. If necessary, give the details mentioned below under points 16 to 18 on a separate sheet for each separate complaint)

(Див. Розділ IV Інструкції. Якщо необхідно, вкажіть відомості, які згадані в пунктах 16-18 на окремому листі бумаги)

16. Decision interne definitive (date et nature de la decision, organe – judiciaire ou autre – l’ayant rendue)

Final decision (date, court or authority and nature of decision)

Остаточне внутрішнє рішення (число і характер рішення, орган – судовий або інший, що його прийняв)

17. Autres decisions (enumerées dans l’ordre chronologique en indiquant, pour chaque decision, sa date, sa nature et l’organe – judiciaire ou autre – l’ayant rendue)

Other decisions (list in chronological order, giving date, court or authority and nature of decision for each of them)

Інші рішення (список у хронологічному порядку, дати цих рішень, орган – судовий або інший, що їх прийняли)

18. Disposez-vous d’un recours que vous n’avez pas exerce? Si oui, lequel et pour quel motif n’a-t-il pas ete exerce?

Is there or was there any other appeal or other remedy available to you which you have not used? If so, explain why you have not used it.

Чи володієте Ви будь-яким засобом захисту, до якого Ви не вдавалися? Якщо так, то поясніть, чому він не був Вами використан?

Si necessaire, continuer sur une feuille separee

Continue on a separate sheet if necessary

Якщо необхідно, продовжуйте на окремому листі

V. EXPOSE DE L’OBJET DE LA REQUETE

STATEMENT OF THE OBJECT OF THE APPLICATION

ВИКЛАДЕННЯ ПРЕДМЕТУ СКАРГИ

(Voir chapitre V de la note explicative)

(See Part V of the Explanatory Note)

(Див. Розділ V Інструкції)

19.

VI. AUTRES INSTANCES INTERNATIONALES TRAITANT OU AYANT TRAITE L’AFFAIRE

STATEMENT CONCERNING OTHER INTERNATIONAL PROCEEDINGS

ІНШІ МІЖНАРОДНІ ІНСТАНЦІЇ, ДЕ РОЗГЛЯДАЛАСЯ АБО РОЗГЛЯДАЄТЬСЯ СПРАВА

(Voir chapitre VI de la note explicative)

(See Part VI of the Explanatory Note)

(Див. Розділ VI Інструкції)

20. Avez-vous soumis a une autre instance internationale d'enquete ou de reglement les griefs enonces dans la presente requete? Si oui, fournir des indications detaillees a ce sujet.

Have you submitted the above complaints to any other procedure of international investigation or settlement? If so, give full details.

Чи надсилали Ви скаргу, що містить викладені претензії, на розгляд в інші міжнародні інстанції? Якщо так, то надайте повну інформацію з цього приводу.

VII. PIECES ANNEXEES (PAS D'ORIGINAUX, UNIQUEMENT DES COPIES; PRIERE DE N'UTILISER NI AGRAFE, NI ADHESIF, NI LIEN D'AUCUNE SORTE)

LIST OF DOCUMENTS (NO ORIGINAL DOCUMENTS, ONLY PHOTOCOPIE; DO NOT STAPLE, TAPE OR BIND DOCUMENTS)

СПИСОК ДОКУМЕНТІВ, ЩО ДОДАЮТЬСЯ (НЕ ДОДАВАЙТЕ ОРИГІНАЛИ ДОКУМЕНТІВ, А ВИКЛЮЧНО ФОТОКОПІЇ; НЕ СКРІП-ЛЮЙТЕ, НЕ СКЛЕЮВАЙТЕ ТА НЕ ЗШИВАЙТЕ ДОКУМЕНТИ)

(Voir chapitre VII de la note explicative. Joindre copie de toutes les decisions mentionnees sous ch. IV et VI ci-dessus. Se procurer, au besoin, les copies necessaires, et, en cas d'impossibilite, expliquer pourquoi celles-ci ne peuvent pas etre obtenues. Ces documents ne vous seront pas retournes.)

(See Part VII of the Explanatory Note. Include copies of all decisions referred to in Parts IV and VI above. If you do not have copies, you should obtain them. If you cannot obtain them, explain why not. No documents will be returned to you.)

(Див. Розділ VII Інструкції. Додайте копії всіх рішень, що зазначаються в Розділах IV і VI. Якщо у Вас немає копій, Вам необхідно їх отримати. Якщо Ви не можете їх отримати, то поясніть причину. Отримані документи не будуть Вам повернуті.)

21.

a).....

b).....

c).....

VIII. DECLARATION ET SIGNATURE

DECLARATION AND SIGNATURE

ЗАЯВА І ПІДПИС

(Voir chapitre VIII de la note explicative)

(See Part VIII of the Explanatory Note)

(Див. Розділ VIII Інструкції)

Je declare en toute conscience et loyaute que les renseignements qui figurent sur la presente formule de requete sont exacts.

I hereby declare that, to the best of my knowledge and belief, the information I have given in the present application form is correct.

Цим, виходячи з моїх знань та переконань, наголошую, що всі відомості, які я зазначив(ла) у формулярі, є вірними.

Lieu / Place / Місце.....

Date / Date / Число.....

(Signature du / de la requerant(e) ou du / de la representant(e))

(Signature of the applicant or of the representative)

(Підпис заявника чи його представника)

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Що є основним джерелом міжнародного захисту прав людини?

- а) акти міжнародних неурядових організацій;
- б) міжнародно-правова доктрина;
- в) міжнародні угоди;
- г) закони і підзаконні акти України.

2. Створення якого з цих органів передбачено Пактом про громадянські та політичні права 1966 р.:

- а) Комітет з прав людини;
- б) Рада з прав людини ООН;
- в) Управління Верховного комісару ООН зі справ біженців;
- г) НАТО.

3. Спільними рисами національної та міжнародної правової системи щодо захисту прав людини є:

- а) подібна структура;
- б) джерела;
- в) суб'єкти;
- г) юридичні терміни і конструкції.

4. Норми міжнародних документів у галузі прав людини поділяються на:

- а) диспозитивні та імперативні;
- б) корпоративні і регулярні;
- в) норми-дозволи і норми-заборони;
- г) первинні та вторинні.

5. Виділіть основний вид прав людини:

- а) колективні права;
- б) позитивні права;
- в) громадянські права;
- г) індивідуальні права.

6. Суб'єктами міжнародного захисту прав людини є:

- а) носії міжнародних прав;
- б) міжнародні організації, наділені міжнародною правосуб'єктністю;
- в) носії міжнародних зобов'язань;
- г) учасники правових відносин.

7. Яким міжнародно-правовим актом визначається статус біженця?

- а) Статут ООН;

- б) Віденська конвенція про правонаступництво держав стосовно договорів 1978 р.;
- в) Конвенція про статус біженців;
- г) Віденська конвенція про консульські зносини 1963 р.

8. Хто з нижче перелічених не є суб'єктом міжнародного захисту прав людини:

- а) особистість;
- б) норма права;
- в) людина;
- г) громадянин.

9. Який з цих органів не входить до європейської системи захисту прав людини:

- а) Рада Європи;
- б) Європейський Союз;
- в) Виконавчий комітет СНД;
- г) НАТО.

10. Який з цих документів не відноситься до врегулювання питання захисту дітей:

- а) Конвенція про права дитини;
- б) Загальна декларація прав людини;
- в) Декларація прав дитини;
- г) Меморандумом про взаєморозуміння в питанні правонаступництва стосовно договорів колишнього Союзу РСР, що становлять взаємний інтерес.

11. Останніми змінами до регламенту Європейського суду з прав людини (Протокол № 14) строк повноважень судді Суду збільшено до:

- а) 9 років;
- б) 8 років;
- в) 10 років;
- г) 15 років.

12. Якої з перерахованих регіональних систем захисту прав людини не існує:

- а) скандинавська;
- б) американська;
- в) африканська;
- г) європейська.

13. Ратифікація будь-якого міжнародного договору з прав людини – це компетенція:

- а) Президента України;
- б) Верховного Суду України;
- в) Верховної Ради України;
- г) Кабінету Міністрів України.

14. Які з перерахованих документів не є договором, що регулює питання міжнародного захисту прав людини:

- а) Загальна декларація прав людини;
- б) Угода про діяльність держав на Місяці та інших небесних тілах;
- в) Міжнародний пакт про громадянські і політичні права;
- г) Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права.

15. Провідним документом в європейській системі захисту прав людини є:

- а) Африканська хартія прав людини і народів;
- б) Французька Декларація прав людини і громадянина;
- в) Європейська Конвенція з прав людини та основоположних свобод;
- г) Американська конвенція про права людини.

16. Яку подію можна вважати початком розвитку прав людини у світі:

- а) прийняття Конституції США;
- б) Гаазька мирна конференція;
- в) початок Першої світової війни;
- г) Велика французька революція.

17. Європейський Суд з прав людини знаходиться у:

- а) Страсбурзі;
- б) Брюсселі;
- в) Москві;
- г) Пекіні.

18. До головної ознаки громадянства відносять:

- а) отримання дозволу на постійне проживання;
- б) державне піклування про власних громадян;
- в) сталий зв'язок особи з державою;
- г) закріплення інституту громадянства в конституціях.

19. Яка група прав визначає положення особи в процесі здійснення державної влади?

- а) політичні;
- б) економічні;
- в) громадянські;

г) культурні.

20. У чому відмінність натуралізації від філіації?

- а) особа набуває громадянство за народженням;
- б) особа набуває громадянство за походженням;
- в) особа набуває громадянство тієї чи іншої країни за власним бажанням;
- г) особа повинна мати певний соціальний статус для набуття громадянства.

21. Який з цих елементів не є складовою частиною конституційно-правового статусу людини?

- а) обов'язки особи;
- б) права і свободи особи;
- в) громадянство;
- г) національність.

22. Який документ вперше закріпив основи захисту особи від необґрунтованого затримання?

- а) Європейська конвенція про захист прав і основних свобод людини;
- б) Конституція Пилипа Орлика;
- в) Конституція Франції 1958р.;
- г) Habeas Corpus Act.

23. Особи, які позбавлені громадянства і не набули громадянства іншої країни, визначаються як...

- а) біженці;
- б) біпатриди;
- в) апатриди;
- г) емігранти.

24. У якому році була прийнята Загальна декларація прав людини?

- а) 1953;
- б) 1948;
- в) 1945;
- г) 1787.

25. Штаб-квартира Верховного комісара ООН з прав людини знаходиться в:

- а) Женеві (Швейцарія);
- б) Вашингтоні (США);
- в) Ліоні (Франція);
- г) Брюсселі (Бельгія).

26. *Норми Загальної декларації прав людини 1948 року спеціалістами сьогодні розцінюються як:*

- а) норми «м'якого права»;
- б) міжнародні звичаєво-правові норми;
- в) договірні (обов'язкові) норми;
- г) застарілі норми.

27. *Проти кого у відповідності з міжнародним договором може бути подана індивідуальна скарга до Європейського суду з прав людини?*

- а) приватної особи;
- б) державного чиновника;
- в) міжнародної неурядової організації;
- г) держави.

28. *Що таке факультативний протокол в міжнародному праві?*

- а) національний правовий акт, який приймається державою під час ратифікації договору (основного документа) і регулює питання щодо застосування положень цього договору;
- б) міжнародний документ, пов'язаний з основним документом, що накладає додаткові правові зобов'язання на держави-учасники договору;
- в) міжнародний документ, що містить допоміжні умови, необхідні для прийняття основного документа;
- г) звичаєва норма.

29. *Комітет з прав людини був заснований на підставі:*

- а) Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р.;
- б) Першого факультативного протоколу до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 року;
- в) Другого факультативного протоколу до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1989 року;
- г) Третього факультативного протоколу до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 2008 року.

30. *У якому році була прийнята Європейська Конвенція з прав людини та основоположних свобод?*

- а) 1945;
- б) 1950;
- в) 1948;
- г) 1787.

WEB-СТОРІНКИ МІЖНАРОДНИХ ТА НАЦІОНАЛЬНИХ ОРГАНІВ, ЩО ДІЮТЬ У СФЕРІ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ

1. Сайт ООН: <http://www.un.org/>
2. Управління Верховного комісару ООН з прав людини:
<https://www.ohchr.org/RU/Pages/Home.aspx>
3. Рада Європи: <http://www.coe.int>
4. Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ):
<http://www.osce.org>
5. Європейський суд з прав людини:
<https://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=home>
6. Офіційний сайт Президента України: <https://www.president.gov.ua>
7. Офіційний портал Верховної Ради України: <http://www.rada.gov.ua/>
8. Офіційний портал Кабінету Міністрів України:
<http://www.kmu.gov.ua/>
9. Офіційний сайт МЗС України: <https://mfa.gov.ua/ua>
10. Офіційний сайт Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: <http://www.ombudsman.gov.ua>

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Нормативно-правові акти

1. Декларація про державний суверенітет України. *Відомості Верховної Ради України*. 1990. № 31. Ст. 429.
2. Конституція України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141 (зі змінами внесеними Законом України «Про відновлення дії окремих положень Конституції України» від 21 лютого 2014 р. *Офіційний вісник*. 2014. № 19. Ст. 583).
3. Про правонаступництво України: Закон України 12 вересня 1991 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 46. Ст. 617.
4. Про міжнародні договори України: Закон України від 29 червня 2004 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 50. Ст. 540.
5. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції: Закон України від 17 липня 1997 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 40. Ст. 263.
6. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 17 липня 2006 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 30. Ст. 260.
7. Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору): Закон України від 7 лютого 2019 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2019. № 9. Ст. 50.
8. Про практику застосування судами законодавства, яким передбачені права потерпілих від злочинів. Постанова Пленуму № 13 Верховного Суду України від 02.07.2004 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0013700-04>
9. Віденська конвенція про право міжнародних договорів. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118
10. Статут Організації Об'єднаних Націй. URL: http://www.un.org.ua/images/documeNets/3718/UN%20Charter_UkraiNia.pdf
11. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. *Офіційний вісник України*. 2008. № 93. Ст. 3103.
12. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_043
13. Міжнародний пакт про соціальні, економічні і культурні права від 16 грудня 1966 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_042
14. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми

державами-членами, з іншої сторони. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/984_011

15. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04 листопада 1950 р., з поправками, внесеними відповідно до положень Протоколів № 11 та № 14 URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004

16. Минимальные стандартные правила ООН, касающиеся отправления правосудия в отношении несовершеннолетних. URL: <http://www.un.org/ru/documents/>

17. Резолюція № 690 (1979) Парламентської асамблеї Ради Європи «Декларація про поліцію». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_803

18. Європейський кодекс поліцейської етики. URL: <http://www.legislationline.org/documents/action/popup/id/8117>

19. Віденська декларація та Програма дій. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_504

20. Європейська соціальна хартія (переглянута). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062

21. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085

22. Конвенція про рабство від 25 вересня 1926 року із змінами, внесеними Протоколом від 7 грудня 1953 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_161

23. Додаткова конвенція про скасування рабства, работоргівлі та інститутів і звичаїв подібних до рабства. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_160

24. Каирская декларация о правах человека в исламе: принята 5 авг. 1990 г. URL: <http://www.zakon1.rada.gov.ua>.

25. Конвенція про права дитини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021

26. Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_105.

27. Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_207.

28. Всесвітня програма дій стосовно інвалідів. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_427

29. Конвенція про права інвалідів від 13.12.2006. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_g71.

30. Стандартні правила забезпечення рівних можливостей для інвалідів 1993 року. URL: http://npu.edu.ua!/e-book/book/html/D/ikpp_kpp_Sozhialno-pravovuy_zahust_ditey/100.html

31. Конвенція МОП № 159 Про професійну реабілітацію та зайня-

тість інвалідів від 20.06.1983 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/993_065.

32. Принципи Організації Об'єднаних Націй стосовно літніх людей. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_314

33. Віденський Міжнародний план дій з проблем старіння. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_870

34. Резолюція Комиссии по правам человека 2001/31 от 23 апреля 2001 г. // Док. ООН. E/CN.4/RES/2001/31.

35. Резолюция Совета по правам человека 12/19 от 12 октября 2009 г. // Док. ООН. A/HRC/RES/12/19.

36. Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_212

37. Європейські пенітенціарні (в'язничні) правила. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_032

38. Сборник стандартов и норм Организации Объединенных Наций в области предупреждения преступности и уголовного правосудия. Нью-Йорк: ООН, 1992. 334 с.

39. Руководящие принципы в области предупреждения преступности и уголовного правосудия в контексте развития и нового международного экономического порядка // Сборник важнейших документов по международному праву. М., 1997.

40. Основні положення про роль адвокатів. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_835

41. Резолюция 2858 (XXVI) Генеральной Ассамблеи ООН «Права человека при отправлении правосудия» от 20 декабря 1971 г. URL: <http://www.hro.org/docs/ilex/un/res2858.php>.

42. Миланский план действий: (принят на Седьмом Конгрессе ООН по предупреждению преступлений и обращению с правонарушителями, Милан, 26 авг. - 6 сент. 1985 г.) // Советская юстиция. 1992. № 13-14 (начало); № 15-16 (окончание).

43. Рекомендации Организации Объединенных Наций «Относительно международного сотрудничества в области предупреждения преступности и уголовного правосудия в контексте развития» от 14 декабря 1990 г. URL: http://www.businesspravo.ru/Docum/DocumShow_DocumID_39192.html.

44. Венская декларация о преступности и правосудии: ответы на вызовы XXI века: (принята на Десятом Конгрессе ООН по предупреждению преступности и обращению с правонарушителями, Вена, 17 апр. 2000 г.) // Десятый Конгресс ООН по предупреждению преступности и обращению с правонарушителями. М.: Юрлитинформ, 2001. 496 с.

45. Рекомендация № 6 R (87) 18 «Относительно упрощения уголовного правосудия» (1987 г.). URL: <http://www1.umn.edu/humanrts/russian/euro/>

RRec(87)18.html.

46. Declaration of the High-level Meeting of the General Assembly on the Rule of Law at the National and International Levels. A/67/L.1. URL: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDO/UN/2002/12/516/51/PDF/N1251651.pdf?OpenElement>. C/LTD/

47. The Limburg Principles in the Implementation of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights Quarterly. 1987. Vol. 9. № 2. P. 122-135.

48. International Association Autism-Europe (IAAE) v France (Complaint no. 13/2002) URL : http://www.coe.int/t/e/human_rights/esc/4_collective_complaints/list_of_collective_complaints/RC13_on_merits.pdf.

49. Report of the independent expert on the question of human rights and extreme poverty, Magdalena Sepúlveda Carmona, on the draft guiding principles on extreme poverty and human rights // Док. ООН. A/HRC/15/41 от 06.08.2010.

Підручники, навчальні посібники, наукові публікації

26. Абашидзе А. Х., Конева А. Е. Договорные органы по правам человека: учебное пособие. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: РУДН, 2015. 437 с.

27. Абашидзе А. Х., Конева А. Е. Состояние нищеты – нарушение прав и свобод человека. *Вестник РУДН. Серия «Юридические науки»*. 2011. № 4. С. 129-139. С. 137-138.

28. Абдрашитова В. З. Теоретико-правовые основы исполнения решений Европейского Суда по правам человека Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. 12.00.01. М., 2008. 28 с.

29. Антонович М. Міжнародне публічне право: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів. К.: КМ Академія, 2011. 384 с.

30. Аракелян М. Р. Міжнародно-правовий захист прав людини: навчально-методичний посібник з тестовими завданнями для підготовки до ЗНО. Феникс. 2019. 194 с.

31. Афанасьев С. Ф. Право на справедливое судебное разбирательство: теоретико-практическое исследование влияния Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод на российское гражданское судопроизводство: автореф. дис. на соиск. учен. степ. д-ра юрид. наук: 12.00.15. Саратов, 2010. 46 с.

32. Аль-Сулайбі М. Юридична природа міжнародних стандартів прав людини. *Право України*. 2000. № 9. С. 116.

33. Барабаш Ю. Ключові напрями конституційної політики в галузі імплементації міжнародних стандартів прав людини. *Вісн. Акад. прав. наук України*. 2009. № 1. С. 48-54.

34. Баймуратов М. А. Международное право: учебник. Х.: Одиссей, 2008. 735 с.

35. Бик Т. Особливості тлумачення стандартів захисту прав людини, закріплених у пакті про соціальні, економічні і культурні та Пакті про громадські і політичні права. Вісник Львівського університету. Серія: Міжнародні відносини: [зб. наук. пр.] / [М-во освіти і науки, Львів. нац. ун-т ім. І. Франка; редкол.: М. Мальський (відп. ред) та ін.]. Л., 2007. Вип. 20. С. 141-151.

36. Білорицький Г. О. Імплементация міжнародних стандартів прав людини в правовій системі Держави Ізраїль: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.11. К., 2013. 20 с.

37. Биштыга А. Европейский суд по правам человека; науч. ред. А. Е. Вашкевич; пер. с пол. Е. Г. Генделя. Минск: Тесей, 2000. С. 10-30.

38. Блажівська Н. Є. Виконання рішень Європейського суду з прав людини. Порівняльний аспект. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2010. № 2. С. 83-89.

39. Бринцев В. Д. Стандарти правової держави: втілення у національну модель організаційного забезпечення судової влади: Монографія. Х.: Право, 2010. 464 с.

40. Брич Л. Кримінальне законодавство України і практика його застосування у світлі європейських стандартів прав людини. *Вісник Львівського університету*. Серія юридична / [М-во освіти і науки України, Львів. нац. ун-т ім. І. Франка; редкол.: В. Т. Нор (голов. ред.) та ін.]. Л., 2010. Вип. 51. С. 308-322.

41. Болотіна Н. Б., Феськов М. М. Європейська соціальна хартія (переглянута) і Україна. *Юридична наука*. 2011. № 3. С. 36-47.

42. Бурлак О. В. Поняття міжнародного стандарту в міжнародному праві прав людини. *Держава і право*. Юридичні і політичні науки.: зб. наук. пр. юрид. і політ. науки / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. К., 2006. Вип. 33. С. 509-515.

43. Буроменский М. В. Обращение в Европейский суд по правам человека: практика Суда и особенности украинского законодательства. Харьков: Фолио, 2000. 32 с.

44. Буткевич В. Г. Міжнародне право: Основи теорії: підручник. К.: Либідь, 2004. 816 с.

45. Вагизов Р. Г. Международно-правовые стандарты в сфере защиты прав человека: нормативно-правовая основа международной системы защиты прав человека. *Российская юстиция*. 2008. № 5. С. 34-36.

46. Вінгловська О. І. Імплементация міжнародних стандартів щодо прав дитини в національному законодавстві України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.11. К., 2000. 20 с.

47. Венецька О. Вплив Європейського Союзу на формування новітніх європейських стандартів прав людини. Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XVII регіон. наук.-практ. конф. (3-4 лют. 2011 р.) / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, Юрид. ф-т ; [редкол.: А. М. Бойко та ін.]. Л., 2011. С. 6-7.
48. Венецька О. Лісабонський договір і єдині європейські стандарти прав людини. *Вісник Львівського університету. Серія юридична* / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка; [редкол.: В. Т. Нор (голов. ред.) та ін.]. Л., 2009. Вип. 49. С. 3-7.
49. Верланов С. О. Економічні і соціальні права людини: європейські стандарти та їх впровадження в юридичну практику України (загальнотеоретичне дослідження). Львів: Край, 2009. 196 с.
50. Верланов С. О. Особливості соціальних, економічних та культурних прав людини: до сучасних дискусій. *Юридична Україна*. 2005. № 9. С. 11-17.
51. Введение в вопросы международной защиты прав человека. Учебное пособие. / Под редакцией Райя Хански и Маркку Сукси. Институт прав человека. Университет «Або Академи»; Турку/Або, 1997. 405 с.
52. Волеводз А. Г. Международное уголовное правосудие и права человека: учебное пособие для магистрантов. Москва: РУДН, 2014. 428 с.
53. Волков В. Європейські стандарти прав людини та юридична освіта в Україні. *Право України*. 2007. № 5. С. 195-107.
54. Голубок С. А. Международно-правовые стандарты права на судебную защиту. *Правоведение*. 2007. № 1. С. 112-124.
55. Гомьен Д., Зваак Л., Харрис Д. Европейская конвенция о правах человека и Европейская социальная хартия: право и практика. Перевод с английского; под науч. ред. Л. Б. Архипова. М.: Изд-во МНИМП, 1998. 600 с.
56. Гомьен Д. Путеводитель по Европейской Конвенции о защите прав человека. Совет Европы. Страсбург: Изд. Совета Европы, 1994. 136 с.
57. Гончаренко О. Поняття міжнародних стандартів прав дитини: теоретичний аспект. Наук. зап. Ін-ту законодавства Верховної Ради України / голов. ред. С. П. Бритченко. К., 2012. Вип. 3. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/nzizvru/2012_3/p12_4.html.
58. Гультай М. Роль європейських стандартів правозахисту у конституційному судочинстві України. *Вісн. Акад. прав. наук України*. 2012. № 3. С. 54-66.
59. Гуцуляк В. Конкретно-історичний підхід щодо дослідження процесу виникнення міжнародних стандартів прав людини. Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XIII регіон. наук.-практ. конф. (8-9 лют. 2007 р.) / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Л., 2007. С. 16-18.

60. Демиденко К. Є. Шляхи імплементації міжнародних стандартів стосовно дитини до національного законодавства. *Юрид. наука*. 2011. № 3. С. 29-35.
61. Демичева З. Б. Правовые стандарты Совета Европы: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук: 12.00.10. М., 2006. 26 с.
62. Де Сальвиа М. Европейская конвенция по правам человека. СПб.: Юрид. центр Пресс, 2004. 267 с.
63. Дідікін А. Рішення Європейського суду з прав людини у національній правовій системі. *Юрид. журн. Юстиніана*. 2009. № 1. С. 65-68.
64. Добрянський С. Міжнародні стандарти прав людини: до характеристики деяких сучасних тенденцій розвитку. Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали 8 регіон. наук.-практ. конф., 13-14 лют. 2002 р. / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка; ред. О. Б. Катола. Л., 2002. С. 22-24.
65. Дудаш Т. І. Практика Європейського суду з прав людини: навч.-практ. посіб. К.: Алерта, 2016. 488 с.
66. Євінтов В. І. Пряме застосування міжнародних стандартів прав людини (Коментар до ст. 9 Конституції України). *Укр. часопис прав людини*. 1998. № 1. С. 26-28.
67. Європейський суд з прав людини. Судова практика / за заг. ред. В. Г. Буткевича. К.: Ред. журн. «Право України», 2011. Вип. 1.
68. Европейский суд по правам человека. Избр. решения: в 2 т./ предс. ред. кол. В. А. Туманов. М.: НОРМА, 2000. Т. 1. 856 с.
69. Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст / за ред. О. Л. Жуковської. К.: ВІ-ПОЛ, 2004. 960 с.
70. Європейські стандарти в галузі прав людини / Міністерство юстиції України. К.: Ін Юре, 2002. 232 с.
71. Заключение и рекомендации конвенционных органов ООН по докладам Украины в сфере соблюдения прав человека: Сб. док. / Под ред. Н. И. Карпачевой. К.: К.И.С., 2004. 160 с.
72. Запобігання тортурам в Україні: Виконання національних та міжнародних стандартів поводження з особами, що затримані та позбавлені волі: Посіб. К.: Сфера, 2003. 240 с.
73. Заблоцька Л. Г. Міжнародні стандарти в галузі прав дитини. Актуальні проблеми міжнародних відносин: зб. наук. пр. / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т міжнар. відносин; [редкол.: Л. В. Губерський та ін.]. К., 2004. Вип. 50, ч. 2. С. 21-23.
74. Захист інтересів держави в Європейському суді. Рішення щодо України, винесені Європейським судом з прав людини. URL: https://minjust.gov.ua/cat_9329

75. Збірники витягів з рішень Європейського суду з прав людини, рекомендованих для вивчення при підготовці до письмового анонімного тестування у межах іспиту для кваліфікаційного оцінювання суддів на відповідність займаній посаді (станом на січень 2018 року). URL: <http://nsj.gov.ua/ua/science/prints/890-1/>

76. Зубарева А. Взаємовідносини Комітету ООН з прав людини з іншими договірними органами з прав людини системи ООН. *Вісник Львівського університету*. Серія міжнародні відносини. 2015. Випуск 37. Частина 2. С. 39-46.

77. Інформація щодо виконання рішень Європейського суду з прав людини у справах проти України. URL: <https://minjust.gov.ua/m/informatsiya-schodo-vikonannya-rishen-evropeyskogo-sudu-z-prav-lyudini-u-spravah-proti-ukraini>.

78. Калюжна Н. М. Соціальні права людини в сучасному міжнародному праві як гарантії розвитку національних систем управління соціальним захистом. *Наукові праці МАУП*. 2012. Вип. 2 (33). С. 114-119.

79. Карпачова Н. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод – основа формування європейських стандартів прав і свобод людини в Україні. *Право України*. 2010. № 10. С. 24-42.

80. Карпачова Н. Міжнародні стандарти у галузі прав і свобод людини та проблеми їх реалізації в Україні. *Право України*. 2009. № 4. С. 4-21.

81. Касараба Ю. Я. Адміністративно-правові засади дотримання прав людини щодо затриманих у світлі міжнародних стандартів. Актуальні питання реформування правової системи України: зб. наук. ст. / Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки. Луцьк, 2006. Т. 1. С. 123-127.

82. Касараба Ю. Я. Поняття та принципи правового регулювання діяльності міліції щодо забезпечення міжнародних стандартів прав людини в Україні. *Держава та регіони*. Серія: Право. 2008. № 2. С. 81-90.

83. Касараба Ю. Я. Адміністративно-правове забезпечення впровадження міжнародно-правових стандартів у діяльність органів міліції України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.07. К., 2009. 21 с.

84. Кирпичов О. А. Міжнародні стандарти прав та свобод людини і механізми їх забезпечення та захисту. *Вісн. Донец. нац. ун-ту*. Серія: Економіка і право / Донец. нац. ун-т. Донецьк, 2010. Вип. 1. С. 372-375.

85. Ковалев А. А. Международная защита прав человека: учебное пособие. М.: Статут, 2013. 591 с.

86. Козир О. В. Міжнародно-правові стандарти конституційного права особи на недоторканість житла. *Право і безпека*. 2009. № 5. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pib/2009_5/PB-5/PB-5_6.pdf.

87. Комментарий к Конвенции о защите прав человека и основных

свобод и практике ее применения / Алексеева Л. Б., Водолагин С. В., Гаджиев Г. А., Кудрявцев Ю. В. и др.; Под общ. ред.: Туманов В. А., Энтин Л. М. М.: Норма, 2002. 336 с.

88. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Застосування в Україні: Офіційне видання / Міністерство Юстиції України. К., 2006. 176 с.

89. Кормич Б. А. Міжнародні стандарти прав людини на інформацію. Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. пр. / Одес. нац. юрид. акад.; [редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.) та ін.]. О., 2002. Вип. 15. С. 223-229.

90. Короткий Т. Р. Міжнародні стандарти прав людини у сфері біомедицини. Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. пр. / Одес. нац. юрид. акад.; [редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.) та ін.]. О., 2002. Вип. 16. С. 404-409.

91. Крестовська Н. М. Міжнародні стандарти прав дитини та національне законодавство України. Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. пр. / Одес. нац. юрид. акад.; [редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.) та ін.]. О., 2002. Вип. 16. С. 57-60.

92. Кретьова І. Ю. Особливості тлумачення міжнародних договорів про права людини. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2015. Вип. 13(1). С. 25-28.

93. Криворучко Л. С. Сутність міжнародних стандартів у організаційно-правовому забезпеченні захисту прав людини в Україні: аналітичний огляд. *Правничий вісник Університету «КРОК»*. 2012. № 8. С. 58-64.

94. Крижановський В. Я. Міжнародні стандарти судового захисту прав людини та їх імплементація в систему правозахисту в Україні // Актуальні проблеми політики: зб. наук, праць / голов. ред. С. В. Ківалов; відп. за вип. Л. І. Кормич. О.: Нац. ун-т «Одеська юридична академія»; Південноукр. центр гендерних проблем, 2011. Вип. 42. С. 116-123.

95. Кудрявцева О. Міжнародно-правові стандарти забезпечення прав дитини. *Право України*. 2013. № 5. С. 390-397.

96. Кузнецова С. Н. Международная защита прав человека: Учебное пособие. Нижний Новгород: 2-е изд., перераб. и доп. Нижний Новгород: Вектор-Тис, 2008. 234 с.

97. Курило В., Панталієнко П. Судовий прецедент у правовій системі України: окремі аспекти практики реалізації. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2016. №5/1. С. 100-105.

98. Ліннік Н. В. Ціннісне та нормативне у розумінні прав людини. *Держава і право*. Випуск 56. С. 43-47.

99. Лищина И. Ю. Международные механизмы защиты прав человека. Х.: Фолио, 2001. 110 с.

100. Лукьянцев Г. Е. Европейские стандарты в области прав человека:

теория и практика функционирования Европейской системы защиты прав человека и основных свобод. М.: Звенья, 2000. 253 с.

101. Ляхівненко С. М. Міжнародні правові стандарти: до визначення поняття та видової характеристики. *Держава і право*. 2011. Вип. 51. С. 666-672.

102. Ляхівненко С. М. Участь України в реалізації міжнародних правових стандартів у сфері захисту прав людини. *Часоп. Київ. ун-ту права*. 2012. № 3. С. 403-406.

103. Мазур М., Тагієв Є., Беніцький А., Кострицький В. Тлумачення та застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод Європейським судом з прав людини та судами України: навч. посібник. Луганськ, 2006. 600 с.

104. Максимович Р. О. Конституційно-правовий механізм захисту соціальних та економічних прав і свобод людини і громадянина в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2017. 266 с.

105. Маммадов У. Ю. Международно-правовая защита прав человека во время вооруженных конфликтов и в постконфликтных ситуациях: учебник. Москва: Российский университет дружбы народов, 2017. 272 с.

106. Манукян В. И. Европейский суд по правам человека: право, прецеденты, комментарии: науч.-практ. пособие. К.: Истина, 2006. 368 с.

107. Манукян В. И. Страсбургское право. Европейский суд по правам человека. Право, практика, комментарий. Харьков: Право, 2017. 600 с.

108. Мелех Б. В. Конституційні засади захисту прав людини та відповідність їх міжнародним стандартам. *Наук. вісн. Львів. держ. ун-ту внутр. справ* / Львів. держ. ун-т внутр. справ. Л., 2012. Вип. 4. С. 99-110.

109. Міжнародні стандарти забезпечення свободи слова: зб. публ. міжнар. орг. "Артікль 19" / упоряд. та ред. Лаб. законодав. ініціатив. К.: Міле-ніум, 2003. 140 с.

110. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права: позиція держави та погляд громадянського суспільства (Збірка документів) / Упорядн. О. М. Руднева, Г. О. Христова; наук. ред. О. М. Руднева. К.: Істина, 2007. 240 с.

111. Міжнародне публічне право: підручник. 2-ге вид. / за ред. В. М. Репецького. К., 2012. 437 с.

112. Міжнародне право: підручник. / [Ліпкан В. А. та ін.; за заг. ред. Ліпкан В. А.]; М-во освіти і науки України. К.: КНТ, 2009. 751 с.

113. Міжнародне публічне право: підручник у 3 т. [В. Ф. Антипенко, Л. Д. Тимченко, О. В. Беглий, О. А. Радзівілл та ін.]. К.: НАУ, 2012. Т.1. 420 с.

114. Міжнародне право / Матіас Гердеген; пер. з німецької. Київ: К. І. С., 2011. 515 с.

115. Міжнародне право: навч. посібник / За ред. М. В. Буроменського К.: Юрінком Інтер, 2006. 336 с.
116. Міжнародне публічне право: навч. посібник / Відп. редактори Ю. С. Шемшеченко, Л. В. Губерський. К.: Юрінком Інтер, 2000. 640 с.
117. Мицик В. В. Права людини у міжнародному праві: міжнародно-правові механізми захисту. К.: Видавничий дім «Промені», 2010. 722 с.
118. Международное право / В. Г. Витцтум, М. Боте, Р. Дольцер [и др.]; пер. с нем. Н. Спица; сост. В. Бергманн; 2-е изд. М.: Инфотропик Медиа, 2015. Кн. 2. 1072 с.
119. Международное право в документах: учебное пособие / Сост.: Н. Т. Блатова, Г. М. Мелков. 3-е изд., перераб. и доп. М., 2000. 880 с.
120. Международная защита прав человека: учебник / [А. Х. Абашидзе и др.]; под ред. А. Х. Абашидзе. М.: РУДН, 2017. 466 с.
121. Международная и внутригосударственная защита прав человека: Учебник / Под ред. Р. М. Валеева. М.: Статут, 2011. 830 с.
122. Москвич Л. М. Вплив практики Європейського суду з прав людини на судову практику національних судів. *Наукове життя*. Випуск 27, 2014. С. 327-335.
123. Мушак Н. Б. Міжнародно-правові засади захисту та забезпечення прав людини в європейських міжнародних організаціях: автореф. дис ... канд. юрид. наук. 12.00.11. Київ, 2012. 20 с.
124. Наливайко Л. Р., Степаненко К. В. Міжнародно-правові стандарти прав людини: навч. посібник. Дніпро: ДДУВС, 2019. 167 с.
125. Обязательства государств-участников Европейской конвенции о защите прав человека по исполнению постановлений Европейского суда / под ред. Л. М. Чуркиной; общ. ред. С. И. Беляева. Екатеринбург: Изд-во Урал, ун-та, 2005. 134 с.
126. Окремі рішення Європейського Суду з прав людини проти України, які стосуються МВС / Харківська правозахисна група. Х., 2009.
127. Паліюк В. Запровадження європейських стандартів у галузі прав людини в українську судову практику. *Юрид. журн.* 2008. № 7/8. С. 73-81.
128. Паліюк В. П. Застосування судами України Конвенції про захист прав людини та основних свобод. К.: Фенікс, 2004. 264 с.
129. Павлова Л. В. К вопросу об универсальности международных соглашений в области прав человека. *Проблемы конституционализма*. Минск, 2000. Вып. 9. С. 19.
130. Пастухова Л. В. Ефективність міжнародно-правових засобів забезпечення реалізації Конвенції про захист прав і основних свобод людини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. К., 2003. 18 с.
131. Погорілко В. Загальна декларація прав людини – одна з найважливіших загальнолюдських цінностей ХХ століття. *Право України*. 1999. № 4.

С. 7-9.

132. Пошва Б. М. Міжнародні стандарти захисту прав людини як складова утворення незалежної судової влади в Україні. *Вісн. Верховного Суду України*. 2012. № 10. С. 20-33.

133. Права людини в контексті загальної декларації прав людини: Наукова збірка за матеріалами міжвузівської конференції (м. Бердянськ, 10 грудня 2008 року) / За ред. В. А. Папанової, Т. К. Захарченко. Бердянськ-Донець: Норд-Прес, 2009. 181 с.

134. Права дитини: європейський досвід: методичний посібник. Л.: ПАІС, 2007. 114 с.

135. Права человека: учеб. пособие / С. А. Балашенко [и др.]; научн. ред.: С. А. Балашенко, Е. А. Дейкало. Минск: Юнипак, 2015. 200 с.

136. Приходько А. В. Стандарти ООН стосовно прав корінних народів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Одеса, 2017. 20 с.

137. Проблеми реалізації прав людини та громадянина в Україні: Монографія / Кол. авторів; За ред. Н. М. Оніщенко, О. В. Зайчука. К.: ТОВ «Видавництво "Юридична думка"», 2007. 424 с.

138. Проти катувань. Європейські механізми запобігання катуванням та жорсткому поводженню / Харківська правозахисна група. Х.: Фоліо, 2003. 160 с.

139. Путраймс І. І. Напрямки підвищення ефективності імплементації міжнародних стандартів прав людини у правову систему України. *Бюл. М-ва юстиції України*. 2009. № 3. С. 95-102.

140. Путраймс І. І. Ефективність імплементації міжнародних стандартів прав людини у законодавство України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. К., 2013. 20 с.

141. Рабинович П. М. Європейські стандарти прав людини: онтологічні та гносеологічні аспекти (у світлі Європейського суду з прав людини) / Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр. / Одес. нац. юрид. акад.; [редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.) та ін.]. О., 2003. Вип. 15. С. 35-46.

142. Рабінович П. М. Міжнародні стандарти прав людини: властивості, загальне поняття, класифікація. *Вісник Національної академії правових наук України*. № 1 (84) 2016. С. 19-29.

143. Рабінович П. М. Рішення Європейського суду з прав людини як «праволюдні» стандарти. Європейський суд з прав людини. Матеріали практики (1993-2003 рр.) // Праці Львів. лабораторії прав людини і громадянина НДІ держ. будівництва та місц. самоврядування АПрН України. К.: Фенікс, 2004. С. 9-24.

144. Рабінович П., Венецька О. Міжнародні стандарти прав людини: загальні ознаки, класифікація. *Вісн. Акад. прав. наук України*. 2012. № 4. С. 18-28.

145. Разметаєва Ю. С. Доктрина та практика захисту прав людини: навчальний посібник. Київ: ФОП Голембовська О.О., 2018. 364 с.
146. Ровер К. Служить и защищать. Права человека и гуманитарное право для сил безопасности и правопорядка. М.: МККК, 1999. 400 с.
147. Руднева О. Міжнародні стандарти прав людини та принцип верховенства права: до проблеми співвідношення правових явищ. *Юридична Україна*. 2012. № 4. С. 15-19.
148. Руднева О. М. Поняття та ознаки міжнародних стандартів прав і свобод людини. *Держава і право*. Юридичні і політичні науки: зб. наук. пр. / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. К., 2010. Вип. 49. С. 17-22.
149. Руднева О. М. Теоретичні проблеми класифікації міжнародних стандартів прав і свобод людини. *Бюл. Мін-ва юстиції України*. 2010. № 9. С. 32-42.
150. Руднева О. М. Міжнародні механізми захисту прав людини: поняття та класифікація. *Наше право*. 2010. № 2. Ч. 2. С. 135-140.
151. Русинов В. Н. Права человека в вооруженных конфликтах: проблемы соотношения норм международного гуманитарного права и международного права прав человека. М.: Статут, 2015. 384 с.
152. Савич О. С. Міжнародні соціальні стандарти прав людини: сутність та значення. *Наук. вісн. Акад. муніцип. упр.* Серія: Право / голов. ред. В. В. Луць. К., 2009. Вип. 2. URL:http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvamu_pr/2009_2/24.pdf.
153. Саленко О. В. Міжнародні стандарти у сфері судоустрою та статусу суддів, їх зміст і класифікація. *«Национальный юридический журнал: теория и практика»*. О.О.О.: Научно-практическое правовое издание. 2014. № 3. С. 263-269.
154. Селіванов А. О. Конституція. Громадянин. Суд. Професійні та сучасні погляди: моногр. К.: УАІД «Рада», 2009. 560 с.
155. Семенов И. С. Право на жизнь: международно-правовой аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.10. М., 2009. 46 с.
156. Сердюк О. В. Практика Європейського суду з прав людини в українських судах: прикладні аспекти. Актуальні проблеми сучасного міжнародного права: зб. наук. ст. за матеріалами II Харк. міжнар.-прав. читань, присвяч. пам'яті проф. М. В. Яновського і В. С. Семенова, Харків, 21 листоп. 2016 р.: у 2 ч. Харків, 2016. Ч. 1. С. 18-25.
157. Сидоренко Н. С. Європейська соціальна хартія: регіональний міжнародно-правовий механізм захисту соціальних та економічних прав людини (позиція України): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. К., 2003. 220 с.
158. Симонович Д. В. Міжнародні стандарти з прав людини у сфері кримінального судочинства: зміст та класифікація. *Право і суспільство*. 2010.

№ 2. С. 178-183.

159. Симонович Д. В. Європейські стандарти забезпечення прав людини у досудових стадіях кримінального процесу України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2011. 20 с.

160. Сироїд Т. Л., Фоміна Л. О. Міжнародний захист прав людини: навч. посіб. Харків: Право, 2019. 310 с.

161. Скригонюк М. І. Права і свободи людини та європейські стандарти кримінального судочинства: новітні філософсько-правові погляди. *Бюл. М-ва юстиції України*. 2009. № 2. С. 61-66.

162. Соболь Є. Ю. Діяльність органів публічної влади щодо реалізації і захисту прав та свобод інвалідів: адміністративно-правова теорія та практика: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07. Запоріжжя, 2015. 546 с.

163. Соколов В. Соціально-економічні стандарти та права людини в Європейському Союзі на сучасному етапі його розвитку. *Віче*. 2009. № 18. С. 8-10.

164. Солоненко О. М. Сучасні міжнародні стандарти забезпечення прав і свобод людини в діяльності органів внутрішніх справ. *Науковий вісник НАВС*. 2011. №6. С. 95-103.

165. Ставнійчук М. І. Роль міжнародних стандартів у захисті та розвитку демократичних принципів. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2010. № 2. С. 15-23.

166. Солнцев А. М. Международное право и экологические права коренных народов // Международно-правовые основы по содействию, поощрению и защите прав коренных народов: Материалы лекций по Программе стажировок для русскоязычных коренных народов Управления Верховного комиссара ООН по правам человека (УВКПЧ ООН) / Под общ. ред. А.Х. Абашидзе. М.: РУДН, 2009. С. 390-438.

167. Степаненко К. В. Конвенційний механізм міжнародного захисту прав людини в системі ООН. *Альманах міжнародного права*. 2018. № 19. С. 105-113.

168. Степаненко К. В. Система судочинства в зарубіжних країнах та міжнародні суди. Науково-практичні рекомендації. Д.: Дніпроп. держ. ун-т внутр.справ, 2010. 37 с.

169. Стефанюк В. Права і основні свободи людини в світлі європейських стандартів правового захисту. *Укр. часопис міжнар. права*. 2003. № 2. С. 58-64.

170. Тацій В. Я., Грошевий Ю. М. Проблеми зближення європейських правових систем як умова гармонізації законодавства України. Проблеми гармонізації законодавства України з міжнародним правом: матеріали наук.-практ. конф. К., 1998. С. 53-57.

171. Теліпко В. Е. Міжнародне публічне право: навч. посібник /

В. Е. Теліпко, А. С. Овчаренко. К.: Центр учбової літератури, 2010. 608 с.

172. Тиунов О. И. Роль международно-правовых стандартов в регулировании взаимодействия международного и национального права. *Журнал российского права*. № 12, 2012. С. 69-83.

173. Тиунов О. И. Международно-правовые стандарты как фактор глобализации правового пространства. Московский юридический форум «Глобализация, государство, право, XXI век» (по материалам выступлений). М., 2004.

174. Тищенко К. С. Міжнародні стандарти прав людини: поняття та класифікація. *«Молодий вчений»*. 2017 р. № 12 (52). С. 328-330.

175. Троцька А. В. Стан конституційного законодавства України щодо прав людини та міжнародно-правові стандарти. Правова держава очима молодих дослідників: матеріали 5-ї звіт. щоріч. студент. наук. конф. (Одеса, 25 квіт. 2002 р.) / [редкол.: М. О. Баймуратов (відп. ред.) та ін.]. О., 2002. С. 140-146.

176. Усманов Ю. І. Міжнародно-правове забезпечення права на життя в умовах збройних конфліктів та ситуацій насильства всередині держави: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Харків, 2018. 20 с.

177. Феськов М. М. Трудове законодавство України і Європейська соціальна хартія (переглянута): питання адаптації: монограф. К.: Знання, 2005. 276 с.

178. Фомиченко Т. М. Конституционно-правовые проблемы обеспечения в Российской Федерации права на жизнь в свете правовых стандартов Совета Европы: дис. ... канд. юрид. наук 12.00.02. М., 2004. 222 с.

179. Фулей Т. І. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя: Науково-методичний посібник для суддів. 2-ге вид. випр., допов. К., 2015. 208 с.

180. Фурса С. Я., Фурса Є. І. Науково-практичний коментар до Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини»; Центр правових досліджень. К.: Видавець С. Я. Фурса, 2007. 52 с.

181. Хаммарберг Т. Європейські стандарти прав людини та Україна. *Право України*. 2010. № 10. С. 19-23.

182. Христова Г. Законодавчі засади попередження жорстокого поводження з дітьми у світлі міжнародних стандартів прав людини. *Вісн. Акад. прав. наук України*. 2009. № 3. С. 75-85.

183. Цебенко С. Право на релігійну освіту: до характеристики міжнародних стандартів. *Вісник Львівського університету*. Серія юридична / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка; [редкол.: В. Т. Нор (голов. ред.) та ін.]. Л., 2009. Вип. 49. С. 8-13.

184. Черниченко С. Двойные стандарты: [в области прав человека].

Международ. жизнь. 2008. № 12. С. 63-71.

185. Черкес М. Ю. Міжнародне право: Підручник. К.: Знання, 2011. 6-те вид. 398 с.

186. Щорічний звіт про результати діяльності Уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини у 2018 році. URL: <https://minjust.gov.ua/files/general/2019/03/13/20190313101256-68.pdf>

187. Щорічний звіт про результати діяльності Уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини у 2018 році. Щодо виконання рішення Європейського суду з прав людини у справі «Андрєєва проти України». URL : <https://minjust.gov.ua/files/general/2019/03/13/20190313101256-68.pdf>.

188. Шевчук С. Європейський суд з прав людини та українська судова система: необхідність узгодження судової практики. Науково-практичні матеріали апеляційного суду Запорізької області 2011 р. С. 5.

189. Шевчук С. Судовий захист прав людини. Практика Європейського суду з прав людини у контексті західної правової традиції. К.: Реферат, 2006. 829 с.

190. Шишкіна Е. Деякі аспекти правової природи рішень Європейського суду з прав людини. *Право України.* 2005. № 9. С. 102-105.

191. Шуміло І. А. Міжнародна система захисту прав людини: навчальний посібник. Київ: ФОП Голембовська О.О. 168 с.

192. Экономические, социальные и культурные права // Руководство для национальных правозащитных учреждений. Серия материалов по вопросам профессиональной подготовки. Нью-Йорк и Женева, 2005. № 12. 196 с. URL: <http://www.refworld.org.ru/docid/53677f764.html>.

193. Яцишин М. М., Чернета С. Ю. Міжнародні стандарти правової підтримки соціально незахищених неповнолітніх. *Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки / Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки*; [редкол.: І. О. Смолюк та ін.]. Луцьк, 2011. № 17: Педагогічні науки. С. 111-115.

194. Michael Freeman. Human rights: an interdisciplinary approach. Wiley-Blackwell, 2002. 216 p.

195. AbiDSaab Georges. «The Legal Formulation of a Right to Development (Subjects and Content)», pp. 159-175, in RenJDJean Dupuy (ed.), *The Right to Development at the International Level.* The Hague Academy of International Law Workshop, The Hague, 16-18 October, 1979. Alphen aan den Rijn: Sijthoff & Noordhoff, 1980. P. 159-162.

196. Eide Asbjrrn. «Dynamics of Human Rights and the Role of the Educator», pp. 105-116, in Asbjrrn Eide and Marek Thee (eds.), *Frontiers of Human Rights Education.* Oslo: Universitetsforlaget, 1983 P. 107-108.

197. Drzewicki Krzysztof. «The Rights of Solidarity as Human Rights:

Some Methodological Aspects», *Mennesker og Rettigheter: Nordic Journal on Human Rights*, Vol. 6, No. 4 (1988). P.P. 45-51.

198. Harris D. J., O'Boyle M., Warbrick C. *Law of the European Convention on Human Rights*. London; Dublin; Edinburgh: Butterworths, 1995. 753 p.

199. Leach Ph. *Taking a Case to the European Court of Human Rights*. London: Blackstone Press Limited, 2001. 392 p.

200. Leary Virginia A. «Lessons from the Experience of the International Labour Organisation», pp. 580-619, in P. Alston (ed.), *The United Nations and Human Rights: A Critical Appraisal*. Oxford: Clarendon Press, 1992. P. 583.

201. Palmer E. Protecting socio-economic rights through the European convention on Human Rights: trends and developments in the European Court of Human Rights. *Erasmus Law Review*. 2009. Volume 02. Issue 04. P. 398.

Навчальне видання

**Наливайко Лариса Романівна
Степаненко Кирило Володимирович
Щербина Євген Миколайович**

МІЖНАРОДНИЙ ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ

Навчальний посібник

Редактор, оригінал-макет, дизайн –
А.В. Самотуга

Підп. до друку 15.12.2020 р. Формат 60x84/16. Друк – цифровий, трафаретний (RISO).
Гарнітура – Times. Умов.-друк. арк. 16,00. Обл.-вид. арк. 16,25. Тираж – 50 прим.
Зам. № 05/20-нп.

Надруковано у Дніпропетровському державному університеті внутрішніх справ
49005, м. Дніпро, просп. Гагаріна, 26, rvv_vonr@dduvs.in.ua
Свідоцтво про внесення до державного реєстру ДК № 6054 від 28.02.2018